

Magyar (moldva)

Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés

Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20.

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI MŰHELYBESZÉLGETÉS

SZERKESZTETTE:
NEPARÁCZKI ENDRE

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

Szakmai lektorok: Fehér Bence, Horváth Ciprián, Mátéffy Attila,
Neparácski Endre

Nyelvi lektorok: Bódi Zoltán, Ferenczi Gábor, Kardos Tamás, Rási Szilvia,
Nagy Dóra, Szabó Zsuzsa, Katona József Álmos

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kézirat elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatta a 2019. évi
Tématerületi Kiválósági Program keretében, a megállapodás száma: NKFIH-832-15/2019.

Továbbá a kézirat elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatta a
2020-4.1.1.-TKP2020 számú pályázati program keretében a Nemzeti Kutatási,
Fejlesztési és Innovációs Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat alapján,
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatással.
„A magyarság eredetének kutatása a Kárpát-medence történeti és recens népességeinek
genetikai vizsgálatával” tématerület kutatásvezetője Neparácski Endre PhD,
a Magyarorsággkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának igazgatója.

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, 2020

Szerkesztés © Neparácski Endre, 2020

ISBN 978-615-6117-20-5

ISSN 2677-0261

TARTALOM

A kiadó előszava	7
A szerkesztő előszava	9
Török Tibor: Hogyan illeszthetők a honfoglalók genetikai adatai az eddigi történelmi képbe?	11
Tihanyi Balázs – Marcsik Antónia: Az Alföld történelmi embertani képe a szarmata időszakától az Árpád-korig. Rövid összefoglalás	29
Juhász Zoltán – Sipos János: A magyar népzene őstörténetének kutatása korreláló zenei és genetikai típusok alapján	57
Agócs Gergely: A Kaukázus szérűjében. Az észak-kaukázusi türk népek zenefolklórjának magyar őstörténelmi vonatkozásairól	81
Szabados György: A magyar őstörténet mint történettudományos kérdés. .	107
Somfai Kara Dávid: Kipcsak-török (kun) ajkú népek kutatása és a magyar őstörténet	133
Sántha Attila: Az al-dunai „szkíta” nevű népről (813–1091 között)	143
Gáll Erwin – Fülöp Réka: A Kárpát-medencei honfoglalás kor régészeti kutatásának stádiuma. Régészeti források alapján levonható következtetések	165
M. Lezsák Gabriella: A magyar őstörténet kaukázusi forrásai	195
Türk Attila – Langó Péter: A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében	247
Pusztay János: A magyar nyelv eredetéről – másképp	273
Pomozi Péter: A történelmi nyelvészet őstörténelmi alkalmazhatóságáról: lehetőségek és korlátok	285
A kötet szerzői	317

A KIADÓ ELŐSZAVA

2019 őszén azzal keresett meg Neparáczki Endre, a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának vezetője, hogy érdemes lenne egy műhelybeszélgetésen megvitatni a magyar őstörténet körül felmerült sok kérdést és vitatémát. Igazgató kollégám elmondta, hogy Magyarországon az utóbbi években erősen hiányolta ezeket az ankétokat.

A magyar tudomány azon képviselői, akik az egyébként meghaladt dogmáikat féltve „a tudományágak tiszteletben tartására” szólítanak fel, a mai napig hangosak, bár közben az érveik szinte teljesen tarthatatlanná váltak. Ezek a tudósok szándékosan ellehetetlenítették a tudományágak párbeszédét és párhuzamos univerzumokat hoztak létre. Aki az elmúlt évtizedekben bekerült valamelyik tudományág szervezetének képviselői közé, az megnyugodhatott, mert a biztos egzisztenciája garantált volt a nyugdíjazásáig. Az őket befogadó tudományos szervezetek pedig dúskáltak az anyagiakban, viszont ezekből a forrásokból olyan kiválóságok munkájára nem jutottak méltó anyagi elismerések, mint például a tiszteletreméltó Ritoók Zsigmond, László Gyula vagy Bakay Kornél.

A Magyarságkutató Intézet megalapítása előtt Prof. Dr. Kásler Miklós – itthon egyedülálló intézeti struktúrában gondolkodva – viszont éppen az interdiszciplináris kutatás fontosságát emelte ki, mivel meggyőződése szerint csak ez a nemzetközi tudományos trend vihet közelebb őstörténetünk problémás kérdéseinek megválaszolásához. Ehhez természetesen olyan kutatókra van szükség, akik nyitottak és kíváncsiak más tudományterületek új eredményeire, azokat akár be tudják építeni saját tudományuk művelésébe, és emellett képesek logikus érvelésre azzal a tudattal, hogy a valósághoz legközelebb álló magyar őstörténet képét csak együttesen lehet kimunkálni.

A Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának szervezésében megtartott konferencia nyitóelőadása, a kötet első tanulmánya az

adatok alapján a genetikusokban felmerülő kérdéseket fogalmazza meg, majd bemutatja a különböző modelleket, melyeket ezen eredmények támogatnak vagy cáfolnak. Neparáczi Endre arra kérte fel a konferencián részt vevő kutatókat, hogy bátran adják elő az elméleteiket, mutassák be kutatási területeiket, eredményeiket, irányait, és azt, hogy azokhoz a saját tudományterületük módszertanával milyen valószínűséget tudnak rendelni. Nem könnyű kérés ez, hiszen a kutatóknak objektíven kell szemlélni a saját eredményeiket, de a tanulmánykötet szerzői belátták, ezzel a mentalitással közelebb kerülhetünk a megoldáshoz.

A kötetben olvashatunk az M. Lezsák Gabriella és Gáll Erwin vezette kaukázusi ásatás eredményeiről, és bemutatkozik az ott feltárt, a magyar motívumvilág elemeivel díszített rengeteg szórványlelet némelyike. Ezt a tudományos kutatómunka azért is külön kiemelendő, mert magyar régészek vezette feltárás ezelőtt sohasem volt a Kaukázus környékén. Büszkék vagyunk arra, hogy a Magyarságkutató Intézet támogatta, finanszírozta és szervezte meg ezt az oroszországi expedíciót, amely – ahogy azt az előkerült honfoglalás kori leletek is mutatják – nem volt hiábavaló.

A 2020-as években a Magyar Nemzeti Múzeumban *Ezer és ezer jel* címmel időszakos kiállítást szerveztünk a 9–10. századi magyar leletekből, melyeket három oroszországi múzeumból hoztunk el Budapestre, hogy itthon is megcsodálhassa a nagyközönség azt a páratlan kulturális örökséget, melyet őseink hagytak ránk. A kiállítás értékét emeli, hogy ezek az ezeréves leletek korábban soha nem jártak Magyarországon.

A könyv tanulmányait végigolvasva világosan látszik, hogy mára elindult a paradigmaváltás a magyar őstörténet kutatásában. Nagy öröm számomra, hogy a Magyarságkutató Intézet ennek a kutatási folyamatnak a kiemelkedő résztvevője. Előremutató számomra az is, hogy egyre többen csatlakoznak munkánkhoz más kutatóintézetekből és egyetemekről.

A tudományos eredményeken alapuló új őstörténeti kép kialakítása még javarészt előttünk álló feladat. Ebben viszont továbbra is minden magyar számíthat a Magyarságkutató Intézet kutatóira, munkatársaira és együttműködő partnereire.

Ebben a munkában jelent egy újabb lépést ez a kötet, amit most kezében tart az olvasó. Tartalmas olvasmányélményt kívánok hozzá minden kedves érdeklődőnek!

Budapest, 2020. december

Dr. Horváth-Lugossy Gábor
a Magyarságkutató Intézet főigazgatója

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

A Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja (MKI AKK) 2019. december 6–7-én konferenciát rendezett *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés* címmel. A tanácskozást a Miniszterelnökség Alkotmány utcai épületének Magyary Zoltán termében tartottuk. A felhívásban arra kértem a korai magyar történettel foglalkozó kutatókat – az archeogenetika, az embertan, a népzene, a régészet, a történettudomány, az etnológia és történeti nyelvészet művelőit –, hogy az előadásuk mellet tanulmány megírásával is segítsék a magyar őstörténet megoldatlan kérdéseinek megválaszolását.

Az egyes tudományterületek kutatási módszertana és alapismeretei jelentősen különböznek, ezért nehéz megtalálni a közös nevezőt. Kifejezetten hálás vagyok a részt vevő kutatóknak, akik egytől egyig vállalták a komfortzónájukból való kilépést. A konferencián és a tanulmánykötetben is demonstrálták, hogy meg lehet fogalmazni közérthetően, más tudományterülettel párbeszédre vagy vitára törekedően a legújabb tudományterületi modelleket és azok korlátait. Lehetőségünk nyílt megvitatni a kikristályosodó elméleteket kerekasztal-beszélgetések keretében, továbbá megfogalmazni azokat a jövőbeli kutatási irányokat, melyek lépésről lépésre közelebb visznek az őstörténetünk megismeréséhez.

Kásler Miklós miniszter javaslatára 2019-ben Magyarország Kormánya létrehozta a Magyarságkutató Intézetet. Az itt dolgozó kutatók többek között arra kaptak felkérést, hogy a magyar őstörténettel kapcsolatos kérdéseket magas tudományos színvonalon vitassák meg.

Honnan jött Árpád népe? Mennyien voltak? Milyen nyelven beszéltek? Az ilyen kérdések megválaszolásához bizony akarat is kell, ha pedig megszületik egy válasz, nem biztos, hogy az mindenkinek elnyeri a tetszését.

Gyakran előfordul, hogy valaki vitatkozik, és azt akarja, hogy neki legyen igaza, a másik fél pedig tévedjen, mert akkor a másíknak kell megváltoztatnia a hipotézisét, nem neki. Ha ő tévedne, és neki kellene változtatnia, akkor újra kellene gondolnia az elméletét, majd ki kellene találnia, hogyan is javítsa ki azt. Sokkal egyszerűbb nem észre venni a másik fél érveit, és nem tenni semmit. Sokkal könnyebb elfordulni az igazságtól, és szándékos vakságban élni.

Jobban kell váagnunk a válaszra, mint arra, hogy igazunk legyen.

Budapest, 2020. november

A szerkesztő

HOGYAN ILLESZTHETŐK A HONFOGLALÓK GENETIKAI ADATAI AZ EDDIGI TÖRTÉNETI KÉPBE?

TÖRÖK TIBOR

ABSZTRAKT: A hazai archeogenetikai kutatások eddig elsősorban a 10. századi honfoglalókra összpontosultak. A három laboratóriumból származó adatok egybehangzó képet mutatnak Árpád népéről, akik ázsiai és európai eredetű sztyeppei nomádok keveredéséből származhattak. Genom és fenotípus adataik a kétféle eredetű népesség nem túl régi keveredésére utalnak, ami több eltérő etnikum szövetségét sugallja. Ez jól beleillik a vérszerződésből következő történeti képbe. Apai és anyai vonalaik összetétele legnagyobb hasonlóságot mai török népekkel (tatár, baskír, üzbég) mutatja, ami megfelel a történeti forrásoknak. A honfoglalók csekély mértékben (3-5%) járultak hozzá a mai magyarok összetételéhez, tehát genetikailag nem azonosíthatók a mai magyarokkal. Előzetes adataink szerint a 10-12. századi köznépi temetők az elittől eltérő népességet rejtnek, és mai európai népekhez, lengyelekhez, horvátokhoz, olaszokhoz, magyarokhoz hasonlítanak, vagyis valószínűleg korábban helyben lakók lehettek. A korábbi hipotézisek közül adataink azt támogatják, mely szerint a honfoglalást viszonylag csekély létszámú fegyveres elit hajtotta végre, amely nálánál jóval számosabb magyarul beszélő helyben lakó népességet szervezett állammá.

KULCSSZAVAK: Honfoglaló magyarok (Árpád-magyarjai), archeogenetika, etnogenezis

ABSTRACT: How can we fit available genetic data from the Conquering Hungarians in the preexisting historical view? Hungarian archaeogenetic research has so far focused on the conquering Hungarians of the 10th century. The results from three different laboratories paint a consistent picture of the people of Árpád, who genetically appear to be a blend of Eurasian steppe nomads. Their genotype and phenotype data indicate a fairly recent admixture of people of European and Asian origin, suggesting an alliance of people with different ethnicities. This fits well into the historical context of blood oaths. The composition of their maternal and paternal genetic lineages bears the closest resemblance to that of modern Turkic peoples (Tatars, Bashkirs, Uzbeks), which is consistent with contemporary historical sources. The conquering Hungarians contributed very little (3-5%) to the modern Hungarian gene pool, so genetically they cannot be identified with modern Hungarians. Our preliminary results indicate that those buried in 10-12th century commoner cemeteries represent a different people from the conquering elite; they rather resemble modern European peoples (Polish, Croatians, Italians and Hungarians), and were thus probably already living here. Looking at the hypotheses on the conquering Hungarians, our genetic data supports the theories that these people belonged to a relatively small military elite, which turned the much larger Hungarian-speaking local population into a state.

KEYWORDS: Conquering Hungarians, archaeogenetics, ethnogenesis

1. Bevezetés

A régészeti genetika vagy archeogenetika egy fiatal tudományág, melyben az utóbbi évtizedben valóságos információs robbanás történt. A genetikai vizsgálatok új lehetőséget teremtenek az őstörténet kutatás számára, mivel természet-tudományosan megalapozott „erős” adatokat szolgáltatnak az egykori egyének és csoportok származásáról, keveredéseiről és valamelyest még létszámukról is. A genetikai adatok legerősebb oldala az, hogy jól meghatározható földrajzi

régiókhoz tudják kapcsolni a vizsgált minták származását, és kijelölik a genetikailag rokon egykori és mai népcsoportokat. Mivel a magyar őstörténetben meghatározó eseménynek tekintjük Árpád népének 9. század végi bejövetelét, a múltunk nyomait kereső hazai archeogenetikai kutatások elsőként a honfoglalás kori temetők vizsgálatára összpontosultak. Árpád népének genetikai jellemzőit három hazai laboratórium vizsgálta: a kezdeti lépések Raskó István szegedi laborjában történtek, majd a Régészeti Intézetben és az SZTE Genetikai Tanszékén folytatódtak a kutatások.

Az őstörténeti műhelybeszélgetés legfőbb célkitűzése az volt, hogy közösen próbáljunk választ találni a címben feltett kérdésre. Jelen dolgozat a vitaindító előadás írott változata, amely két részből áll; az első részben a módszertani részletek mellőzésével röviden összefoglalom a témába vágó összes genetikai eredményt, a második részben pedig olyan társadalomtudományok területéről származó adatokat gyűjtöttem össze, melyek a genetikai eredményekkel egy irányba látszanak mutatni.

2. Genetikai adatok

Az első genetikai eredmények Raskó István szegedi laborjából kerültek ki, akik az anyai ágon öröklődő mitokondriális DNS (mtDNS) rövid szekvenciadarabját (HVR) vizsgálták. A HVR szekvenciából megállapítható az úgynevezett fő haplocsoport, ami utal az elhunyt földrajzi származására. A mintákat nagyszámú 10–11. századi temetőből válogatták, és 2008-ra 68 minta anyai ágú származását írták le.¹ Raskó Istvánék a régészeti melléklet alapján két csoportra osztották a mintákat; a jellegzetes gazdagabb mellékletű „klasszikus” sírokból származókra, melyet az elitez tartozónak gondoltak, és a szegényes mellékletű sírokból származókra, melyek a köznépet képviselhették. Összehasonlításként mai magyarokat és székelyeket is vizsgáltak, és az eredményeiket így foglalták össze: „A gazdag leletanyagú sírok csontleleteinek 23%-a ázsiai típusú geneti-

1 Raskó 2010.

kai csoportokhoz tartozott, a köznépi temetők, valamint a hozzájuk hasonló összetételű ma élő magyar és székely emberek mintái azonban csak mintegy 1–5%-ban hordoztak ázsiai eredetű anyai vonalakat. Az úgynevezett klasszikus honfoglalók genetikai hozzájárulása a mai népesség genetikai mintázatához jelentéktelen.”

A következő adatsort 2016-ban publikálták a Régészeti Intézet laborjából a Nature Scientific Reports lapban,² melyben 88 honfoglalás kori minta anyai vonalait közzétették a fenti módszerrel. A mintákat itt is nagyszámú temetőből válogatták, ezek többsége az úgynevezett „klasszikus” sírokból származott, és lényegében megerősítették a korábbi vizsgálat eredményét. Az ázsiai eredetű genetikai csoportok aránya körülbelül ugyanaz volt, mint a szegedi vizsgálat elit sírjaiban, és a populációgenetikai elemzés a mai közép-ázsiai népekhez (türkménekhez, üzbégekhez, törökökhöz) találta leghasonlóbbnak a honfoglaló anyai vonalakat összetételét. A szerzők így összegezték eredményeiket: „Az átfogó elemzés azt mutatja, hogy mind a nyelvészetileg igazolt finnugor gyökerek, mind a történetileg dokumentált közép-ázsiai türk hatások nyomot hagytak a honfoglalók genetikai összetételében.”

A következő eredmény laborunkból, az SZTE Genetikai Tanszékéről jelent meg 2018-ban.³ A korábbiaktól eltérően mi teljes temetők vizsgálatát céloztuk meg, melyek a legkorábbi népességet képviselik. Így esett a választás a három szomszédos 10. századi karosi temetőre. További fontos különbséget jelentett, hogy a korábbi 400 vizsgált nukleotidhoz képest mi a teljes mitokondriális DNS mind a 16 ezer nukleotidját vizsgáltuk, és új elemzési módszereket is bevezettünk, ami sokkal pontosabb és nagyobb felbontású elemzést tett lehetővé.

Azt találtuk, hogy az ázsiai eredetű anyai vonalakat aránya 30%, ami nagyjából megfelel a korábbi eredményeknek, sőt azok eloszlása is nagyon hasonlít ahhoz, amit a Régészeti Intézetből publikáltak. A nagyobb felbontású elemzés azonban lehetővé tette a földrajzi származás pontosabb meghatározását, és az ázsiai vonalaknál ez Belső-Ázsiába, valamint Közép-Ázsia keleti részeire mutatott. Eredményeink szerint a belső-ázsiai vonalakat a mai Tuvai Köztársaság

2 Csósz et al. 2016.

3 Neparáczi et al. 2018.

területén keresztül juthattak Közép-Ázsiába, onnan pedig a pontuszi-kaszipi sztyeppére kerültek, ahol európai vonalakat hordozó népséggel keveredtek, mielőtt bejöttek a Kárpát-medencébe. Mivel az irodalmi adatok szerint ezek az ázsiai vonalak a vaskort megelőzően alig lépték át az Altaj vonalát, úgy gondoljuk, hogy ez a korábban kevésbé hangsúlyozott belső-közép-ázsiai szál az ázsiai szkítákhoz, hunokhoz, avarokhoz, onogurokhoz kapcsolódhat.

Mivel a mai magyarokban az ázsiai anyai vonalak aránya csak 3–5%, és tudjuk, hogy a honfoglaláson kívül számos más népcsoport (pl. hunok, avarok, kunok) is hoztak ide ázsiai vonalakat, ebből arra következtetünk, hogy a honfoglalók kevesen lehettek a helyben lakókhöz képest. Hasonló eredményre jutottunk, amikor a mai magyarok összetételét egy számítógépes algoritmus segítségével próbáltuk kikeverni az ismert mai és egykori népekből, és ehhez mindössze 3% honfoglalóra volt szükség.

Ezt követően az apai vonalak, vagyis az Y-kromoszómák eredetére voltunk kíváncsiak ugyanazokból a temetőkből; az erről szóló cikkünk 2019-ben jelent meg a *Scientific Reports* lapban.⁴ Azt találtuk, hogy az apai vonalak származás szerinti összetétele jó egyezést mutat az anyai vonalakéval, és összességében a mai baskírok Y-kromoszóma-összetételéhez áll legközelebb. Ez az eredmény végképp igazolja az eddig is sejtett tényt, miszerint a honfoglalás során a teljes népesség vándorolt, ugyanolyan származású és összetételű férfiak és nők együtt érkeztek. Az Y-adatok tehát megerősítették az anyai vonalaktól levont következtetéseket.

Legutóbbi munkánkban nemcsak az Y-kromoszómát vizsgáltuk, hanem a genom többi részéből is azonosítottunk olyan informatív szakaszokat (ún. *ancestry informative markereket*), melyek az egyének földrajzi származásról árulkodnak. A genomadatok azt mutatták, hogy a karosi és kenézlii temetőkbe meglepően vegyes származású népesség temetkezett. Voltak közöttük keveredésmentes ázsiai és európai egyének, valamint a kettő különböző arányú keveréke. Ez azt jelzi, hogy a népesség ázsiai és európai felmenők nem túl régi keveredésből származott, mert hosszan tartó keveredés esetén minden egyén

4 Neparáczi et al. 2019.

hasonló arányban tartalmazná az eltérő komponenseket. Meghatároztuk az egyének egykori szemszínét és hajszínét is, ami ugyanezt a következtetést erősítette, mert az ázsiai genomok a várákoszásnak megfelelően sötét színekkel jártak együtt, míg az európaiak világosabb árnyalatokat mutattak.

Egy most folyó munkában a 10. századi köznépi vagy falusi temetők anyai vonalait vizsgáljuk, amiből csak előzetes eredményeket tudok bemutatni. A Magyarhomorog, Püspökladány-Eperjesvölgy, Sárrétudvari-Hízóföld, Homokméggy-Székes, Ibrány-Esbóhalom, valamint Vörs-Papkert-B temetők népessége túlnyomórészt európai vonalakat hordozott. A ritka ázsiai vonalak egy része is olyan, ami hiányzott a szállási temetők anyagából, vagy azokban nagyon ritka volt. Ebből arra következtetünk, hogy ezek az ázsiai vonalak valószínűleg a honfoglalást megelőző hullámokkal kerülhettek a Kárpát-medencébe. E temetők Y-kromoszómáiról is vannak előzetes adataink, amelyek ugyanezt a képet mutatják. Az eddigi genetikai adatok tehát azt sugallják, hogy a köznépi temetők valószínűleg a korábban helyben lakó népesség hagyatékaik lehetnek. Ezt az előzetes populációgenetikai elemzés is alátámasztani látszik, mert a köznépi temetők népessége a mai európai populációk összetételére hasonlít legjobban: olaszokra, lengyelekre, horvátokra, dánokra és mai magyarokra. Az elit összetétele ettől eltérő, a volgai tatárokéhoz áll legközelebb.

A genetikai vizsgálatok eddigi eredményét összefoglalva elmondhatjuk, hogy mindhárom labor nagyon hasonló eredményre jutott, ezért kicsi a tévedés az esélye. A honfoglaló magyarokról kibontakozó kép a következőket mutatja:

- Ázsiai és európai eredetű nomádok keveredéséből származtak, és minden lehetséges ősök sztyeppeni eredetű volt.
- 30–40%-uk Belső-Közép-Ázsiából származott, a mai Burját és Tuvai Köztársaság, Észak-Mongólia területéről; ázsiai hun, ázsiai szkíta elődök valószínűsíthetők.
- 60%-uk a bronzkori pontuszi-kaszpi sztyeppe potapovka-poltavka-szrubna nomád kultúráinak leszármazottja, ezek utódai az európai szkíták és szarmaták voltak.
- Genom- és fenotípusadataik legalább kétféle eredetű népesség nem túl régi keveredésére utalnak. Ez alapján több etnikumból állhattak, ami megfelel a vérszerződésnek.

- A mai török nyelvű népekhez (tatár, baskír) hasonlítottak legjobban, ami megfelel a történeti forrásoknak. Közvetlen elődeik az onogurok lehettek, ami megfelel az antropológiai, régészeti és nyelvi adatoknak.
- Csekély mértékben, 3–5%-ban járultak hozzá a mai magyarok összetételéhez, tehát genetikailag nem azonosíthatók a mai magyarokkal.
- A 10–12. századi köznépi temetők az elittől eltérő népességet rejtjenek. A mai európaiakhoz, magyarokhoz hasonlíthatnak, és helyben lakók lehettek.

3. Társadalomtudományi adatok

A honfoglaló magyarokról felhalmozódott tudományos ismeretek legteljesebb összefoglalását Takács Miklós 2006-ban íródott dolgozatában találtam, amely Három nézőpont a honfoglaló magyarokról címmel jelent meg.⁵ A szerző úgy találja, hogy az elmúlt 150 évben három egymásnak ellentmondó elmélet született a honfoglalókról, és a tudomány berkein belül mindegyik elméletnek van egykori vagy mai képviselője. Ez a három elmélet kissé leegyszerűsítve a következőképpen hangzik:

1. Viszonylag nagy létszámú magyarul beszélő nomád fegyverforgató elit érkezett, és a bevándorlók a Kárpát-medence korabeli népességének legalább 30%-át tették ki.
2. Viszonylag kis létszámú katonai elit érkezett, amelynek egy része beszélhetett törökül is, de nagy létszámú magyarul beszélő köznépet hoztak magukkal, így együttesen többséget (legalább 60%) alkottak az új hazában. Ma ez az álláspontot számít a legelfogadottabbnak.
3. Kisebb létszámú katonai elit érkezett, amely beszélhetett törökül vagy magyarul is, de a nagyszámú magyarul beszélő köznépet helyben találták, és a bevándorlók létszáma nem haladta meg a 10%-ot.

Takács Miklós így foglalta össze az írását: „Az egymást kizáró elméletek kiindulópontja egy kérdésben foglalható össze: vajon a Kárpát-medencében a

5 Takács 2006.

honfoglaló magyarság egy kis lélekszámú, fegyveres elitként talált-e új hazát 894 és 900 között, vagy pedig – a korabeli mércével mérve – legalább közepes nagyságú etnikai közösségként, azaz népként vándoroltak-e ide? [...] egy kis lélekszámú fegyverforgató elit nem lehetett képes fenntartani anyanyelvét egy többségi, idegen nyelvi közegben [...] egy államilag irányított asszimiláció 11. század eleji feltételezése a kora középkor viszonyai között egyértelműen anakronisztikus, ellene mond a kor szellemiségének.”

Amint azt bemutattam, a genetikai eredmények a három hipotézis közül az elsőt cáfolják, mert a honfoglaló elit biztosan nem volt nagy létszámú. A második hipotézis csak akkor lehet igaz, ha az európai összetételű 10. századi köznép Árpáddal együtt érkezett, nem pedig a korábbi itt lakók leszármazottja. A meglévő adatokból egyelőre egyik lehetőséget sem lehet kizárni, de a teljes genomadatokból ezt is tisztázni fogjuk. Én jelenleg úgy látom, hogy a harmadik hipotézis a legvalószínűbb, miszerint kisszámú katonai elit érkezett, és a magyarul beszélő köznépet itt találták. Most azokat a nyelvészeti, régészeti és történeti adatok fogom bemutatni, amelyek szintén a harmadik hipotézist támogatják. Ha különböző szakterületek egymástól függetlenül jutnak hasonló következtetésre, az nagyban megerősíti, hogy a hipotézis valós alapokon állhat, és semmiképp sem minősül úgynevezett „vegyes érvelésnek”.

A 10. századi Kárpát-medence teljes lélekszámát Kovacsics József⁶ és Kováts Zoltán⁷ demográfus kutatók 0,5–1 millióra becsülték. A történészek által adott legfrissebb becslést Juhász Péter PhD-dolgozatában olvastam,⁸ aki a kalandozó magyar csapatok adatai alapján próbálta pontosítani a korábbi becsléseket, és ezt írta: „Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a honfoglaló magyarok összlétszáma 30 ezer és 100 ezer fő közötti lehetett. A Vékony által megadott 14 ezres lélekszám (1%) legfeljebb a haderő létszámának felelhet meg.”

Révész László hasonló következtetést vont le a régészeti leletek alapján:⁹ „Általánosságban elmondható, hogy a honfoglaló magyarság még a Kárpát-me-

6 Kovacsics 1997.

7 Kováts 2002.

8 Juhász 2015.

9 Révész 2016.

dence letelepedésre alkalmas területeit sem tudta létszámánál fogva teljesen kitölteni.” Az SZTE Szabadegyetemen ugyanerről így nyilatkozott:¹⁰ „Viszonylag kis létszámú népesség érkezett, a régészeti adatok alapján a létszám becslések alsó értékei reálisak [ti. 80–100 ezer].”

Egy kisebbségi elit valóban képes lehet a többséget nyelviileg asszimilálni, de ez csak meghatározott feltételek között lehetséges. David Anthony szerint ez akkor működik legsikeresebben, ha az elit egy teljesen új életformát, társadalomszervezési módot és technológiát honosít meg, amibe integrálni tudja a helyi vezető réteget.¹¹

A honfoglalók azonban nem hoztak magukkal a korábbtól jelentősen eltérő új társadalmi, katonai vagy gazdasági-technológiai rendszert, hisz életmódjuk nem különbözött számottevően a korábbi hun vagy avar társadalométól. A késő avar államhatárokat állították vissza, folytonos maradt az avar településrendszer, és az avarok által nyitott vasbányák használatát folytatták. Azt is tudjuk, hogy a nomád társadalmakra egyáltalán nem volt jellemző az etnikai alapú államszervezés, ami a középkori Magyar Királyságról is elmondható, amely ráadásul hivatalos nyelvként a latint vezette be. Hölbling Tamás a nyelvi asszimilációban oly sikeres Római Birodalom példáján az asszimiláció feltételeit nyolc pontban határozta meg, és kimutatta, hogy ezek mindegyike hiányzott a honfoglalás kori Kárpát-medencében.¹²

Még ha megtörténik is a nyelvváltás, ahhoz hosszú időszak kell. A kunok közül például sokan még 300 évvel a bejövetelük után is beszélték a kipcak nyelvüket, a Római Birodalomban pedig 400-600 év kellett a teljes asszimilációhoz. A magyar nyelv azonban a 10. századot követően gyanúsán gyorsan uralkodóvá vált a Kárpát-medencében.

Hoffmann István legelső írott forrásunkból, a Tihanyi alapítólevélből kimutatta, hogy „az alapítólevél anyaga alapján elemezhető csaknem száz helynév között mindössze kettő olyan található, amelynek keletkezését nem a magyar-

10 Révész 2018.

11 Anthony 2007.

12 Hölbling 2010.

ból, hanem valamely más nyelvből magyarázhatjuk meg”.¹³ A dokumentum 1055-ben íródott, alig több mint 100 évvel azután, hogy a magyarok megjelentek a Dunántúlon!

Kniezsa István hasonlóképpen a legkorábbi írott forrásaink helyneveit vizsgálva azt találta, hogy az 1400 előtti okleveleink helyneveinek többsége magyar vagy szláv, ugyanitt a szolgák neveit túlnyomórészt magyaroknak találja, a nemeseiket töröknek, németnek, szlávnak vagy magyarnak.¹⁴ Teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy 100 év alatt végbe mehet a helynevek teljes cseréje, hisz a helynevek jelentős részét az újonnan érkezők a helybeliektől szokták átvenni. Ennek belátásához elegendő, ha összehasonlítjuk Erdély román és magyar helyneveit, vagy számba vesszük az Egyesült Államok indián eredetű folyó-, hegy-, sőt államelnevezéseit.

Hogy kik voltak a helyben lakók, ma már nem kérdés: az ismeretlen nyelvet beszélő avarok nagy tömegei. Ezek túlélését ma már mind a történeti, mind a régészeti kutatás bizonyítja.

Olajos Terézia ezzel kapcsolatban ezt írja:¹⁵ „Görög és latin források szerint a Dunántúlon legalább a 870-es évekig, a magyar Alföldön Árpád honfoglalásáig, Horvátországban pedig a 950-es évekig éltek avarok [...] Jelentősen megnőtt a késő avar leletanyag [...] amelyek alapján jelentős lélekszámú késő avar kori népességgel kell számolnunk.”

Takács Miklós szerint:¹⁶ „Az utóbbi két évtizedben számos, 8–9. századra keltezett telep részletét sikerült feltárni a frank, illetve a bolgár haderő felvonulási útvonalának közvetlen közelében – a háborús pusztítás legcsekélyebb régészeti nyoma nélkül. Ez alapján a Kárpát-medence 9. századi elnéptelenedési elméletének már a kiindulópontja is megkérdőjelezhető.”

Őstörténetünk ide kapcsolódó másik sarokpontja a székelyek származásának kérdése. A jelenlegi modellek egyértelműen Árpád népéhez kapcsolják az archaikus magyar nyelvet beszélő székelyek származását, ezzel tagadva saját

13 Hoffmann 2010.

14 Kniezsa 1938.

15 Olajos 2001.

16 Takács 2014.

eredetmondáikat, miszerint ők már a magyarok előtt itt voltak. Révész László így ír erről a kérdésről:¹⁷ „A marosszéki, valamint a sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi Ny-DNy-Dunántúli szállásterülete nem több, mint pusztá fikció [...] Az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem [...] Amennyiben a székelyek 10. század végi – 11. század első felében történt, az említett területről való áttelepítésével számolunk, figyelembe véve az embertani eredményeket is, akkor elődeiket csakis a karoling peremkultúra vegyes, bár zömmel avar eredetű etnikumában kell keresnünk. A Zala folyótól nyugatra ugyanis a telepítés bázisát adó magyar népesség vagy nem létezett, vagy éppen csak akkoriban települt oda [...] Ha a székelyek nagy része mégis az Őrvidékről került Erdélybe, az nem történhetett korábban a 12. század második felénél, illetve a 13. századnál [...] Ha viszont az általánosan elfogadott nézetek szerint a 11-12. század fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlóságokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebből ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélekre. Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek.” A székelyek eredete tehát máig nyitott kérdés, és egyáltalán nem kizárható, hogy tényleg itt voltak a honfoglalás előtt.

A magyarság külső hungarus megnevezése szintén kérdéseket vet fel, mivel korabeli bizánci források a magyarokat „türknek”, hazájukat pedig „Turkiának” nevezik. A magyar törzs- és vezérnevek jelentős része a törökből magyarázható egyértelmű jeleként annak, hogy a türk származás és nyelv jelentős súlyt képviselt Árpádék vezető rétegében. Ezzel szemben a hungarus megnevezésnek korábbi nyomainak a Kárpát-medencében:

Király Péter nyugat-európai kolostori jegyzékekben 731-től 60 olyan személynevet talált, mint Ungri, Ungari, Ungar, Unger, Ungarus, Ungerus, Onger,

17 Révész 2020.

Wanger, Hunger, Hungaer, Hungeri or Hungarius. Sőt hungarusok határa és országa földrajzi megnevezéseket is.¹⁸

Olajos Teréz Német Lajos 860-as regensburgi adománylevelében ezt találta az adományozott karintiai birtok egyik hataraként megjelölve:¹⁹ „Uuangariorum marcha azaz a Wangarok határa” elnevezésű hegy... Ezek a megnevezések minden valószínűség szerint avar etnikai csoportok elnevezéséről szolgáltak.”

Makkay János *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás* című munkájában kifejti, hogy a vallási élettel és a mezőgazdasággal kapcsolatos szláv kölcsönszavaink jelentős részének átvétele jóval a honfoglalást megelőző időkre datálható.²⁰

Róna-Tas András szerint a paleobotanikai elemzést figyelembe véve négy terület jöhet számításba a török eredetű növényneveink átvételének lehetséges helyszínéeként: 1. a Kubán–Don közötti terület, 2. a Krím félsziget, 3. a Dnyesztertől nyugatra, azaz Etelköz, 4. a Kárpát-medence.²¹ Utóbbi területre vonatkozó hipotézist azonban nem fejt ki.

Végül egy másik természettudomány, az antropológia volt az, ami az adatai alapján a kezdetektől megkérdőjelezte az elfogadott őstörténeti modellt. Lipták Pál így foglalta össze az embertani vizsgálatokból kirajzolódó képet:²² „A magyarok valódi ősei az 5. századtól a 9. századig több hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe, de túlnyomó többségük az avar korban [...] A honfoglaló elit antropológiailag jelentősen különbözött a társadalom többi részétől.”

Ezzel összhangban Éry Kinga azt írja az avar maradványokról, hogy az Avar Birodalom népességének túlnyomó többsége az europid antropológiai típusba tartozott. Ezek az antropológiai típusok egyértelműen megélték a honfoglalást, majd beolvadtak az Árpád kori népességbe. Az Árpád kori embertani típus ugyanis jobban hasonlított a megelőző avar korira, mint a honfoglalókhöz köthető 10. századi sírokban talált típusokra.²³

18 Király 1997.

19 Olajos 2013.

20 Makkay 2004.

21 Róna-Tas 2004.

22 Lipták 1980.

23 Éry 1994.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a magyar őstörténet biztosan nem szűkíthető a honfoglaló magyarokra, még nyelvi szempontból sem! Népünk kialakulásában egészen biztos, hogy több keletről bejövő, úgynevezett „lovas nomád” kultúra is meghatározó szerepet játszott: így a szkíták (i. e. 800–100), szarmaták (jazigok i. sz. 50–400) hunok (i. sz. 400–453) és a hunokkal együtt érkező alánok, később az avarok (567–900), majd Árpád népe (860–895). Elvileg bármelyik fenti bevándorlási hullám hozhatott magával magyarul beszélő csoportokat, de valószínűleg több is. A teljesgenom-vizsgálatokból az is kideríthető, hogy a fenti bevándorlások mekkora súlyt képviseltek a Kárpát-medence helyi lakosságához képest. Épp ezért vizsgáljuk jelenleg a teljes népvándorlás kori Kárpát-medence összes régészeti kultúráját genomszinten. A teljes genomokból reményeink szerint rekonstruálható lesz a korszak demográfiai története: hogy kik, mikor és honnan jöttek, mikor, kivel és milyen arányban keveredtek.

Végül engedjék meg, hogy néhány szót ejtsek a magyar–obi-ugor nyelv-rokonságról. A nyelvészeti alapon létrehozott őstörténeti modell legnagyobb problémáját abban látom, hogy a magyarság elődeit Árpád népére szűkíti, és ezzel elvágja a magyar őstörténet gyökereit a 10. századot megelőző Kárpát-medencei népességektől, akik pedig nyilvánvalóan az elődeink voltak. A nyelvészeti modell másik gyenge pontját abban látom, hogy a manysi-hanti nyelvrokonok jelenlegi élettere alapján azt feltételezi, hogy valaha a honfoglalók ősei is az erdőzónából kerültek a füves pusztákra. Ez utóbbi elképzelésnek már a kezdetektől parázs vita tárgyát kellett volna képeznie, mivel az erdős sztyepp–sztyepp zónához képest a tajgaövezet sokkal kisebb népsűrűség eltarására képes. Ennek megfelelően az emberek és technológiák mozgása az egész eurázsiai zónában a neolitikumtól a történetileg dokumentált korokig mindig délről észak felé történt.²⁴ Például a 8–9. században így kerültek mai helyükre a finnek a délebbi észti területekről (ez genetikailag is igazolva van), ezzel északabbra szorítva a lappokat. Ugyanígy szorította észak felé a finn-permi népeket a balto-szlávok terjeszkedése. Keleten a török nyelvű jakutok szintén

24 Horváth 2019.

így kerültek mai északi lakóhelyükre az Altáj vidékéről, valamint a mandzsu nyelvű evenek és evenkik Mandzsúriából mai északi lakóhelyükre, ezzel még északabbra szorítva a paleoszibériai nyelvű jukagir és jenyiszeji populációkat, miközben a mandzsu nyelv az eredeti lakóhelyén kihalt. Az erdőzóna teljesen alkalmatlan arra, hogy nyelvi kiáramlás kiindulópontja legyen, ellenben igen alkalmas menedék egy korábbi nyelvi állapot megőrzésére, amint azt Johanna Nichols amerikai nyelvész modellje is bemutatja.²⁵ Teljesen nyilvánvaló, hogy a manysi-hanti nyelvrokonok nyelve is a sztyeppezónából került az erdőövezetbe – amint azt a lótarással kapcsolatos nyelvi emlékeik is igazolják –, miközben a nyelvet hordozó népesség a helyi paleoszibériai réteggel keveredett.

25 Nichols 2017.

IRODALOMJEGYZÉK

- Anthony 2007:** Anthony D. W.: *The Horse, the Wheel, and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.* Princeton University Press, New Jersey, 2007.
- Csőszt et al. 2016:** A. Csőszt – A. Szécsényi-Nagy – V. Csákyová – P. Langó – V. Bódis – K. Köhler – Gy. Tömöry – M. Nagy – B. Gusztáv Mende: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports*, 6. (2016) 33446.
- Éry 1994:** Éry K.: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet.* Balassi, Budapest, 1994. 217–224, 291–302.
- Fóthi 2014:** Fóthi E.: A Kárpát-medence 6-11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 151–168.
- Hoffmann 2010:** Hoffmann I.: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.
- Horváth 2019:** Cs. B. Horváth: Reconsidering the geographic origins based on the synthesis of archaeological and linguistic evidence and the newest results in genetics – A Finno-Scythian hypothesis. *Asia Pacific Journal of Advanced Business and Social Studies*, 5. (2019) 2. sz. 41–70.
- Hölbling 2010:** Hölbling T.: Feltételezett asszimilációs folyamatok a 9-11. századi Kárpát-medencében. *Turán*, 13. (2010) 49–76.
- Juhász 2015:** Juhász P.: A honfoglalók létszámának kérdéséhez. *Belvedere Meridionale*, 27. (2015). 3. sz. 66–76.
- Király 1997:** Király P.: A magyarok népneve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. *Életünk*, 35. (1997) 94–118.
- Kniezsa 1938:** Kniezsa I.: Magyarország népei a XI. században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938, 365–472.

- Kovacsics 1997:** Kovacsics J.: *Magyarország történeti demográfiája (896-1995): millecentenáriumi előadások*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997.
- Kováts 2002:** Kováts Z.: A népességfejlődés vázlatja a honfoglalástól 1920-ig. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, XVIII. (2002) 1. sz. 403–415.
- Lipták 1980:** Lipták P.: Physical Anthropology of the Finno-Ugric Peoples. In: Ilse Schwidetzky – Bruno Chiarelli – Olga Necrasov (eds.): *Physical Anthropology of European Populations*. De Gruyter Mouton, Paris–New York, 1980. 366–368.
- Makkay 2004:** Makkay J.: *Korai szláv kölcsönszavaink keltezési kérdései és a honfoglalás*. A szerző kiadása, Budapest, 2004.
- Neparáczi et al. 2018:** E. Neparáczi – Z. Maróti – T. Kalmár – K. Kocsy – K. Maár – P. Bihari – I. Nagy – E. Fóthi – I. Pap – Á. Kustár – Gy. Pálfi – I. Raskó – A. Zink – T. Török: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One*, 13. (2018) e0205920.
- Neparáczi et al. 2019:** E. Neparáczi – Z. Maróti – T. Kalmár – K. Maár – I. Nagy – D. Latinovics – Á. Kustár – Gy. Pálfi – E. Molnár – A. Marcsik – Cs. Balogh – G. Lőrinczy – Sz. S. Gál – P. Tomka – B. Kovacsóczy – L. Kovács – I. Raskó – T. Török: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9. (2019) 16569.
- Nichols 2017:** J. Nichols: A diachronic linguistic geography for Uralic and what archaeology and genetics might contribute. https://www.academia.edu/35323506/A_diachronic_linguistic_geography_for_Uralic; a letöltés időpontja: 2020.11.12.
- Olajos 2001:** Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. *Tiszatáj*, 55. (2001) 11. sz. 49–56.
- Olajos 2013:** Olajos T.: A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. *Acta Universitas Szegediensis. Acta juridica et politica*, 75. (2013) 521–532.
- Raskó 2010:** Raskó I.: *Honfoglaló gének*. Medicina Kiadó, Budapest, 2010.
- Révész 2016:** Révész L.: A honfoglalás és államalapítás kori temetői tanulságai. *Rubicon*, 27. (2016). 58–65.

- Révész 2018:** Révész L.: Vázlat a magyar honfoglalás és államalapítás kori temetők legújabb kutatási eredményeiről. <https://u-szeged.hu/szabadegyetem/vazlat-magyar/vazlat-magyar-190307>; a letöltés időpontja: 2020.11.12
- Révész 2020:** Révész L.: *A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete, Magyar Nemzeti Múzeum és Martin Opitz Kiadó, Szeged–Budapest, 2020.
- Róna-Tas 2004:** Róna-Tas A.: Néhány megjegyzés faneveinkről. *Magyar Nyelv*, 100. (2004) 419–438.
- Takács 2006:** Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*, 1. (2006) 11. sz. 67–98.
- Takács 2014:** Takács M.: A honfoglalás kor és a településrégészet. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 137–149.

AZ ALFÖLD TÖRTÉNETI EMBERTANI KÉPE A SZARMATA IDŐSZAKTÓL AZ ÁRPÁD-KORIG. RÖVID ÖSSZEFOGLALÁS

TIHANYI BALÁZS – MARCSIK ANTÓNIA

ABSZTRAKT: Az embertani leletanyag az egyes történeti és régészeti korok dinamikusan bővülő, primer forráscsoportja. A történeti embertan céljai és feladatai közé tartozik ezeknek a korszakoknak a biológiai rekonstrukciója a csontokon detektálható külső és belső hatások által létrejött jelenségek minőségi és mennyiségi leírásával. A történeti népesség biológiai rekonstrukciójának megközelítését a szerzők különböző módszerekkel próbálják megvalósítani. Ezek közül megemlíthetjük a metrikus-morfológiai adatokra épülő jellegegyüttesek szerinti taxonómiai, valamint a különböző matematikai-statisztikai (biometriai) módszereket, a non-metrikus jellegek (epigenetikus variációk) kiértékelését, de hasonló célok vezérlik a paleopatológiai és a biokémiai-molekuláris kutatásokat is. Az egyes módszerek alkalmazását azonban számos külső tényező befolyásolja, például a csontvázanyag megtartási állapota és az egyének esetszáma. A populációkon belüli és a populációk közötti kapcsolatokat, biológiai távolságot jellemző biológiai variabilitás leírására két fő irányvonal jött létre: a kvantitatív változókon alapuló kraniometria és a kvalitatív (illetve kiegészítő kvantitatív) jellegekkel foglalkozó taxonómia.

A különböző régészeti-történeti korszakokkal foglalkozó irodalomban jelentős az egyik vagy másik irányvonalat követő, ún. klasszikus vizsgálatok

eredményeinek bemutatása egy-egy sorozatra/szériára vonatkozóan, de szerepelnek a kisebb-nagyobb populációkra támaszkodó, az egész korszakot átfogó elemzések is.

A tanulmány célja az, hogy az Alföldre vonatkozóan, az eddig megjelent tanulmányok alapján – a teljességre való törekvés igénye nélkül – megközelítő képet adjon a szarmata, a gepida és az avar kori, valamint a honfoglalás és államalapítás kori népesség biológiai rekonstrukciójáról. Bemutatjuk az egyes korok embertani anyagának jellemzőit, valamint a vizsgálatokat és az adatok értelmezését befolyásoló és limitáló tényezőket. Ezek ismeretében kísérletet teszünk a közel 100 évre visszamenő kutatások révén eddig kirajzolódó kép bemutatására az egyes korszakok népességét és a korszakok közötti átmenetet illetően egyaránt.

Összességében elmondható, hogy a megjelent kisebb közlemények és a nagyobb átfogó elemzések széleskörűsége ellenére a tárgyalt időszakok népességének biológiai rekonstrukciója, a továbbélés kérdése (különösen az avar kori népességre vonatkozóan) közel sem teljes, és további tanulmányozásra vár.

KULCSSZAVAK: biológiai antropológia, biológiai rekonstrukció, Kárpát-medence, taxonómia, kraniometria

ABSTRACT: Historical anthropology of the Great Hungarian Plain from the Sarmatian age to the Arpad era. Anthropological finds formulate the dynamically expanding primary source group of the different historical and archaeological eras. One of the objectives and tasks of historical anthropology is the biological reconstruction of these periods by the qualitative and quantitative description of the phenomena having come to existence due to internal and external factors detectable on the bones. The authors use different methods to biologically reconstruct the historical population; these include taxonomic and various mathematical-statistical (biometric) methods according to characteristics based on metric-morphological data and evaluation of non-metric traits (epigenetic variants). Palaeopathological and biochemical-molecular researches are also driven by similar goals. However, the application of the particular methods is influenced by numerous external factors, for example the preserved condition of the skeleton and the case

number of individuals. Two main approaches are used to describe the relations, the biological distance within and among the populations: craniometrics based on quantitative variants and taxonomy dealing with qualitative (and supplementary quantitative) characteristics.

Literature on the different archaeological-historical periods usually presents the results of the so-called classical examinations following one or the other approach when describing the particular series, but comprehensive analyses based on smaller or larger populations covering the whole era are also available.

The aim of the article is to provide a general overview – without the ambition to be exhaustive – about the biological reconstruction of the populations from the Sarmatian, Gepid, and Avar eras and the periods of the Hungarian Conquest and the foundation of state. We will present the anthropological characteristics of the different periods and the factors influencing and limiting the examinations and the interpretation of the data. Against this background, we will try to present the results of the nearly hundred-year researches of the populations from the different eras and the transitional periods between the ages.

In conclusion, we can state that despite the wide range of minor publications and major comprehensive analyses, the biological reconstruction of the populations of the concerned periods, and the problem of continuity (especially in the case of the Avar population) are not exhaustive and require further research.

KEY WORDS: biological anthropology, biological reconstruction, Carpathian Basin, taxonomy, craniometry

1. Bevezetés

A történeti népségek és régészeti kultúrák megismerését elősegítő primer forrásbázisok közé tartozik a feltárások nyomán folyamatosan bővülő embertani anyag. A leletek tanulmányozásával foglalkozó történeti embertan fő célkitűzése az egyes régészeti korok népességének biológiai rekonstruk-

ciója, vagyis a csontokon detektálható jelenségek minőségi és mennyiségi leírása.¹

A történeti népesség biológiai rekonstrukcióját több különböző módszerrel lehet megvalósítani. Ezek közé tartozik a metrikus és morfológiai adatokra épülő jellegegyüttesek értékelésén alapuló taxonómiai vizsgálat,² a különböző mért adatok matematikai-statisztikai (biometriai) analízise,³ a non-metrikus jellegek (epigenetikus variációk) kiértékelése, de hasonló kutatási célok vezérlik a kóros elváltozásokkal foglalkozó paleopatológiai és újabban a biokémiai-molekuláris kutatásokat is.

Jelen tanulmány célja, hogy a megjelent közlemények alapján megközelítő képet adjon a szarmata, a gepida időszak, valamint az avar és a honfoglalás kor népességének biológiai rekonstrukciójáról az Alföldre vonatkozóan.

Az egyes populációk kapcsolatainak embertani vizsgálati eszköze a biológiai távolság számítása, azaz a hasonlóság vagy különbség mértékének megadása. Ennek kiinduló elmélete szerint a populációk, melyek között génáramlás van, fenotípusukban is hasonlóbba lesznek. Ezt azonban számos külső körülmény befolyásolja, hiszen a környezeti tényezők is döntő szerepet játszanak a kvalitatív vagy kvantitatív módon leírható jelenségek kifejeződésében. Így például a genetikai markerek erősebben hatnak az agykoponya, a környezeti tényezők pedig az arckoponya részeire.⁴ A taxonómiai vizsgálatok során a morfológiai jellegekből levonható következtetéseket az erősen szubjektív hatás mellett nagyban behatárolja, hogy azokban az ázsiai országokban, amelyekben a mongolid típus képviselői koncentrálnak, nem végezték el a széleskörű

1 Lipták 1959a, 112–113; Nemeskéri–Lengyel 1963, 333.

2 A taxonómiai elemzések célja az embertípusok vizsgálata. A Kárpát-medence történeti embertani anyagában az europid és mongolid nagycsoportba, valamint ezeknek az átmenetébe tartozókat különítette el a kutatás. A vizsgálatok során nagyon sok morfológiai jegyet és metrikus jellemzőket vesznek figyelembe a koponyán és a *postcranialis* csontokon.

3 Az oszteometria tárgykörén belül elsősorban a koponya jellemzőit vizsgáló kraniometriai analízist emelhetjük ki. A kraniometria tárgykörébe az egyezményesen és egységesen használt (pl.: Bräuer 1988) mérőpontok közötti távolságok, szögek és az ezekből számított indexek, azaz kvantitatív jellegek tartoznak. Ilyen például a koponya hosszúsági és szélességi indexei vagy éppen az arc magassági és szélességi indexei.

4 Összefoglalóan: Szeniczey 2019.

történeti embertani, taxonómiai alapkatásokat, így bár relatív különbségek megállapítása lehetséges, nem ismert, hogy az egyes csonttani morfológiai jellegek ténylegesen mennyire fejezték ki az egyén külsőségeiben is megnyilvánuló jellegzetességeket.

Mindezen túl alapvetően meghatározzák a vizsgálati lehetőségeket a régészeti módszertani jellegű kritériumok is, úgymint a temető feltártságának mértéke, a feltárás típusa és éve, valamint a síregyüttes és a temető datálásának lehetőségei. Sajnos többségében csak részlegesen feltárt temetőanyagok állnak rendelkezésre, a 20. század első felében az emberi csontokat pedig még nem, illetőleg csak részben gyűjtötték. Sok esetben a klasszikus régészeti – tipológiai vagy numizmatikai – alapú datálás nem eléggé precíz, esetleg nem is lehetséges (pl. mellékletek vagy dokumentáció hiánya), de a természettudományos keltezési módszerek (pl. radiokarbon-vizsgálatok) széleskörű és biztos alkalmazása sincs még teljesen megoldva. Ez különösen a több korszakon átívelő lelőhelyek esetében jelent problémát, hiszen a kontinuitás kérdésének vizsgálatához biztos alapokon elkülönített időbeli csoportok összehasonlító elemzése szükséges. Mindezeket tehát szem előtt kell tartani az eddigi kutatási adatok értelmezése és a következtetések levonása során.

2. A szarmata időszak

A szarmata időszak embertani kutatása viszonylag korán, már a 20. század első harmadában megindult.⁵ Azóta számos kutató foglalkozott és jelenleg is foglalkozik a szarmaták biológiai arculatával,⁶ így az időszak népességére vonatkozó tanulmányok száma meglehetősen nagy. Ennek ellenére mégis nagyon keveset tudunk az embertani jellemzőikről. A leletekre általánosan jellemző a rendkívül rossz minőségi és mennyiségi megtartási állapot, amelynek oka több,

5 Pl. Bartucz 1938; Malán 1939.

6 Pl. Bartucz 1961; Bartucz 1966; Wenger 1968; Marcsik 1975; Pap 1983; Farkas–Marcsik–Szalai 1991; Czékus 1997; Guba–Szathmáry–Marcsik 2002; Marcsik–Szathmáry 2002; Márk 2003; Paja 2003a; Paja 2003b.

részben ismeretlen tényezőre vezethető vissza. A csontvázanyag nagyobb részét a részleges feltárások, néhány síros temetőrészletek jelentik. Sok a melléklet nélküli temetkezés, és rendkívül magas a bolygatás, illetőleg a sírrablás aránya (akár a 80%-ot is eléri). Bár a korszak történeti és régészeti periodizációját részletesen kidolgozták,⁷ ismereteink elsősorban a késői csoportokra vonatkoznak. A korai szarmaták embertani arculata alig ismert, mivel nagyon kevés a feltárt csontvázmaradványok száma.

Az Alföld történeti népességének nagyobb arányú felmérése keretében 2001–2004 között a szarmata időszak csontvázanyagának – a lehetőségekhez mérten – metrikus, morfo-taxonómiai, paleopatológiai és paleosztomatológiai vizsgálatára is sor került. A projekt kutatási eredményei⁸ és az utóbbi időben megjelent tanulmányok⁹ alapján – a fentiekben említett hátráltató tényezők ellenére – röviden összefoglalva a következőket mondhatjuk a szarmata időszak népességének biológiai arculatáról.

A metrikus-morfológiai, illetve taxonómiai elemzés során kitűnt, hogy beszélhetünk egy kis esetszámú, rendkívül robusztus (archaikus) koponyaformáról. Ez a jellegzetesség a feltűnően hajlott homlokban, a *linea nuchae superior et inferior*-t „helyettesítő” *torus occipitalis*ban, az erősen kiemelkedő *glabellá*ban és *arcus superciliaris*ban jelentkezik, valamint nagy abszolút méretekkel párosul.¹⁰ Valamivel nagyobb százalékot ad a nem robusztus karakterű hosszúfejűek (*dolichokranok*) csoportja (cromagnoidok), általában azonban a rövidfejűség (*brachykrania*) túlsúlya mutatható ki (főleg a pamiri típus). A részletesebb morfológiai elemzés során kitűnt – bár egészen kis százalékban –, hogy a mongolid/mongoloid jellegkomponens is szerepet játszik a népesség biológiai összetételé-

7 Pl.: Kóhegyi–Vörös 2011, 328.

8 Marcsik Antónia: Szarmata, szarmata/hun időszak. Metrikus–morfológiai elemzés, taxonómia. In: Zárójelentés „Az Alföld népességstruktúrájának átalakulása másfél ezer év folyamán” c. projekt 2001–2004. 5/081-OM. Kézirat. 2002.

9 A teljességre való törekvés igénye nélkül: Szathmáry 1990; Marcsik–Szathmáry 2002; Paja 2003a; 2003b; Hajdu–Bernert 2007; Marcsik 2010; 2011a; 2011b; 2013; 2015; Marcsik–Kujáni 2015.

10 Az archaikus, nagy abszolút értéket adó koponyaformák elsősorban a korai szarmatáknál fordulnak elő (Eger-környék (Marcsik: publikálatlan)). A *brachykrania* túlsúlya szinte valamennyi késői csoportban domináns (lásd 9. lábjegyzet).

ben, valamint a mesterséges koponyatorzítás szokása már a 3–4., illetve a 4–5. századi szarmata és hun kori csoportoknál is divatban volt.

Testmagasságuk egy korábbi vizsgálat alapján átlagosan 166 cm a férfiaknál, illetve 155 cm a nőknél.¹¹ Az újabb vizsgálatok ezeket az értékeket lényegében nem módosították.

A paleopatológiai vizsgálatok szempontjából elsősorban Bartucz Lajos nevét kell megemlíteni, aki először ismertette a szarmata korból az elváltozásokat.¹² Elsősorban a harci sérülések nyomait hangsúlyozza (ütések, vágások, szúrások), például a szentes-sárgaparti anyaggal kapcsolatban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szarmata időszakban a harci cselekmények következtében keletkezett csontelváltozások túlsúlyáról nem beszélhetünk. Továbbá kiemel egy (feltételezhetően) *coxarthrititis* esetet a hódmezővásárhely-fehértói temető embertani anyagában. A szentes-kistőkei temető egyénei közül kiemelkedik a 124. sír gyermek koponyája, amelyen gyógyult trepanációs nyílás látható.¹³ Bartucz Lajos munkássága után a megjelent publikációk szinte mindegyike ismerteti a paleopatológiai elváltozásokat,¹⁴ melyekkel kapcsolatban egy rövid összefoglalás is megjelent.¹⁵

Az egyes tünetcsoportok közül a traumás elváltozások (törések, vágások, ficamok nyomai) a jellegzetesebbek, relatíve nagyobb esetszámúak. A törések nyomai a *postcranialis* csontokon is megfigyelhetők, azonban nem valószínű, hogy harci sérülésekből adódnak. Jellegzetesebbek a – főleg megerőltetés hatására kialakuló – enthesialis, azaz izomkapcsolódási csontelváltozások, elsősorban a felső végtag vonatkozásában. Ezek értelmezéséhez azonban a módszertani problémákból adódóan¹⁶ a célirányos, szisztematikus kutatások megkezdésére lenne szükség.

11 Éry 1998, 59.

12 Bartucz 1966.

13 Ezt a koponyát 1991-ben Vörös Gabriella is ismertette (Vörös 1991).

14 A szarmata embertani anyag rendkívül töredékes jellegeből adódóan csak a patológiás elváltozások trendjeit (nozológiai egységeit – lásd pl. Ortner 2003) hasonlíthatjuk egymáshoz.

15 Marcsik-Szathmáry 2002.

16 Pl. Nikita 2017, 269–275.

Az ízületek gyulladásoz (*osteoarthritis*) és porcokopásból (*osteoarthrosis*) eredő elváltozásainak különböző fokozatait eltérő gyakorisággal a csigolyákon, valamint a kis és nagy ízületekben is megfigyelhetjük. Ezek előfordulására jó példa a jelenleg ismert legnagyobb teljesen feltárt temető,¹⁷ a Madaras-Halmok embertani anyaga. A szériában az ízületi elváltozások egészen súlyos formáját lehetett megfigyelni több egyénnél is. Mindamelllett a temető jól összefoglalja a korszakkal kapcsolatos módszertani problémákat, hiszen Madaras–Halmok embertani szériáján (kb. 600 egyén) sem lehetett statisztikai elemzést végrehajtani a kis mintaszám miatt.¹⁸

Néhány széria egyéneinél a *femur*, a *tibia* és a *fibula* rendkívül elvékonyodott („kard-alakú”, némely esetben görbült), s ez feltételezhetően anyagcsere-megbetegedéssel lehet kapcsolatban. Etiológiájukat illetően több tényezőre, így többek között hiányos táplálkozásra, anyagcsere-problémákra visszavezethető jellegzetes csontelváltozások (*cribra orbitalia*, *cribra cranii*, *hyperostosis spongiosa orbitae*) szintén megfigyelhetők, de az előző csoportokhoz viszonyítva kevés esetszámban.

A fertőző megbetegedések közül feltételezhetően a csigolyákra manifesztálódott tuberkulózis nagyon súlyos formáját közölték az apátfalvi temető anyagából.¹⁹

A koponyamodifikációk egyes formái is ismertek a szarmata leletanyagból. A sebészi trepanációs beavatkozást bár kis számban, de már több szarmata időszak temetőiben is regisztrálták.²⁰ A jelenlegi adatok alapján további kilenc, torzított koponyát is ismerünk ebből az időszakból.²¹ Általában közepesen, illetve enyhén, látszólag kétszeresen, *fronto-occipitalisan* (kisebb esetszámban *circulárisan*) torzítottak. A torzított koponyák taxonómiaiilag az europid csoportok közé sorolhatók, kivéve a madarasi két, illetve a tiszadobi egy koponyát.

17 Kőhegyi–Vörös 2011.

18 Marcsik 2011a.

19 Marcsik–Kujáni 2015.

20 Pl. Szentés–Kistóke 124. sír, Zákányszék–Zákánydűlő 1. sír, Kiskundorozsma–Subasa, Vágóhíd 283/1. sír, Csengele 52. objektum (Bereczki–Tóth–Marcsik 2007).

21 Madaras–Halmok négy (egy feltételezett), Hódmezővásárhely–Mártély egy, Tiszadob–Sziget kettő, Szeged–Kiskundorozsma egy, Rákóczipfalva–Bivalyfeld egy eset.

Az említett, tendenciaként jelentkező elváltozásokon kívül speciális, egyedi kórformák is előfordulnak, mint például a tumoros elváltozások közé sorolható *metastaticus carcinoma* esete a Madaras-Halmok szériában, illetve a fejlődési rendellenességek csoportjába tartozó *microcran* koponya (feltehetően *hypophyser* törpeség) a Törökszentmiklós-Surján temetőjének anyagában.

A paleosztomatológiai vizsgálat²² keretében az irodalmi adatok és a korábbi elemzések alapján olyan fogazati morfológiai jellemzők és fejlődési rendellenességek vizsgálatára is sor került, melyek megléte vagy hiánya az europid, illetve a mongolid dentális jellemzőkhöz tartozik. A vizsgált szarmata kori fogazatok az europid és a mongolid dentális jellegek kevertségét mutatják. Mivel a szarmata kori népesség túlnyomó része europid, az erre jellemző fogazati variációk (pl. a Carabelli-csücsök jelenléte) meghatározók. Vannak azonban olyan szériák, melyek bár europid komponensűek, ennek ellenére tipikus mongolid fog- és állcsonti jellemzőket is tartalmaznak, mint például a metszőfogak lapátsága, a rendellenes helyzetű zománcképződmények gyakorisága és a *torus mandibularis*.

A népesség továbbélésére vonatkozó vizsgálat meglepő eredménye, hogy a szarmata kor (1–4. század) jellegzetes elemeinek aránya már az átmeneti időszakról (4–5. század) kezdve meglehetősen csekélyé vált. Ez az arány a 11. századig nem csökkent jelentősen (10–18% között variált).²³ Egy nagyobb, összefoglaló tanulmány²⁴ az Alföldön élt szarmata népesség kraniometriai összehasonlítását mutatja be, amely szerint a népesség kraniológiai diverzitása nagy, de a két nem különbözősége a vártnál kisebb. Két jellegzetes centrum mutatható ki az Alföld központi régiójában. Az egyik a Körös-torkolatnál, a másik a Maros-torkolatnál. Az előbbi kis koponyadimenziókkal, az utóbbi nagy koponyadimenziókkal jellemezhető. Egy harmadik regionális összefüggés is feltételezhető az Alföld északnyugati részén, ez azonban kraniológiailag nem tipizálható.²⁵

22 A projektben a paleosztomatológiai vizsgálat Kocsis S. Gábor munkája.

23 Guba–Szathmáry–Marcsik 2002; Szathmáry et al. 2005.

24 Furka et al. 2008.

25 Furka et al. 2008.

3. A gepida idősza

A gepida idősza népességének biológiai rekonstrukcióját egy 2018-ban megjelent tanulmány foglalja össze.²⁶ Közismert: a gepida kor népességének általános szokása volt a gyerekek koponyájának mesterséges torzítása. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozott a már korábban említett tanulmány, továbbá két szakdolgozat,²⁷ így ismertetésükre nem térünk ki. Ezek a munkáknak a nyomán, összefoglalásként a gepida idősza népességének biológiai rekonstrukciójával kapcsolatban a következőket emelhetjük ki.

Az egyes szériák csontvázanyagának mennyiségi és minőségi reprezentációs értéke rendkívül alacsony. Ennek egyik fő oka a tafonómiai viszonyokon túl az a tényező, hogy több temető feltárása régen történt, a csontvázanyagot nem őrizték meg, illetve nem megfelelően raktározták. Ennek eredményeként az embertani leletek elkeveredtek, elvesztek, vagy csak igen kis részük maradt meg (pl. Szőreg-Téglagyár, Hódmezővásárhely-Kishomok, Szentes környéki lelőhelyek).

Ezekből a technikai okokból következik, hogy a populációk demográfiai képe meglehetősen eltérő, és a nemek, illetve a felnőttek és a gyerekek egymáshoz viszonyított aránya nem felel meg az előzetesen várt értéknek. A megjelent publikációk alapján a 405 csontvázlelet egyáltalán nem reprezentatív, sok a véletlenül előkerült, magányos sír, illetve a mesterségesen torzított koponya, s ezeknek alapján nem lehet általános képet alkotni a populációról.

A nem torzított egyének metrikus feldolgozása viszonylag kevés tanulmányban szerepel. Annak ellenére, hogy a csontvázanyag nem reprezentatív, regionálisan némi eltérés mutatható ki az egyes lelőhelyek egyénei között. Általában azonban a hosszú (*dolichokran*), keskeny, magas (*orthokran-hypsikran*) agykoponya, és inkább a keskeny-közepes (*leptoprosop/me-*

26 Szeniczey–Hajdu–Marcsik 2018. Ennek a tanulmánynak a forrása a megjelent közlemények, szak- és diplomamunkák, valamint a szarmata időszaznál már ismertetett pályázat gepida időszaakra vonatkozó eredményei. A kézirat leadása óta egy tanulmány készült el (Marcsik–Hegyi kézirat), azonban ez jelenleg még publikálatlan.

27 Bereczki–Marcsik 2006; Szécsényi-Nagy 2009; Mihácz-Pálfi 2013.

soprosop) arckoponya a jellemző. A becsült termet 170 cm a férfiaknál és 160 cm a nőknél.²⁸

A taxonómiai analízis eredményei szerint a vizsgált egyének túlnyomó többségben europidok (nordoidok, cromagnoidok, illetve gracilis mediterránok), azonban több temető anyagában előfordul – kis esetszámban – a mongolid/mongoloid komponens is. Kiszombor-B temető leleteiben Bartucz Lajos mongolid és paleo-ázsiai típust említ az europid típusok mellett.²⁹ Gáspár János a Hódmezővásárhely-Gorzsa, Kiss P. tanya anyagában nagy többségben nordoidokat állapított meg, kisebb számban az ún. urál-altaji típust.³⁰ A két szerző feltételezése szerint a mongolid (mongoloid) komponens hun etnikumhoz köthető. Ezt azonban a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk.

A patológiás elváltozások típusai és gyakorisága a rendelkezésünkre álló csontanyag vizsgálata alapján nagyon kevés, és egy-két egyedi esettől eltekintve nem súlyosak. Traumás elváltozásokat alig lehet megfigyelni, rendkívül ritka az ízületi megbetegedés nyoma, továbbá kisebb gyakoriságúak az enthesialis csontelváltozások is. A fertőző megbetegedések közül feltételesen a csonttuberkulózis nyoma figyelhető meg egy esetben. Anyagcse-re-megbetegedésekhez sorolják a jellegzetes *cribra cranii*, illetve *cribra orbitalia* (poroticus formája) elváltozásokat, amelyek kialakulását számos tényező befolyásolhatja, így csak egy általános patológiás képet adnak. Egyedi esetként figyelhető meg egy koponya a *metastaticus* csonttünetekkel. Súlyos csontvelőgyulladás (*osteomyelitis*) három temető anyagában egy-egy egyénél fordult elő. Az Ártánd-Nagyfarkasdomb temető 43. sír egyénének koponyáján sebészi trepanáció figyelhető meg. A bevágás pereme sima, a koponya három rétege nem figyelhető meg, s ez arra utal, hogy a beteg a beavatkozást túlélte.³¹

28 Éry 1998 tanulmánya alapján a férfiak termete 171 cm, a nőké 161 cm.

29 Bartucz 1936.

30 Gáspár 1931.

31 A beavatkozás a baloldalon, az *os occipitale* felső és az *os parietale* alsó részén található, az átmérője kb. 5 cm. A metrikus, taxonómiai, patológiai elemzés (rövidített formában) a 05/81. sz. pályázati beszámolóban is szerepel.

A paleosztomatológiai vizsgálatok során az értékelt jellegzetességek a gepidáknál két csoportra különülnek el. A szériák egy része teljesen europid dentális komplexumot mutat. A másik csoportot a kevert fogazati összetételűek adják. A koponyák ténylegesen europid típusúak, azonban a mongolidokra jellemző „lapát alakú” metszőfogakkal rendelkeznek. Ez a jelenség is felhívja a figyelmet a taxonómiai meghatározással kapcsolatos adatok értelmezési nehézségeire. Az állcsontok fejlődési rendellenességeiről csak szórványos információk állnak rendelkezésre.

A régészeti megfigyelések szerint feltételezhető a szarmata kori népesség egy részének továbbélése a gepida uralom alatt,³² továbbá néhány Tisza-vidéki gepida populáció (egerlövői, kiskörei, hódmezővásárhely-kishomoki, szőreg-téglagyári temetők) tovább élése a kora avar korban,³³ azonban ezeket a megfigyeléseket a módszertani problémák miatt az általános embertani vizsgálatok eddigi adataival nem lehet alátámasztani.³⁴

4. Az avar kor

Az avarok és az avar kor bonyolult heterogenitása jól ismert a történeti ember-tanban. Egyik – főleg a mongolid jellegű – komponensük belső-ázsiai eredetű lehetett, azonban a Kárpát-medence területére érkező avarság ázsiai őshazájukból, a dél-orosz sztyeppe övezetéből számos etnikailag nem avar törzset vagy néptörédeket hozott magával. Etnogenezisük kialakulásában minden bizony-nyal a helyi őslakoságnak is szerepe lehetett.³⁵

Az Alföld avar korával foglalkozó széles körű szakirodalom jelentős részét teszik ki az ún. klasszikus vizsgálatok eredményeit bemutató közlések egy-egy

32 A Tisza jobb partján vannak olyan lelőhelyek, ahol keverten fordultak elő szarmata és gepida leletek, tehát ezeken a területeken szarmaták élhettek gepida fennhatóság alatt (Vörös 1998, 54.).

33 Nagy 2004, 174.; Nagy 2005, 197.

34 A jelenlegi adatokból körvonalazott, kis esetszámú szarmata kori mongolid komponens nem valószínű, hogy hatást gyakorolt a gepida népességre. Ebből kiindulva inkább feltételezhető a hun, esetleg a kora avar kori mongolid hatás.

35 Marcsik–Molnár 2019, 421.

sorozatra vonatkozóan, de szerepelnek kisebb-nagyobb populációkra támaszkodó, az egész korszakot átfogó elemzések is.

A taxonómiai módszerek alapján az avar kori populáció etnogenetikai kiértékelésével elsősorban Lipták Pál foglalkozott.³⁶ Három fő csoportot alapított meg az egyes változatok túlsúlya alapján: europidok, mongolidok és europo-mongolidok. Munkássága alapján az avar kor népességének 17%-át a mongolid komponens határozza meg, s a komponensek elsősorban a Duna-Tisza közében lokalizálódnak. Az új szériák bevonása, valamint utólagosan néhány korábbi széria egyénszám növelése megerősítette, illetve bővítette a taxonómiai analízis eredményét. Az eddigi irodalmi adatokból kitűnik, hogy a mongolid komponens 38%-ot ad (ebbe a csoportba azonban az europo-mongolid és a közelebről meghatározhatatlan mongolidok is beletartoznak), s a fennmaradó 62%-ot az europid csoport képviseli.³⁷

Az europid változaton belül a rövid (*brachykran*) koponya az uralkodó, ezen belül a cromagnoid-B, az elő-ázsiai és a pamiri ad nagyobb esetszámot, kisebb gyakoriságú a *dolichokrania* (mediterrán formák), a robusztus cromagnoid-A, illetve a nordoid komplex.

Ha a mongolidokon belül az europo-mongolid és a meghatározhatatlan mongolidokat leszámítjuk, a kifejezetten mongolid csoport 18%-ot ad, s ezek típusösszetételében domináns a szinid, a szajáni és valamivel kisebb esetszámot képvisel a bajkáli és a belső-ázsiai típus.³⁸

Mivel az avar kor történeti embertani anyagában a mongolid komponensek nagy szerepet játszanak, ezért az alábbiakban röviden jellemezzük a legfontosabb típusokat Lipták Pál munkássága alapján.³⁹

A bajkáli (b) vagy paleoszibériai típus jellemzője, hogy a férfiak agykoponyája a közepesnél hosszabb, középszéles (*dolicho-mesokran*), továbbá alacsony (*chamaekran*, *tapeinokran*), a homlok régió keskeny/közepes (*stenometop-metriometop*), hátrahajló, a median-sagittalis körvonal laposan ívelt, gyakori a

36 Lipták 1959b; 1965; 1980; 1983.

37 Marcsik–Molnár 2019, 421.

38 Marcsik–Molnár 2019, 428–429.

39 Lipták 1959b; 1965; 1980; 1983.

lambdatáji lapultság és a kúpos nyakszirt. Az arckoponya a közepesnél szélesebb, mindamellert magas (*leptoprosop*, *lepten*). A szemüreg szögletes (*meso-hypsikonch*), és az orr néha kissé kiálló (*lepto-mesorrhin*). Az arcprofil *ortho-mesognath*, a *mandibula* általában magas és gyakran robusztus. A termet alacsony vagy kisközepes. A nők hasonló jellegűek, inkább *mesokranok*. A szemüreg *hypsikonch*, az orr szélesebb és *meso-chamaerrhin*.

A színid (s) vagy távolkeleti–északkínai típusnál a férfiak koponyája közepesen hosszú, illetve széles, mérsékelten alacsony (*mesokran*, *orthokran* és *metriokran*), a homlok keskeny–középszéles (*metrio-eurymetop*), az arc a közepesnél keskenyebb, mindamellert magas, (*leptoprosop*, *lepten*). Az arcprofil szög szerint *orthognathok*. A szemüreg nagy, lekerekített, (*meso-hypsikonch*) az orr kevésbé vagy közepesen kiálló (*meso-chamaerrhin*), az állkapocs középmagas. Teremtük nagyközepes.

A szajáni (sa) vagy szélesarcú–tungid esetében a férfiak agykoponyája középhosszú, közepesnél szélesebb, *brachykran*, alacsony vagy középmagas, *chamaekran-orthokran*, *tapeinokran*, a homlok keskeny, *stenometop*. Az arc nagyon széles, illetve széles (vagy közepes), alacsony, jelzője szerint *euryprosop*, *mesen*, a szemüreg *mesokonch*, kissé alacsony és kissé szögletes. Az orr *meso-chamaerrhin*. A *mandibula* közepesen magas vagy alacsony. A termet kisközepes. A nők határozottan *brachykranok*, az arckoponya szélesebb (*eurymesoprosop*), a szemüreg *hypsikonch*, az orr kissé széles.

A belső-ázsiai (ca) vagy északmongolidra jellemző (elsősorban a férfiakra) metrikusan a középhosszú, széles, magas agykoponya, a rövidfejűség (*brachykrania*), a nagy abszolút méretek, a keskeny homlok (*stenometop*), az arckoponya pedig (egész arc, felső arc) igen magas, keskeny (*leptoprosop*, *lepten*). Az arcprofil szög szerint *orthognath*, az állkapocs általában magas. A szemüreg lekerekített (*mesokonch*), az orr kevésbé kiálló (*mesorrhin*). Termetük közepes. A nők koponyája közepesen hosszú, széles, alacsony (*brachykran*, *chamaekran* és *tapeinokran*). Homlokuk közepesen széles (*stenometop*). Az arckoponya széles és magas (*leptoprosop*), a felsőarc magas (*lepten*). A szemüreg nagy, lekerekített (*hypsikonch*), az orr kevésbé kiálló (*chamaerrhin*). Az arcprofil *orthognath*. Termetük nagyközepes.

A fent ismertetett mongoloid változatok jellegzetesen a Duna-Tisza közének területén fordulnak elő. Erről a területről, tágabban a Kiskunságból ki-

emelkedik az ún. „vezéri sírok” köre, amelyek alapján a térségben sejthető a kora és középvár kori hatalmi központ.⁴⁰ A területről megmaradt csontvázaanyag azonban általánosan nagyon kevés, és a „vezéri” sírok köréből is csupán három egyén csontváza ismert (Petőfiszállás, Kunbábony, Kecskemét-Sallai út). Ezeket egészíti ki a nemrégiben napvilágra került szalkszentmártoni lovas sír is, amely a mellékletek alapján feltehetőleg szintén a „vezéri” sírokhoz kapcsolható.⁴¹ A leletegyüttesek jelentősége ellenére sajnos az embertani leletek értékelésre alig alkalmasak, így az avar kor biológiai rekonstrukciójának bemutatását nem segítik elő.⁴²

A Tiszántúl területén jelentős a két nagy kora avar kori lelőhely, Makó-Mikócsa és Szegvár-Oromdülő leletanyaga.⁴³ Mindkettőben az europid dominancia az uralkodó, azonban mintegy 20–30%-ban a mongolid komponens is jelentős. A mongolid típusösszetétel azonban kissé különbözik a Duna-Tisza közének mongolid összetevőitől. Jellegzetes a koponyatorzítás szokása mindkét temető anyagában, egyúttal feltűnő, hogy szinte valamennyi vizsgálható női koponya kisebb-nagyobb arányban torzított. A késő avar korban a Tiszántúl területén a nagyobb létszámú temetők europid túlsúllyal jellemezhetők, és a mongolidok részaránya kisebb a kora avar koriakhoz képest.

A fentiek alapján is kitűnik az avar kor nagyfokú heterogenitása. A mongolidok gyakorisága nagyobb a Duna-Tisza közén a Tiszántúlhoz képest, típusösszetételük a heterogenitás mellett regionális különbségeket is mutat.

Patológiai szempontból elemezve az alföldi szériákat, kimutatható szinte valamennyi megbetegedés, melyek a csontokon manifesztálódnak. Nagy gyakoriságot adnak az ízületi elváltozások különböző típusai, kisebbet a traumás elváltozások, valamint az anyagcsere csonttani jellegzetességei. Igen jelentősek a csonttuberculosis esetei, illetve a lepra elterjedése, elsősorban a Duna-Tisza közén.⁴⁴

40 Összefoglalóan: Balogh 2019.

41 Kovacsóczy 2019.

42 További irodalommal: Marcsik–Molnár 2019.

43 Marcsik feldolgozás alatt.

44 A fertőző megbetegedések és egyéb patológiás elváltozások széleskörű és nagyarányú jelenléte nem feltétlenül jelent gyenge, rossz életkörülmények között élő populációt, hiszen az ún. oszteológiai paradoxon értelmében (Wood et al. 1992) a legyengült immunrendszerű

A paleosztomatológiai kép alapján elmondható, hogy elég nagy gyakoriságban megfigyelhető a mongolid dentál-komplex (lapát alakúság, az M3 *congenitalis* hiánya), de gyakoriak a rendellenes zománcképződmények és több esetben látható a *torus mandibularis* is. Tehát a népesség struktúrájának alakulásában a mongolid dentál-komplexum jelentős szereppel bírt.⁴⁵

Több régészeti és embertani tanulmány is foglalkozik az avar kori populációk továbbélésével.⁴⁶ A kérdés ennek ellenére antropológiailag koránt sem tisztázott, és az előrelépéshez további mikro- és makroregionális temetőelemzések, valamint összehasonlító genetikai vizsgálatok szükségesek.

5. A honfoglalás kor

A honfoglalás kor időbeosztása a régészet és az embertan területén némileg eltér a történettudományok által kialakított határoktól, mivel a honfoglalás kor anyaga alatt az egész 10. századi Kárpát-medence magyar törzsi fennhatóság alá tartozó területének lelethorizontját értjük.⁴⁷ Jelenlegi tudásunk szerint kb. 1600 lelőhelyről több mint 30000 temetkezés ismert a tágabb korszakból, amelyből a Keleti-Kárpátoktól a Duna vonaláig terjedő területhez kb. 854 lelőhely 27000 sírja tartozik.⁴⁸ Az egyes temetőket a leletanyag alapján változó periódusban használták, és sok esetben nincs lehetőség a 10–11. századon belül a pontosabb datálásra. A legnagyobb problémát a temetők feltártságának mértéke jelenti. Révész László gyűjtései alapján mindössze 5–10%-a a leletanyagnak a teljesen feltárt lelőhely,⁴⁹ s ezek egy jelentős részét a 20. század első feléig tárták fel, és csak kevés esetben gyűjtötték össze az embercsontokat.

egyén már az előtt elhalálozott, hogy az adott kóros folyamat csonttani tüneteket eredményezett volna.

45 Az avar kor népességén kívül jelentős a szarmata és a honfoglalás korában is.

46 Legutóbb Szeniczey Tamás foglalta össze doktori értekezésében a Kelet-Dunántúl avar kori népességváltozásainak kutatása kapcsán a történeti embertani vizsgálatok problémáit és lehetőségeit (Szeniczey 2019).

47 További irodalommal: Langó 2007, 17–20.

48 Langó 2007, 51–57; Révész 2020.

49 Révész 2020, 71.

A 10. és 11. század népességének embertani arculatával, a magyar etnogenezis kérdésével sokan foglalkoztak. Több, kisebb jellegű széria feldolgozása megtörtént, illetve nagyobb összefoglaló munkák is születtek, de ezek részletezése szétfeszítené e dolgozat kereteit. Ezért a teljességre való törekvés igénye nélkül néhány összefoglaló munkát említünk. Lipták Pál szerint a magyar néppé válás legalább három szálból tevődik össze (ugor magyarok, török magyarok és a harmadik szál a Kárpát-medence autochton és sztyeppei eredetű népessége). A Kárpát-medencében a magyar etnogenezis előzményei lényegében a hun és a preavar korszakkal kezdődtek, hosszabb ideig tartott az avar uralom alatt. Ez utóbbi népesség nagy hatással volt a 10–11. századi magyar népesség embertani arculatára.⁵⁰ Az avar kori népesség 10. századi tovább élését említette Éry Kinga, továbbá Szathmáry László és munkatársai is.⁵¹ Lipták Pál az etnogenezis kutatásán kívül a taxonómiai összetételt is tanulmányozta, miszerint a típusösszetételt főleg europid komponensek adják (95%), azonban a mongolid, europo-mongolid típus nagyságrendekkel kisebb százalékban játszik szerepet (5%). Az europo-mongolid csoporton belül az urali és a turanid típus a jelentős, az europidokon belül pedig a pamiri.⁵² A taxonómiai analízis eredménye azonban a gyakori finomkeltezési problémák miatt együttesen a 10–13. századra vonatkozik. Legutóbb hasonlóan heterogén összetételűnek és eredetűnek találta a népességet kraniológiai vizsgálata során Fóthi Erzsébet is, aki felhívta a figyelmet a tényre, hogy a magyarság a Kárpát-medencében alakult ki a helyi és a jövevény elemekből.⁵³ Éry Kinga a honfoglalók első három nemzedékét 71 lelőhelyről, 353 koponya metrikus adatainak felhasználásával ismertette.⁵⁴ A méretek tanúsága szerint a honfoglalók egymástól távol álló csoportjai a Kárpát-medence különböző tájait szállták meg. A szerző öt csoportot állított fel, ezek közül az általa elnevezett „D” csoport a Körös-Maros közötti területre vonatkozik. E régió egyéneinek a metrikus adatok alapján történő hovatarozása a leletek kisebb száma miatt egyelőre nem világos. Je-

50 Lipták 1980.

51 Éry 1994; Szathmáry et al. 2008.

52 Lipták 1957; Lipták 1983.

53 Fóthi 2014.

54 Éry 1994.

lentős azonban az „A” csoport (Duna-Tisza köze) az europa-mongolidok rézsedésével (a Felső-Tisza vidék és a Kisalföld típusösszetételével együttesen részarányuk 40%-ra becsülhető).

Fontos, újszerű információkat szolgáltatottak a nagy sírszámú, 10. és 11. századra egyaránt keltezhető temetők periódusainak összehasonlító kraniometriai vizsgálatai. Ezek alapján beszélhetünk ún. püspökladányi típusú temetőkről, amelyek esetében feltételezhetően egyazon népesség használta a temetőt a 10. és 11. században. Emellett ismertek ún. ibrányi típusú temetők is, amelyek esetében az adatok alapján népességcserére lehet következtetni.⁵⁵

Az avar korhoz hasonlóan – valószínűleg a viszonylag jó megtartású mintáknak köszönhetően – a paleopatológia tárgykörébe tartozó csonttani elváltozások széles körét lehet tanulmányozni, melyek közül a betegség társadalmi megítélése szempontjából is kiemelkednek a leprás esetek,⁵⁶ a tbc-megbetegedéshez köthető csontelváltozások,⁵⁷ illetve a jelképes és sebészi trepanációk. A jelképes trepanációk az avar és honfoglalás korban terjedtek el széles körben a Kárpát-medencében, de bizonyos típusai, mint például a nagyméretű szilvماغ alakú beavatkozások,⁵⁸ a legújabb kutatások alapján akár speciálisan a 10. századra jellemző bio-kulturális markerré léphetnek elő.⁵⁹ Az utóbbi években az életmód rekonstrukciós vizsgálatok is megindultak, amelyek a temetkezésekben található (vagy éppen nem található) tárgytipusok (mint például a lo-

55 A névadó Püspökladány-Eperjesvölgy és Ibrány-Esbóhalom 10–11. századi temetők embertani vizsgálatáról: Hüse–Szathmáry 2002; Szathmáry 2003, 385; Lenkey et al. 2008, 32.

56 Pl.: Marcsik et al. 2009; Kis 2019a, 25–26.

57 A „klasszikus”, csont-izületi tbc tünetek (pl.: Pott-gibbus) hiánya miatt sokáig úgy vélték, hogy a betegség nem volt jelen a 10. századi népesség körében (Marcsik et al. 2009). A betegség 10. századi megjelenésének és elterjedésének felmérése szempontjából nagy előrelépést jelent az egyéb formákhoz (pl.: tüdő tbc, tbc-s agyhártyagyulladás) köthető elváltozások kutatásának fellendülése (pl.: Spekker 2018).

58 A szilvماغ alakú jelképes trepanációkról összefoglalóan: Váradi et al 2015.

59 Az adatok jelenleg még közöletlenek. A Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék „Árpád-ház projekt” keretében végzett vonatkozó kutatásait a Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának 398. szakiülésén elhangzott előadás foglalta össze (Tihanyi Balázs, Balázs János, William Berthon, Király Kitty, Kis Luca, Spekker Olga, Váradi Orsolya Anna, Bereczki Zsolt, Molnár Erika, Marcsik Antónia & Pálfi György: Az SZTE Embertani Tanszék kutatásai az „Árpád-kori magyarság embertani-genetikai képe” című projekt keretében. Szeged, 2019.10.09.).

vas felszerelés vagy a fegyverek) megítélésének újszerű megközelítését tették lehetővé.⁶⁰

A paleosztomatológiai vizsgálat alapján az europid dentál-komplexum a jellemző, azonban a mongolid jellegzetességeket mutató néhány szériában a mongolid dentál-komplexumhoz tartozó lapát alakú metszőfogak nagyobb gyakoriságban fordulnak elő, és néhány esetben a *torus mandibularis* is megfigyelhető (Magyarhomorog-Kónya-domb, Homokmégy-Székes, Szegvár-Oromdülő).

*

Összegzőképpen a következőket emelhetjük ki az Alföld szarmata időszakától az Árpád-korig terjedő időintervallumának történeti embertani kutatásával kapcsolatos problémáit és feladatait illetően.

- A sokrétű kutatás ellenére – a megjelent tanulmányok és kéziratok alapján – az egyes régészeti időszakok népességének etnikai bonyolultsága korántsem tisztázott. A nagyszámú töredékes, részlegesen feltárt leletanyag megfelelő értelmezéséhez szükséges minél több újabb, modern ásatási technológiával feltárt és dokumentált síregyüttes bevonása. Továbbá a kutatási módszerek fejlődése és finomodása révén a régi adatok revízióját is indokolt elvégezni.
- A felvázolt régészeti korok antropológiai heterogenitását figyelembe véve helyesebb, ha minden esetben – kerülve az etnikai kifejezéseket – egy-egy időszak (kor) népességéről beszélünk. Megítélésünk szerint a heterogenitás kérdését, az adott kor népességének továbbélését, kontinuitását csak a jól reprezentált temetők jó megtartású csontanyagának régészeti, embertani, biokémiai-molekuláris és archaeometriai vizsgálata együttesen oldhatja meg.
- A megjelent kisebb közlemények és a nagyobb átfogó elemzések széleskörűsége ellenére a tárgyalt időszakok népességének biológiai rekonstrukciója közel sem teljes, és további tanulmányozásra vár.

60 Pl.: Tihanyi et al. 2015; Berthon et al. 2019; Berthon 2019; Kis 2019b.

IRODALOM

- Balogh 2019:** Balogh Cs.: Új szempont a kora avar hatalmi központ továbbélésének kérdéséhez. Az avar fegyveres réteg temetkezései a Duna-Tisza között. In: Balogh Cs.–Szentpéteri J.–Wicker E. (szerk.): *Hatalmi központok az avar kaganátusban. (Power centres of the Avar Khaganate)* Katona József Múzeum, Kecskemét, 2019, 115–138.
- Bartucz 1936:** Bartucz L.: A kiszombori temető gepida koponyái. *Dolgozatok*, (1936) 178–203.
- Bartucz 1938:** Bartucz L.: *A magyar ember. A magyarság antropológiája*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.
- Bartucz 1961:** Bartucz L.: Anthropologische Beiträge zur I und II. Periode der Sarmatenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 13. (1961) 157–229.
- Bartucz 1966:** Bartucz L.: *A praehistorikus trepanáció és orvostörténeti vonatkozású sírleletek. Palaeopathologia III. kötet. Az országos orvostörténeti könyvtár kiadványa*, Budapest, 1966.
- Bereczki–Marcsik 2006:** Bereczki Zs. – Marcsik A.: Artificial cranial deformation in Hungary. In: Mednikova M. (szerk.): „*Artificial deformation of head as ethnic and cultural phenomenon of ancient world*”. *OPUS: Interdisciplinary Investigation in Archaeology*. RAS 5., Research Institute for Bioarchaeology, Moszkva, 2006, 96–114.
- Bereczki–Tóth–Marcsik 2007:** Bereczki Zs. – Tóth Zs. – Marcsik A.: Sebészi trepanációk Kelet-Magyarországon – újabb esetek a szarmata és az avar korból. In: Korsós Z. – Gyenis Gy. – Penksza K. (szerk.): *V. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium. „Kítaibel, a természettudós”. 2007. szept. 20–22., Előadaskötet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007, 21–31.
- Berthon et al. 2019:** Berthon W. – Tihanyi B. – Kis L. – Révész L. – Coqueugnot H. – Dutour O. – Pálfi Gy.: Horse riding and the shape of the acetabulum: Insights from the bioarchaeological analysis of early Hungarian mounted archers (10th century). *International Journal of Osteoarchaeology*, 29. (2019), 1. 1–10. DOI: 10.1002/oa.2723
- Berthon 2019:** Berthon W.: *Bioarchaeological Analysis of the Mounted Archers*

- from the Hungarian Conquest Period (10th Century): Horse Riding and Activity-Related Skeletal Changes*. Ph.D. Dissertation. École Pratique des Hautes Études, PSL University and University of Szeged. Szeged, 2019.
- Bräuer 1988:** Bräuer G.: Osteometrie. In: Knussman R. (szerk.): *Anthropologie, Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen. Zugleich 4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von R. Martin. Band I/1. Wesen und Methoden der Anthropologie*. Gustav Fischer, Stuttgart, 1988, 160–232.
- Czékus 1997:** Czékus G.: Anthropological presentation of skeletons from the Verušić-Na (Vojvodina, Yugoslavia) cemetery from the sarmatian age (4–5th centuries). *Acta Biologica Szegediensis*, XLII. (1997) 17–24.
- Éry 1994:** Éry K.: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 217–224.
- Éry K 1998:** Éry, K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestinensis*, 26. (1998) 1–87.
- Farkas–Marcsik–Szalai 1991:** Farkas Gy. – Marcsik A. – Szalai F.: Békéscsaba területének embertani leletei. In: Jankovich B. D.–Erdmann Gy. (szerk.): *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba megyei jogú város, Békéscsaba, 1991, 313–384.
- Fóthi 2014:** Fóthi E.: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1, Budapest, 2014, 151–168.
- Furka et al. 2008:** Furka T. – Szathmáry L. – Csóri Zs. – Marcsik A. – Kővári I. – Holló G.: Szarmaták az Alföldön. In: Korsós Z. – Gyenis Gy. – Penksza K. (szerk.): *A Magyar Biológiai Társaság XXVII. Vándorgyűlése*. Budapest, 2008, 27–32.
- Gáspár 1931:** Gáspár J.: Gepidengräber in Ungarn. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien*, 61. (1931) 285–291.
- Guba–Szathmáry–Marcsik 2002:** Guba Zs. – Szathmáry L. – Marcsik A.: Az Alföld (Sarmatia) és a Dunántúl (Pannónia) népességének elkülönülése a Kr. utáni első négy évszázadban. In: Sikolya L. – Páy G. (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos*

- Testülete 10. éves jubileumi Közgyűléssel egybekötött Tudományos Ülésének Előadásai.* MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének Kiadványai, Nyíregyháza, 2002, 64–68.
- Hajdu–Bernert 2007:** Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza-vidék szarmata és gepida korához. *Tisicum*, 16. (2007) 327–344.
- Hüse–Szathmáry 2002:** Hüse L. – Szathmáry L.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Déri Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Budapest – Debrecen, 2003, 407–420.
- Kis 2019a:** Kis L.: *Bioarchaeológiai adatok Sárrétudvari–Őrhalom és Sárrétudvari–Poroshalom 10. századi lelőhelyek társadalomrégészeti megítéléséhez.* Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2019.
- Kis 2019b:** Kis L.: *Bioarchaeológiai adatok Sárrétudvari–Poroshalom három sírjának társadalomrégészeti megítéléséhez.* *Acta Universitas Szegediensis. Acta Iuvenum Sectio Archaeologica*, 4. (2019) 101–118.
- Kovacsóczy 2019:** Kovacsóczy B.: Előkelő avar férfi sírja Szalkszentmárton határából. In: Balogh Cs. – Szentpéteri J. – Wicker E. (szerk.): *Hatalmi központok az avar kaganátusban. (Power centres of the Avar Khaganate)* Katona József Múzeum, Kecskemét, 2019, 69–96.
- Kőhegyi–Vörös 2011:** Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, Szeged, 2011.
- Langó 2007:** Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* L'Harmattan, Budapest, 2007.
- Lenkey et al. 2008:** Lenkey Zs. – Szathmáry L. – Csóri Zs. – János I. – Csoma E. – Medveczky Z. – Holló G.: Tizenöt 8–13. századi népesség kraniológiai elemzése. In: Szathmáry L. (szerk.): *Árpád előtt, Árpád után. Antropológiai vizsgálatok az Alföld I–XIII. századi csontvázleletein.* JATE Press, Szeged, 2008, 27–40.
- Lipták 1957:** Lipták P.: *Awaren und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenst-*

- romgebiet. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8. (1957) 199–268.
- Lipták 1959a:** Lipták P.: Embertan és történeti embertan. *Anthropologiai Közlemények*, 3. (1959) 111–120.
- Lipták 1959b:** Lipták P.: The „Avar Period” Mongolids in Hungary. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10. (1959) 251–279.
- Lipták 1965:** Lipták P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (historical anthropology). *Acta Biologica Szegediensis*, 11. (1965) 169–183.
- Lipták 1980:** Lipták P.: *Embertan és emberszármazásán.* Tankönyvkiadó vállalat, Budapest, 1980.
- Lipták 1983:** Lipták P.: *Avars and Ancient Hungarians.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Malán 1939:** Malán M.: A Kecskeméti jazyg sírok embertani vizsgálata. *Folia Archaeologica*, 1–2. (1939) 108–109.
- Marcsik 1975:** Marcsik A.: A püspökladányi szarmata kori sorozat embertani feldolgozása. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974. (1975) 191–198.
- Marcsik 2010:** Marcsik A.: A Balástya, Sópál-Halom mellett feltárt szarmata sírok humán csontvázanyagának rövid ismertetése. Appendix Balogh Cs.–Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sópál-halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez. In: Lőrinczy G. (szerk.): *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monumenta Archaeologica II., Szeged, 2010, 168–170.
- Marcsik 2011a:** Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke, Szeged, 2011, 419–445.
- Marcsik 2011b:** Marcsik A.: „Millió fehér csont meséli...” Történeti embertani elemzések. *Múzeumőr*, IX. (2011) 1. 21–23.
- Marcsik 2013:** Marcsik A.: Kiskunfélegyháza környéki szarmata lelőhelyek humán csontvázanyagának rövid jellemzése. (Brief description of the human

skeleton material excavated in Sarmatian sites around Kiskunfélegyháza) *Cumania*, 26. (2013) 81–84.

Marcsik 2015: Marcsik A.: A Makó–Igási járandó I. lelőhely (M43 25. lh) szarmata csontvázanyaga. (Sarmatian skeletal material at Makó–Igási járandó (M43 site 25)) In: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom. 2014. november 4–6. 1. kötet.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, PPKE BTK Régészeti Tanszék – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok, Budapest – Esztergom, 2015, 321–328.

Marcsik–Hegyi (kézirat): Marcsik A. – Hegyi A.: Kisköre-Pap tanya lelőhelyről származó humán csontvázanyag ismertetése. (Megjelenés alatt)

Marcsik–Kujáni 2015: Marcsik A. – Kujáni Y.: Apátfalva – Nagyút dűlő lelőhely (M43. lh.) szarmata időszak humán csontvázleteleinek elemzése. (Analysis of Sarmatian period human's skeletal remains at Apátfalva-Nagyút dűlő (M43 site 43). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Új folyam, 2.* (2015) 139–157.

Marcsik–Molnár 2019: Marcsik A. – Monár E.: A Duna-Tisza köze avar korának biológiai rekonstrukciójáról. In: Balogh Cs. – Szentpéteri J. – Wicker E. (szerk.): *Hatalmi központok az avar kaganátusban. (Power centres of the Avar Khaganate)* Katona József Múzeum, Kecskemét, 2019, 421–432.

Marcsik et al. 2009: Marcsik A. – Molnár E. – Ósz B. – Donoghue H. – Zink A. – Pálfi Gy.: Adatok a lepra, tuberculosis és syphilis magyarországi paleopatológiájához. *Folia Anthropologica*, 8. (2009) 3. 5–34.

Marcsik–Szathmáry 2002: Marcsik A. – Szathmáry L.: Paleopatológias elváltozások a szarmata korból, a gepida időszakból és az avar korból – előzetes tanulmány. In: Sikolya L. – Páy G. (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testülete 10. éves jubileumi Közgyűléssel egybekötött Tudományos Ülésének Előadásai.* MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének Kiadványai, Nyíregyháza, 2002, 80–85.

Márk 2003: Márk L.: A szarmata népesség temetkezési rítusairól, vegyészszemmel. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, IX. (2003) 151–163.

- Mihácz-Pálfi 2013:** Mihácz-Pálfi A.: *Torzított koponyás temetkezések az Alföldön (a 4-5. század fordulójától a 8-9. század fordulójáig)*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2013.
- Nagy 2004:** Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 10. (2004) 129–240.
- Nagy 2005:** Nagy M.: Magyarcsanád-Bökény; Hódmezővásárhely-Sóshalom; Szöreg-Téglagyár. In: Cseh J. – Istvánovits E. – Lovász E. – Mesterházy K. – Nagy M. – Nepper I. – Simonyi E. (szerk.): *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2.] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005, 97–116, 120–202.
- Nemeskéri-Lengyel 1963:** Nemeskéri J. – Lengyel I.: Újabb biológiai módszerek a történeti népeségek rekonstrukciójában. *Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei*, 6. (1963) 3–4. 333–357.
- Nikita 2017:** Nikita, E.: *Osteoarchaeology. A Guide to the Macroscopic Study of Human Skeletal Remains*. Academic Press, London, 2017.
- Ortner 2003:** Ortner, D. J.: *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*. Academic Press, San Diego 2003.
- Paja 2003a:** Paja L.: Kiskundorozsmai 26/78-as számú lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése. In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton-Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2003, 157–163.
- Paja 2003b:** Paja L.: Röszei (48/60., 48/75.) és kiskundorozsmai (26/60., 26/72.) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése. In: Szalontai Cs. (szerk.): *Úton-Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2003, 164–168.
- Pap 1983:** Pap I.: Az Endrőd-Szujókeresztli szarmata kori sorozat és gepida sír embertani feldolgozása (in H. Vaday Andrea-Szőke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztlen). *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1983. 126–129.
- Révész 2020:** Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-ko-

- ri sírleletei 13.] SZTE Régészeti Tanszék – MTA Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Szeged – Budapest, 2018.
- Spekker 2018:** Spekker O.: *Evaluation of endocranial bony changes in relation to tuberculosis in the Robert J. Terry Anatomical Skeletal Collection (Washington, DC, USA)*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2018.
- Szathmáry 1990:** Szathmáry L.: A tiszavasvári emberi csontvázleletek vizsgálatának előzetes eredményei. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (1984–1986)*, 27–29. (1990) 135–149.
- Szathmáry 2003:** Szathmáry L.: Az Ibrány-Esbó-halom X-XI. századi temetőjének csontvázleletein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása. In: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Jósza András Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Nyíregyháza, 2003, 385–391.
- Szathmáry et al. 2005:** Szathmáry L. – Marcsik A. – Lenkey Zs. – Kővári I. – Holló G. – Guba Zs. – Csóri Zs.: A továbbélés becslése az Alföldön az I. századtól a XI. századig. In: Korsós Z. (szerk.): *IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium 2005. október 17–19. Előadaskötet*. Fővárosi Állat- és Növénykert, Budapest, 2005, 183–188.
- Szathmáry et al. 2008:** Szathmáry L. – Marcsik A. – Lenkey Zs. – Kővári I. – Holló G. – Guba Zs. – Csóri Zs.: Az Alföld népességeinek továbbélése az 1. századtól a 13. századig. In: Szathmáry L. (szerk.): *Árpád előtt, Árpád után. Antropológiai vizsgálatok az Alföld I–XIII. századi csontvázleletein*. JATE Press, Szeged, 2008, 7–25.
- Szécsényi-Nagy 2009:** Szécsényi-Nagy A.: *A koponyatorzítás szokása a Kárpát-medencében az V–VI. században, régészeti és antropológiai adatok alapján*. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2009.
- Szeniczey 2019:** Szeniczey T.: *A Kelet-Dunántúl avar kori népességváltozásainak történeti embertani vizsgálata*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2019.
- Szeniczey–Hajdu–Marcsik 2018:** Szeniczey T. – Hajdu T. – Marcsik A.: Gepidák az Alföldön a történeti embertani adatok alapján. – Irodalmi ismer-

- etés. In: Korom A. – Balogh Cs. – Major B. – Türk A. (szerk.): *Relationes rerum – Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Studia ad Archaeologia Pazmaniensia, PPKE–BTK Régészettudományi Intézet Kiadványok 10., Budapest, 2018, 447–459.
- Tihanyi et al. 2015:** Tihanyi B. – Révész L. – Berthon W. – Dutour O. – Molnár E. – Pálfi Gy.: Aktivitás okozta csontelváltozások: a honfoglalás kori íjászsírok problémakörének újabb megközelítése. *Anthropologiai Közlemények*, 56. (2015) 105–127.
- Váradi et al. 2015:** Váradi O. A. – Horváth O. – Marcsik A. – Molnár E. – Pálfi Gy. – Bereczki Zs.: Különleges formájú jelképes trepanációk a Dél-Alföldről. *Anthropologiai Közlemények*, 56. (2015) 91–104.
- Vörös 1991:** Vörös G.: Trepanált koponyájú szarmata fiú Szentés-Kistőkéről (Egy régész megemlékezése a 105 évvel ezelőtt született Bartucz Lajos antropológus professzorról). *Egészségügyi Munka. Az Egészségügyi Szakdolgozók Lapja*, XXXVIII. (1991) 1. 27–29.
- Vörös 1998:** Vörös G.: Fegyveres sírok az Alföldön a IV. század második fele és az V. század közepe között. (Begräbnisstätten mit Waffen auf der ungarischen Tiefebene von der zweiten Hälfte des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts.) *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1989. (1989) 1. 41–58.
- Wenger 1968:** Wenger S.: Data to the Anthropology of a late roman period population in the SE Transdanubia. *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici*, 60. (1968) 313–342.
- Wood et al. 1992:** Wood J. W. – Milner G. R. – Harpending H. C. – Weiss K. M.: The osteological paradox. *Current Anthropology*, 33. (1992) 4. 343–370.

A MAGYAR NÉPZENE ŐSTÖRTÉNETÉNEK KUTATÁSA KORRELÁLÓ ZENEI ÉS GENETIKAI TÍPUSOK ALAPJÁN

JUHÁSZ ZOLTÁN – SIPOS JÁNOS

ABSZTRAKT: A dolgozatban 50 eurázsiai és amerikai népzenei kultúra összefüggéseinek elemzésével keressük a zene ősforrásait és a magyar népzene helyét Eurázsia zenei térképén. Egyúttal megismerjük, hogyan működik az elemzést segítő mesterséges intelligencia, amely zenei és genetikai típusok korrelált terjedését is kimutatja.

Az így kirajzolódó zenei-genetikai kapcsolatokról felsejlenek az ősi népmozgások és kultúrák máig meghatározó nyomai a magyar népzeneben. Abban bízunk, hogy ezeket a nyomokat a genetika, a régészet, a történettudomány, az antropológia, a néprajz, valamint a nyelvészet legújabb és folyamatosan bővülő eredményeivel összevetve közelebb juthatunk a magyar őstörténet megismeréséhez.

KULCSSZAVAK: Mesterséges intelligencia, számítógépes népzene kutatás, archeogenetika

ABSTRACT: **Research on the prehistory of Hungarian folk music based on correlated musical and genetic types.** In the study, we seek to locate the ancient sources and location of Hungarian folk music on the music-map of Eurasia by analysing the interrelations of 50 Eurasian and American folk music cultures. At the same time, we find out how the artificial intelligence supporting the analysis works, which shows the correlated spread of musical and genetic types.

The musical-genetic connections that emerge indicate the traces of ancient population movements and cultures that still prevail in Hungarian folk music today. We hope that by comparing these traces with the latest and increasingly numerous results of genetics, archaeology, history, anthropology, ethnography and linguistics, we will gain a better understanding of Hungarian prehistory.

KEYWORDS: Artificial intelligence, Computational ethnomusicology, Archaeogenetics

1. Bevezetés

„[...] Az a gyanúm, hogy a földkerekség minden népzeneje, ha elegendő anyag és tanulmány áll majd rendelkezésünkre, alapjában véve visszavezethető lesz majd néhány ősfomára, őstípusra, ős – stílus - fajra.” – írta Bartók 1937-ben.¹ A magyar népzene kutatás éppen Bartók és Kodály úttörő munkájára támaszkodva egyedülálló alapossggal írta le a magyar népzene típusait Kodály,² Vargyas,³ Dobszay–Szendrey.⁴ A vizsgálatok alapjául Járdányi Pál a dallamvonal vizsgálatát javasolta, és ehhez egy már-már matematikailag is értelmezhető definíciót adott Járdányi Pál.⁵ Ez az analitikus szemlélet is hozzájárult, hogy a számítógépes kutatás Magyarországon az elsők között indulhatott meg, majd Európa más országaiban és Amerikában is meghonosodott.⁶ A zenei összehasonlító kutatást a szomszédos népek zenéje mellett igyekeztek a magyar őstörténet szempontjából már a 20. sz. elején is fontosnak tartott területre, a Volga–Káma vidékére is kiterjeszteni. A Volga–Káma vidékén élő marik, csuvasok, tatárok és votjákok népzenejét Kodály úttörő párhuzamai után Vikár László és Bereczki

1 Bartók 1937.

2 Kodály 1976.

3 Vargyas 2002.

4 Dobszay–Szendrei 1988.

5 Járdányi 1974.

6 Csébfalvi et al. 1965; Huron 1996.

János terepmunkái,⁷ ill. Vargyas Lajos⁸ elemzése tették teljessé. Bartók anatóliai gyűjtése,⁹ és az e nyomán kibontakozott, a törökségi népek egészére kiterjedő gyűjtő, osztályozó és összehasonlító munka pedig további ősi rétegeket tárt fel a magyarság zenei örökségében.¹⁰ A felsorolt eredmények világosan bizonyítják, hogy a szájhagyomány útján öröklődő népzenei kultúrák igen híven őrzik akár az írott történelem előtti idők zenei örökségét is. A magyar népzene-kutatás eredményei tehát igazolták Bartók fenti sejtését, a „zenei ősfarmák, őstípusok” kutatásának jogosságát. A genetika rokonsági mértékei, a régészet tárgyi adatai, a nyelvészet tipológiai következtései mellett tehát az összehasonlító népzene-kutatás eredményei is hozzájárulhatnak a magyarság őstörténetének, sajátos kultúrája eredetének megismeréséhez.

Bartóknak az egyetemes őstípusokra alapozott meglátása igen hasonlít az emberi népegeknek egy lehetséges genetikai leírás módjára, mely a népegeket férfi és női haplocsoportok – Bartók fogalmai szerint nevezhetjük ezeket genetikai „őstípusoknak” – gyakoriságeloszlásaival jellemzi. Jóllehet a haplocsoportok fogalma világos, és bármely ember könnyen besorolható valamely haplocsoportba, a világ népdalainak besorolásához szükséges zenei „őstípusok” meghatározásával a magyar kutatókon kívül nemigen foglalkozott senki. Ha tehát a populációgenetika egyetemes leírásának mintájára a népzene egyetemes leírására törekszünk, először is az összehasonlítás közös alapjául szolgáló, egyszerre több kultúrában is megjelenő egyetemes zenei alaptípusokat kell meghatároznunk. Mivel erre más országok kutatói kevés figyelmet fordítottak, a feladatra létrehoztunk egy 50 eurázsiai és amerikai indián népzenei kultúrát reprezentáló adatbázist, és kidolgoztunk egy mesterséges intelligenciát, melyben az egyetemes típusokat egy algoritmus öntanuló módon határozza meg. Ezen őstípusok kultúrákra jellemző gyakoriságeloszlásaival a zenekultúrák a genetikával analóg módon jellemezhetők, összevethetők; a kultúrák rokonsági fokai pedig eloszlásaik hasonlóságával mérhetővé válnak.¹¹

7 Vikár–Bereczki 1971; 1979; 1989; 1999.

8 Vargyas 1980 a, b.

9 Bartók 1949; 1976.

10 Sipos 2000; Sipos – Csáki 2009.

11 Juhász 2015.

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy ha találunk olyan haplocsoportok és zenei típusok alkotta „szövetségeket”, melyek tagjai egymással korreláltan változtatják gyakoriságaikat a kultúrák/népességek egy meghatározott csoportjában, akkor bizonyos ősi népességek mozgására, szétválására vagy más népességekkel való összeolvadására, ill. e történelmi folyamatok kulturális nyomaira következtethetünk.¹² Az így kapott szövetségek genetikai összetételét kortárs és archeogenetikai adatokkal összevetve kaphatunk igazolást eredményeink érvényességéről. Az ilyen, korreláltan terjedő zenei és/vagy genetikai szövetségeket, ősi népmozgások zenei lábnyomait feltáró öntanuló rendszert és eredményeit mutatja be ez a dolgozat.¹³

2. Adatok

Amint említettük, az egyetemes zenei típusok meghatározását egy kb. 15 éve folyamatosan fejlesztett, 50 eurázsiai és amerikai indián népzenei kultúra 51 000 dallamát tartalmazó adatbázis alapján végeztük el. Az adatbázis a dallamok kottáinak digitálisan kódolt formáit tartalmazza. A kultúrák és a dallamszámok a következők:

1 Kína Peking tart. (Pek, 1220), 2 Mongol (Mon, 1567), 3 Kirgiz (Kyr, 1120), 4 Csuvas (Chu, 497), 5 Szicíliai (Sic, 1299), 6 Bulgar Dobrudzsa (Bul, 1027), 7 Azeri (Aze, 324), 8 Anatóliai Török (Tur, 2299), 9 Karaccáj (Kar, 1094), 10 Magyar (Hun, 2527), 11 Szlovák (Slo, 1937), 12 Morva (Mor, 688), 13 Román (Rom, 1133), 14 Kasub (É-Lengyelország) (Cas, 1569), 15 Finn (Fin, 2252), 16 Norvég (Nor, 1970), 17 Német (Ger, 2402), 18 Luxemburgi-Lotharingiai (Lul, 1149), 19 Francia (Fre, 2048), 20 Holland (Dut, 2488), 21 Ír-Skót-Angol (ISE, 2207), 22 Spanyol (Spa, 1401), 23 Dakota (Dak, 842), 24 Komi (Kom, 405), 25 Hanti-Manysi (Kha, 447), 26 Horvát-Szerb (Balkán) (Bal, 551), 27 Kurd (Kur, 615), 28 Orosz (Rus, 688), 29 Navajo (Nav, 436), 30 Warmiai (É-K Lengyelország) (War), 31 Közép-Lengyelország (GPI), 32 Közép-andoki indián (And), 33 Görög (Gre, 400), 34 Észt (Est, 705), 35 Lapp (Lap, 751), 36 Finn runó (Fir, 236), 37 Rutén (Rsn, 520), 38 Ujgur (Uyg, 486), 39 Kazak (Kaz, 752), 40 Mari (Cseremisiz, Volga rvidék) (Chr, 454), 41 Tatár

12 Sharma et al. 2009; Thangaraj et al. 2009; Malyarchuk 2010.

13 Juhász et al. 2019.

(Tat, 477) 42 Votják (Vot, 205), 43 Japán (Jap, 667), 44 Székely-Moldva (Sek, 1919), 45 Mangistau Kazak (Mns, 267), 46 Kína Shanxi tart. (Shn, 814), 47 Bulgár Rodope (Rod, 340), 48 Litván (Lit, 807), 49 Tuvai (Tuv, 332), 50 Hakasz (Hak, 322).

Az 50 vizsgált zenekultúrát alkotó-örökítő népeket genetikailag a női (mitochondriális) haplocsoportok eloszlásaival jellemeztük. A haplocsoportok genetikai meghatározói csak anyáról lányra (ill. apáról fiúra) öröklődő, kevésbé változékony DNS-szakaszok. Bár a haplocsoportok a viszonylagos stabilitás ellenére is tovább bonthatók egyenes ágon keletkező, tehát faszerkeztesen fejlődő alcsoportokra, mindazonáltal teljes számuk így sem haladja meg a 100-as nagyságrendet, vagyis az emberiség bármely tagja egyértelműen besorolható e viszonylag szűk genetikai típusalmaz valamelyikébe. Ebből és a vizsgálat viszonylagos egyszerűségéből adódóan egy népesség genetikai leírásának legegyszerűbb módja, ha egy olyan eloszlásvektorral jellemezzük, melynek elemei a haplocsoportok százalékos részarányait mutatják az adott népességben – a haplocsoport eloszlásának vektorával.

Ennek alapján a fenti népek populációgenetikai leírására egy mitokondriális haplocsoport táblázatot állítottunk össze, melyben a népeket egységesen a következő haplocsoportok gyakoriságeloszlásai jellemzik:

L, M*, C, Z, G, D, N*, I, W, Y, A, S, X, R*, HV*, H, V, J, T, F, B, U*, U2, U4, U5, K.

A zenei és genetikai adatok forrásait az 1. és 2. sz. melléklet tartalmazza.

3. Módszerek

3.1 Az egyetemes népdaltípusok meghatározása

A napjainkban folyó pszichológiai kutatások is megerősítik, hogy az ember zenei érzékelését alapvetően két jellemző – a dallamvonal és a tonalitás – határozza meg.¹⁴ Ennek megfelelően egy dallam leírására mi is két vektort definiáltunk:

14 Schmuckler 2016.

A hangmagasságot félhangnyi egységekben mérjük, egy dallam időbeli lefutását pedig a hangmagasság kis időegységeként mért, 64 elemű idősorával jellemezzük: a dallamvonalvektorral.

Egy adott dallam tonalitásának jellemzésére minden lehetséges hangmagasságnak meghatározzuk az adott dallamban mért relatív összidejét, és ezek eloszlását egy 24 dimenziós fokeloszlás-vektorban adjuk meg. (Kétoktávnyi, vagyis $2 \cdot 12 = 24$ félhangnyi lehetséges hangterjedelmet definiáltunk.)

A dallamok teljes matematikai leírását az 1. ábra illusztrálja.

Így tehát 51 000 dallamunk mindegyikét egy-egy vektorpáros (64D dallamvonal és 24D fokeloszlásvektor) képviseli. Az „Önszervező felhő” algoritmus ezt az 51 000 vektorpárost csoportosította hasonlóságaik alapján 624, már csak egymáshoz hasonló dallamokat tartalmazó fürtbe. Egy-egy fürt tagjainak átlagolásával pedig kaptunk 624 vektorpárost; ezek jellemzik a legjobban az adott fürt közös tulajdonságait, tehát ezeket tekinthetjük az egyetemes dallamtípusoknak, azaz Bartók „őstípusainak.”

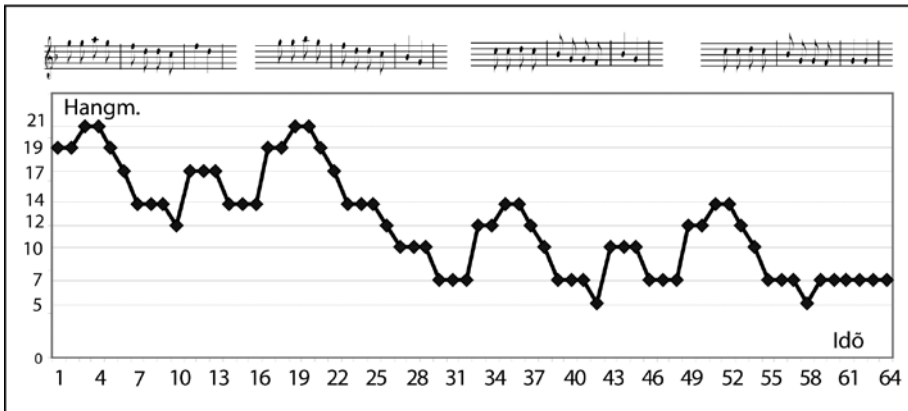
Innen nyilvánvaló, hogy egy adott kultúrát egy 624 elemű eloszlás jellemz – ennek i -edik eleme mutatja meg, hogy milyen arányban vannak jelen az i -edik egyetemes zenei típus változatai az adott kultúrában.

3.2. A vizsgált kultúrák populációgenetikai jellemzése

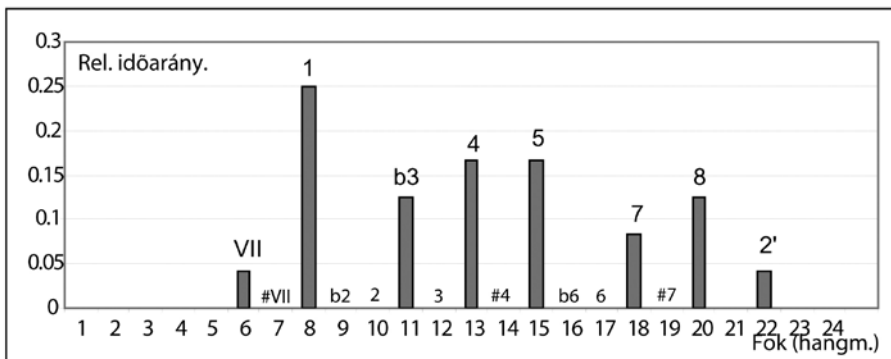
A szakirodalomban fellelhető adatokból a Pamjav Horolma által vezetett genetikai kutatócsoport összeállította az összes általunk vizsgált zenekultúrát jellemző 26-elemű mitochondriális haplocsoport-eloszlásokat.¹⁵ A felbontást az adatok egységes kezelésének igénye korlátozta. Ugyanakkor meggondolandó az is, hogy az alcsoportok túlságosan finom felbontása egyre közelebb múlt folyamataiba enged csak betekintést, mi pedig a neolitikumtól ismert népességmozgások időtávlátában akartunk vizsgálni.

15 Pamjav et al. 2012.

Magyar lá-pentaton dallam

a

b

1. ábra Egy magyar népdal dallamvonal- (a) és fokeloszlás-vektora (b)

3.3. A zenei és genetikai típusok korrelált terjedésének vizsgálata

Eljutottunk tehát odáig, hogy kultúránkat zeneileg az egyetemes zenei típusok helyi változatainak részarányaival, genetikailag pedig a szintén egyetemes haplocsoportok helyi részarányaival jellemezzük. Tegyük fel most, hogy valaha létezett néhány domináns „forrás”-kultúra, a maguk jellegzetes zenei és genetikai típuseloszlásaival. Modellkísérlettel igazolható, hogy amennyiben ezek a forráskultúrák az idők során szétválások és keveredések láncolatain mentek keresztül, akkor saját genetikai és zenei típusaik részarányai a folyamatokban részt vett kultúrákban korrelációnövekedést mutatnak.¹⁶ Egy bizonyos maximum elérése után azonban elkezdődik a teljes homogenizálódás felé tartó lassú folyamat, melynek során a korrelációk lassan (a felfutó időszaknál sokkal lassabban) a 0 felé konvergálnak. Mindez akkor is igaz, ha a folyamatokban a domináns forrásokon kívül más, inkább csak befogadó kultúrák is részt vesznek. A genetikai sodródás és a szétválások alkalmával fellépő „bottleneck”-effektusok elvben természetesen csökkentik a korrelációkat, ám a tapasztalat szerint a mi esetünkben a legerősebb folyamatok még jócskán mérhetőek maradtak.

A modellkísérletek szerint kimondható, hogy genetikai és/vagy zenei típusok korrelációinak mérésével jó eséllyel kimutathatók ősi népmozgások és az általuk kiváltott kulturális kölcsönhatások nyomai mai kultúrákban is. A korreláció mérésére az alábbi módszert dolgoztuk ki:

1. Rendezzük a vizsgált 50 kultúrát egy tetszőlegesen választott sorba: legyen pl. az A kultúra sorszáma 1, a B-é 2 stb. A sorrend tetszőlegesen választható, ám ettől kezdve rögzített.
2. Válasszunk ki két típust: pl. X-et és Y-t. A két típus bármelyike lehet akár genetikai, akár zenei.
3. Rangsoroljuk az 50 kultúrát aszerint, hogy melyikben milyen részarányt képviselnek az X típus változatai. A legmagasabb rangot, 1-et

16 Juhász et al. 2016.

kapja az a kultúra, amelyben X változatai a legnagyobb arányt képviselik, $1-1/50$ -t az, amelyikben a második legnagyobbat stb. A kultúrák előre rögzített sorrendjében tehát kaptunk egy számsort 0 és 1 közötti értékekkel: az X típus rangvektorát.

4. Határozzuk meg ugyanígy Y rangvektorát is.

Az így kialakított rangvektorok korrelációját a matematika „rangkorrelációnak” nevezi. Nyilvánvaló, hogy minél hasonlóbb X és Y rangvektora, annál szorosabb korrelációban terjednek a kultúrák között. Általában kimondhatjuk tehát, hogy a hasonló rangvektorok elkülönülő csoportjai párhuzamosan terjedő genetikai és/vagy zenei típusokra utalnak. Egy ilyen csoport genetikai tagjai egy ősi forrásnépesség legfontosabb haplocsoportjaival, a zenei tagok pedig a legfontosabb egyetemes zenei típusaival azonosak.

A módszer a valóságban figyelembe veszi, hogy nem várhatók egész Euráziára kiterjedő csoportos korrelált terjedések, így öntanuló algoritmusunk egyúttal a csoportosan terjedő „típusszövetségeknek” otthont adó népességek részalmazait is megkeresi (kultúrkörök). A keresés lényegében egy soklépéses iteratív folyamat, melynek során a rangkorrelációt leginkább csökkentő népességek fokozatos kizárása, majd a rangkorreláció újraszámolása követi egymást, ezért az algoritmust „iteratív rangkorrelációs algoritmusnak” neveztük el.

Az eredmények külső hitelesítésére éppen az algoritmus által kiválogatott kultúrkörök földrajzi értelmezhetősége szolgál. A földrajzi közelség követelménye ui. teljesen hiányzik az algoritmus céljaiból, így egy kultúrkört hitelesít, ha mégis földrajzilag összefüggő területet fed le.

A hitelesítés és értelmezés másik lehetőségét a genetikai összetevők összevetése adja archeogenetikai adatokkal. Ha ui. egy zenei-genetikai szövetség genetikai komponensei szignifikánsan kimutathatók valamely ősi népesség uralkodó haplocsoportjai közt, akkor joggal feltételezzük, hogy megtaláltuk az adott szövetség tényleges forrásnépességét.

Sok esetben fennáll, hogy valamely adott terület ősi és kortárs haplocsoport-eloszlásai nagy átfedést mutatnak, jeleként annak, hogy az adott ősi népesség ma is meghatározó az adott területen. Ha ehhez még a hipotetikus zenei-genetikai szövetség zenei összetevői is átfednek az adott terület mai zenei típusaival, akkor egyúttal az ősi zenekultúra folytonosságára is következtethetünk.

A gépi osztályozások statisztikai szignifikanciáját a Student-t próba alkalmazásával, ill. az inferencia- és a távolságmátrixok korrelációjával, valamint Mantel-tesztel ellenőriztük.¹⁷

4. Eredmények

Az iteratív rangkorrelációs algoritmus összesen 19 korreláló zenei-genetikai szövetséget tárt fel. Egy-egy ilyen szövetségben a zenei és genetikai típusok rangvektorai hasonlóak, így a csoport jól jellemezhető ezen rangvektorok átlagával: egy 50 elemű vektorral, melynek elemei a megfelelő kultúra/népesség átlagos rangját mutatják a szövetséghez tartozó típusok rangvektoraiban. Dolgozatunkban a 19-ből azt a 4 szövetséget mutatjuk be, amelyeket a magyar népzene őstörténete szempontjából a legfontosabbnak tartjuk.

Első példánkban egy Belső-Ázsia területén és az amerikai indiánoknál erősebb szövetség földrajzi megoszlását látjuk (1. sz. szövetség). A csökkenő rangvektorértékek jól mutatják a szövetség tagjainak együttes terjedését K-Európa és a Kárpát-medence felé. A szövetséget alkotó genetikai és zenei típusok éppen a Kárpát-medencéig mutathatók ki egyre csökkenő súllyal, de Ny-Európában a súlyuk már elenyésző. A genetica összetevők – az A, C és D haplocsoportok – kimagasló súlya a szibériai és belső-ázsiai népekben (mongol, burját, jakut, jukagir, stb.), ideértve a neolit és bronzkori temetők népességeit is: Serovo, Baraba1 (Kr. e. 8000, 4000–1800), Altai bronzkor, Baraba2 (Kr.e.1800–1000), Qin, Xiongnu (röv: SER, BB1, ABA, BB2, QIN, XIO, $0.33 \leq \text{átedés} \leq 0.43$), két-ségtelenné teszi, hogy a szövetség zenei tagjainak forrásvidéke is Belső-Ázsia.

Az A, C és D haplocsoportok az amerikai indiánoknál még a fentieknél is meghatározóbbak (NAW, NAC, NAS, $0.5 \leq \text{átfedés} \leq 0.75$); ez lehet a magyarázata a meglepően szoros rokonságnak Belső-Ázsia bizonyos népzenei, a magyar és az indián népzene között. A zenei elemzés kimutatta, hogy a szóban forgó zenei típusok jellemzően valamely félhang nélküli pentaton skálán moz-

¹⁷ Juhász et al. 2019.

2. ábra Az 1. sz. zenei-genetikai szövetség súlyai Eurázsia térképén. (Az oszlopok a népek átlagos súlyát mutatják a szövetséghez tartozó zenei és genetika típusok rangvektoráiban.)

gó, oktávnyi vagy még nagyobb hangterjedelmű, ereszkedő, gyakran szabályos kvintváltó dallamtípusok. A magyar népzeneben ezek fontosságára már Kodály is rámutatott, ősiségüket a Volga–Káma vidéki mari és csuvas párhuzamokkal igazolva. Most látjuk, hogy ezek a típusok a Volga–Káma vidékre is és hozzánk is a belső-ázsiai forrásvidékről kerülhettek a népvándorlás különböző hullámaival, olyan népekké révén, melyekben a „szibériai” A, C és D haplocsoportok jelentős súlyt képviseltek. Fontos megjegyezni, hogy a Kárpát-medencében jelen ismereteink szerint a korai avarságban képviselték a legnagyobb súlyt az A, C és D haplocsoportok, így nem zárhatjuk ki, hogy a szövetség mondott zenei típusai – melyek a magyar népzeneben kb. 20% súlyt képviselnek – már az avarok megjelenése óta jelen vannak. Dallampéldáink az egyik ilyen típus változatait mutatják Belső-Ázsiától a Kárpát-medencéig.

<p>Kína (Peking tart)</p> <p>The musical notation for 'Kína (Peking tart)' consists of four staves. The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written in a style that combines Western notation with some non-standard rhythmic values. The subsequent three staves show a more complex accompaniment with various chordal textures and rhythmic patterns.</p>	<p>Mongol</p> <p>The musical notation for 'Mongol' consists of four staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat. The melody is characterized by a series of eighth and sixteenth notes, with some intervals that are wider than those found in Western music. The accompaniment features block chords and rhythmic patterns that suggest a traditional folk style.</p>
<p>Dakota</p> <p>The musical notation for 'Dakota' consists of four staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat. The melody is simple, consisting of a few notes with a clear intervallic structure. The accompaniment is sparse, with some chords and single notes.</p>	<p>Andok</p> <p>The musical notation for 'Andok' consists of four staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat. The melody is more complex than the previous examples, with many sixteenth and thirty-second notes. The accompaniment is dense, with many chords and a strong rhythmic drive.</p>
<p>Csuvas</p> <p>The musical notation for 'Csuvas' consists of four staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat. The melody is simple and consists of a few notes with a clear intervallic structure. The accompaniment is sparse, with some chords and single notes.</p>	<p>Magyar</p> <p>The musical notation for 'Magyar' consists of four staves. It begins with a treble clef and a key signature of one flat. The melody is simple and consists of a few notes with a clear intervallic structure. The accompaniment is sparse, with some chords and single notes.</p>

3. ábra Az 1. sz. zenei-genetikai szövetségbe tartozó rokon dallamok

Második példánkban a szövetséget alkotó zenei és genetikai típusok súlyai a kurd terület és Anatólia felől a Balkánon át a Kárpát-medencéig tartó összefüggő területen mutatnak egyre csökkenő tendenciát (2. sz. szövetség). Ennek pontosan megfelel, hogy a szövetség legfontosabb genetikai tagjainak – az X, U*, U2, N*, HV*, K haplocsopotoknak együttese a legnagyobb súlyt a mai török, bulgár, román, székely, magyarországi magyar és morva népekben képviseli (BUL, HUN, MOR, ROM, TUR, SEK, $0.46 \leq \text{átfedés} \leq 0.58$). Ugyanaz a genetikai együttes már a neolit Termékeny Félhold-beli, ibériai, balkáni, Kárpát-medencei népességekben (NEO, IBN, EMN, STR, NHU, $0.5 \leq \text{átfedés} \leq 0.55$) is nagy súlyt képviselt, ezért joggal következtetünk a neolitikumban a Termékeny Félhold felől éppen a balkáni és ibériai útvonalakon Európa felé kimutatott meghatározó népmozgások ma is létező nyomaira. Néhány dallam-

4. ábra A 2. sz. zenei-genetikai szövetség súlyai Eurázsia térképén. (Az oszlopok a népek átlagos súlyát mutatják a szövetséghez tartozó zenei és genetikai típusok rangvektoraiban.)

példa segítségével ismét képet alkothatunk arról a zenekultúráról, mely feltehetőleg ezzel a népmozgással mozgott együtt. Ezek a dallamok határozottan hétfokú, a félhangközöket is tartalmazó hangsorokon mozognak, és bár szintén ereszkedő dallamvonalúak, de ritkán lépnek az 5. fok fölé, így hangterjedelmük is jóval szűkebb, mint az első szövetségben tárgyalt típusoké. A magyarországi neolitikus földműves vonaldíszes és Starchevo-kultúrák genetikai összefüggései ismét felvetik annak lehetőségét, hogy ezek az ősi zenei típusok akár évezredek óta itt élhetnek a Kárpát-medencében.

A következő szövetség forrásvidékét a Kárpát-medence, a Kaukázus, Anatólia és Szicília négyszöge jelöli ki (3. sz. szövetség). Meghatározó haplocsoport együttese nagyon hasonló az előző, neolitikus földműveseknek tulajdonított

The image displays six musical examples, each consisting of two staves (treble and bass clef) in a single system. The examples are labeled as follows:

- Kurd:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.
- Azeri:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.
- Török:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.
- Horvát:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.
- Magyar:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.
- Román:** The melody starts on a G4 note and moves stepwise up to a D5 note, then descends.

5. ábra A 2. sz. zenei-genetikai szövetségbe tartozó rokon dallamok

együtteshez (X, U*, U2, HV*, T, K J és H), így nem meglepő, hogy ezt legnagyobb arányban tartalmazó népeiségek köre is hasonló (TUR, KUR, SEK, ROM, $0.5 \leq \text{átfedés} \leq 0.55$), ill. főleg neolitik földműves népeiségek (IBN, EMN, NHU, STR, $0.46 \leq \text{átfedés} \leq 0.54$).

6. ábra A 3. sz. zenei-genetikai szövetség súlyai Eurázsia térképén. (Az oszlopok a népek átlagos súlyát mutatják a szövetséghez tartozó zenei és genetikai típusok rangvektorában.)

A szövetséget alkotó zenei típusok azonban világosan elkülönülnek az előző, kis hangterjedelmű típusoktól. Ezek a típusok ui. jellemzően oktáv hangterjedelműek és ereszkedő dallamvonalúak, így e téren meggyőző kapcsolatot mutatnak a belső-ázsiai típusokkal. Tonalitásuk azonban ezekétől is eltér, mivel zömmel hétfokú, főleg moll jellegű (dór, eol, frig) modális hangnemek jellemzik őket, míg a pentaton skálák közül szinte csak a lá-pentatóniával mutatnak kapcsolatot – vagy teljes dallamok, vagy jellegzetes dallamrészek formájában.

E szövetség csökkenő súlyai a forrásvidéktől K-Európa és Belső-Ázsia felé, ill. Ny-Európa felé irányuló terjedést mutatnak. A napjainkban folyó népzenei gyűjtőmunkának hála, meggyőző magyar, török, karacsáj, gagauz, szicíliai dallampárhuzamok igen nagy számával támaszthatjuk már alá, hogy legalábbis a Kárpát-medence, a Kaukázus előtere és Anatólia térségében számolnunk kell egy sajátos ősi zenekultúra jelenlétével, mely ma is erősen meghatározza a térség népzeneit. Az e kultúrával korreláltan terjedő genetikai típusok határozottan neolitik földműves eredetű népségre utalnak. A neolitik földműves bevándorlók és a helyi mezolitik európai vadász őslakosok keveredését haplocsoportjaink közül az U4 és U5 haplocsoportok jelenléte mutathatná, ám ezek teljes hiánya a 3. sz. szövetségből éppen e keveredés hiányára vagy legalábbis csekély voltára utal. Hogy ez tényleg így van-e, arra nagyobb felbontású genetikai vizsgálatok adhatnak választ.

A következő szövetség mutat példát a mezolitik európai vadász, a neolitik földműves és a szibériai eredetű haplocsoportok keveredéséből alakult összetett népségre és az azzal korreláltan terjedő zenekultúrára (4. sz. szövetség). E szövetség haplocsoportjai három részre oszthatók: Az A, C és D haplocsoportok együttesét már megismertük, mint a Belső-Ázsia központú 1. sz. szövetség genetikai összetevőjét. Jelen vannak ugyanakkor a neolitik földműveseknek tulajdonított N*, J, T és U*, valamint a mezolitik vadász összetevőt jelölő U4 és U5 haplocsoportok is. A régészeti feltárások és a genetika eredményei egyaránt mutatják, hogy ez az összetétel leegyszerűsítve 2 lépcsőben jött létre. Először a termékeny Félholdból beáramló neolitik földművesek (N*, J, T és U*) K-Európában és a Kárpát-medencében keveredtek a helyi ritka népséget alkotó mezolitik vadászokkal (U4 és U5). Az így kialakult népség a bronzkorban erős hullámokat bocsátott ki D-Szibéria felé, ahol is további keveredés történt a helyi népséggel (A, C, D). Az így fokozatosan összeolvadó népségnek tulajdonítható pl. az andronovói kultúra (Kr.e. 1500-500). Ez az „andronovói” népség az egyik fő forrása később az Európa felé meginduló (visszainduló) népvándorlás kori népségeknek. Mindezt jól alátámasztja, hogy az így kialakult haplocsoport-szövetség legnagyobb súllyal éppen az andronovói (BB3) és a honfoglaló karosi (KAR) népségekben mutatkozik, a jelenkori népek között pedig az obi-ugorokban (KHA) és a Volga-Káma vidéki népekben (CHU, TAT, VOT)

<p>Magyar (moldva)</p> <p>The notation for 'Magyar (moldva)' consists of four staves of music in a single system. The first staff begins with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written in a simple, rhythmic style with quarter and eighth notes.</p>	<p>Török</p> <p>The notation for 'Török' consists of four staves of music in a single system. It uses the same clef and key signature as the Magyar piece. The melody is similar in style but includes some chromaticism and a more complex rhythmic pattern.</p>
<p>Szicíliai</p> <p>The notation for 'Szicíliai' consists of four staves of music in a single system. It uses the same clef and key signature. The melody is characterized by a more pronounced rhythmic drive and some chromatic movement.</p>	<p>Karacsáj (Kaukázus)</p> <p>The notation for 'Karacsáj (Kaukázus)' consists of four staves of music in a single system. It uses the same clef and key signature. The melody is simpler and more melodic, with a clear phrase structure.</p>
<p>Andok</p> <p>The notation for 'Andok' consists of four staves of music in a single system. It uses the same clef and key signature. The melody is more complex and rhythmic, with some chromaticism.</p>	<p>Román</p> <p>The notation for 'Román' consists of four staves of music in a single system. It uses the same clef and key signature. The melody is highly rhythmic and complex, with many chromatic notes and a fast pace.</p>

7. ábra A 3. sz. zenei-genetikai szövetségbe tartozó rokon dallamok

találjuk meg a legerősebb hatását. Mindamellett a magyar, észti, karéliei finn és tuvai haplocsoport-eloszlásokkal is jelentős közös részt mutat. Hogy ennek a genetikai szövetségnek vannak zenei következményei is, az Kodály, Vargyas és Vikár említett Volga–Káma vidéki párhuzamai ismeretében várható. A közeli nyelvrokonnak tartott obi-ugorokkal viszont eddig csak a magyar siratók kis hangterjedelmű, kétsoros, rögtönzött megformálású dallamai között mutattak példákat a kutatók (Vargyas, Paksa). A nagyobb számú dallamadatbázisban végzett gépi kutatás viszont megmutatta, hogy más, inkább az 1. vagy 3. sz. szövetségekben kimutatott típusoknak is vannak megfelelői az obi-ugor dallamok között. A fenti megfontolások fényében ezek valószínűsíthető közös eredete az andronovói népességben keresendő.

8. ábra A 4. sz. zenei-genetikai szövetség súlyai Eurázsia térképén. (Az oszlopok a népek átlagos súlyát mutatják a szövetséghez tartozó zenei és genetikai típusok rangvektorában.)

<p>Hanti</p> 	<p>Tatár</p>
<p>Kína</p> 	<p>Magyar</p>
<p>Finn</p> 	<p>Karacsáj</p>

9. ábra A 4. sz. zenei-genetikai szövetségbe tartozó rokon dallamok

5. Következtetések

A magyar nyelvterületen még a 20. sz. végén is, sőt még ma is található olyan közösségek, a hagyományhoz ragaszkodó emberek, akik híven tanúskodnak az íratlan műveltség – a népi kultúra – működéséről. A népi kultúra szemünk láttára ma is születő alkotásaiban – így a népdal eléneklésében, hangszeres megszólaltatásában is – megfigyelhető, hogy az alkotó vagy előadó alapvetően a már meglévő, a hagyományban őrzött formák újrafogalmazására törekszik, sohasem akar gyökeres, a hagyományból kilépő újításokat bevezetni, elismertetni közösségével. Ez a működésmód a variánsok születésének, elhalásának, újraszületésének végtelen láncolatát eredményezi, ezzel pedig végső soron éppen az alapvető üzenetek, jelképek hosszú távú fennmaradását biztosítja. Ez a működésmód lehet a magyarázata annak, hogy ma élő írástalan zenekultúrákban több ezer éves, összehangolt, korreláltan megjelenő hagyományokat találunk.

Az archeogenetika módszerei és sikerei nyilvánvalóvá tették, hogy van értelme a kultúrák tárgyi nyomait népeségek mozgásával összefüggésben vizsgálni, még ha nem is feltétlenül igaz, hogy a két dolog minden esetben szorosan összekapcsolódik. Azonban az, hogy módszeresen keressük azokat az eseteket, amelyekben a kapcsolat valóban fennáll, mindenképpen logikus törekvés. E dolgozat alapfeltevése is ehhez igazodik: nem biztos, hogy a zenei anyanyelvek mozgása minden esetben az anyák mozgásával hozható összefüggésbe, de mivel ez mégis csak elég kézenfekvő, a genetikai és zenei kapcsolatok keresése indokolt.

Hasonlóan gondolkodhatunk arról a felvetésről is, hogy a genetikai és kulturális kölcsönhatások bonyolult láncolatai úgy összezavarhatják a viszonyokat, hogy nem érdemes korrelációkat keresni, mert azok úgyis csak megtévesztő eredményeket hozhatnak. Bár ez a lehetőség sem kizárt, jogos törekvés feltárni azokat az összefüggéseket, amelyek mégis kimutathatók. Módszerünk működőképességének igazolására apai és anyai vonalak korrelált terjedését is vizsgáltuk, és azt találtuk, hogy a haplocsoportok mai népeségekben való korreláló gyakoriságai jól tükrözik az ismert ősi népeségmoz-

gások hatásait.¹⁸ Ezt most csak megerősíti, hogy jelen dolgozatban ezekhez még zenei korrelációkat is tudunk mutatni.

Az itt példaként bemutatott négy genetikai-zenei „szövetség” a magyar népzene szempontjából legfontosabb folyamatokra kívánt összpontosítani. Korrelációs vizsgálataink szerint népzeneink különböző rétegei kapcsolatba hozhatók a neolitikus földműveseknek a Kelet-Európába és a Kárpát-medencébe való beáramlásával (kb. Kr.e. 6000–3000), az ennek nyomán kialakult kelet-európai és Kárpát-medencei népesség dél-szibériai megjelenésével¹⁹ (kb. Kr. e. 2000–1000), majd az ennek nyomán kialakult nomád népességeknek a K-Európába és a Kárpát-medencébe való visszaáramlásával (népvándorlás). Mivel ez a leírás mód felveti, hogy népzeneink bizonyos rétegei már akár évezredek óta is jelen lehetnek a Kárpát-medencében, erős kritikára számíthat a szakma meghatározó képviselőitől.

Mindamellet az archeogenetika adatbázisainak és eszköztárának rohamos fejlődése magában is elég ahhoz, hogy eredményeinket csak biztató kezdő lépéseknek tekintsük, melyek reményt adnak arra, hogy a jövőben sokkal pontosabb képet alkothatunk a zene ősnyelveiről és a magyarság zenekultúrájának alakulásában kifejtett hatásukról.

K Ö S Z Ö N E T N Y I L V Á N Í T Á S

Köszönjük Pamjav Horolmának, Fehér Tibornak, Török Tibornak és Neparáczi Endrének a genetikai adatok összeállításában és az eredmények genetikai értelmezésében nyújtott segítségét.

18 Juhász–Dudás–Pamjav 2018.

19 Allentoft et al. 2015.

IRODALOM

- Allentoft et al. 2015:** Allentoft M. – Sikora M. – Sjögren K. G. et al.: Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522. (2015) 167–172. <https://doi.org/10.1038/nature14507>
- Bartók, 1937:** „Népdalkutatás és nacionalizmus”, lásd *Bartók Összegyűjtött Írásai*, közr. Szöllősy András (Budapest, 1967), 597–599.
- Bartók 1949:** Bartók B.: On Collecting Folk Songs in Turkey. *Tempo*, 13. (1949) 15–19, 38.
- Bartók 1976:** Bartók B.: *Turkish Folk Music from Asia Minor*. (ed. Benjamin Suchoff) Princeton University Press, Princeton, 1976.
- Domokos Mária (szerk):** *Corpus Musicae Popularis Hungaricae I–XII. A magyar népzene tára (1951–2012)*, Balassi, Budapest.
- Csébfalvy et al. 1965:** Csébfalvy K. – Havass M. – Járdányi P. – Vargyas L.: Systematization of Tunes by Computers. *Studia Musicologica*, VII. (1965) 253–257.
- Dobszay – Szendrei 1988:** Dobszay L. – Szendrei J.: *A magyar népdaltípusok katalógusa*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1988.
- Huron 1996:** Huron D.: The melodic arch in Western folksongs. *Computing in Musicology*, 10. (1996) 3–23.
- Járdányi 1974:** Járdányi P.: Experiences and Results in Systematizing Hungarian Folksongs. *Studia Musicologica*, XXII. (1974) 17–20.
- Juhász 2015:** Juhász Z.: A Search for Structural Similarities of Oral Musical Traditions in Eurasia and America Using the Self Organizing Cloud Algorithm. *Journal of New Music Research*, 44. (2015) 3. 196–218.
- Juhász et al. 2016:** Juhász Z. – Fehér T. – Németh E. – Pamjav H.: mtDNA analysis of 174 Eurasian populations using a new iterative rank correlation method. *Molecular Genetics and Genomics*, 291. (2016) 493–509.
- Juhász – Dudás – Pamjav 2018:** Juhász Z. – Dudás E. – Pamjav H.: A new self-learning computational method for footprints of early human migration processes, *Molecular Genetics and Genomics*, 293. (2018) 1579–1594. doi: 10.1007/s00438-018-1469-7
- Juhász et al. 2019:** Juhász Z. – Dudás E. – Vágó-Zalán A. – Pamjav H.: A simul-

- taneous search for footprints of early human migration processes using the genetic and folk music data in Eurasia. *Molecular Genetics and Genomics*, 294. (2019) 941–962. doi: 10.1007/s00438-019-01539-x. Epub 2019 Apr 4.
- Kodály Z. (1976):** A magyar népzene. A példatárát szerk. Vargyas Lajos. (1976) Zeneműkiadó, Budapest.
- Malyarchuk et al. 2010:** Malyarchuk B. – Derenko M. – Denisova G. – Wozniak M. – Grzybowski T. – Dambueva I. – Zakharov I.: Phylogeography of the Y-chromosome haplogroup C in northern Eurasia, *Annals of Human Genetics*, 74. (2010) 539–546.
- Pamjav et al. 2012:** Pamjav H. – Juhász Z. – Zalán A. – Németh E. – Damdin B.: A comparative phylogenetic study of genetics and folk music. *Molecular Genetics and Genomics*, 287. (2012) 337–349. http://rspb.royalsocietypublishing.org/lookup/external-ref?access_num=10.1007/s00438-012-0683-y&link_type=DOI
- Schmuckler 2016:** Schmuckler M. A.: Tonality and Contour in Melodic Processing. In: Hallam S. – Cross I. – Thaut M. (Eds.): *The Oxford Handbook of Music Psychology (2nd ed.)*. Oxford University Press, Oxford, 2016. 143–165.
- Sharma et al. 2009:** Sharma S. – Rai E. – Sharma P. – Jena M. – Singh S. – Darvishi K. – Bhat K. A. – Bhanwer A. J. S. – Tiwari P. K. – Bamezai R. N. K.: The Indian origin of paternal haplogroup R1a1* substantiates the autochthonous origin of Brahmins and the caste system. *Journal of Human Genetics*, 54. (2009) 47–55.
- Sipos 2000:** Sipos J.: *In the Wake of Bartók in Anatolia*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Sipos – Csáki 2009:** Sipos J. – Csáki É.: *The Psalms and Folk Songs of a Mystic Turkish Order*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.
- Thangaraj et al. 2009:** Thangaraj K. – Nandan A. – Sharma V. – Sharma V. K. – Eaaswarkhanth M. – Patra P. K. – Singh S. – Rekha S. – Dua M. – Verma N. – Reddy A. G. – Singh L.: Deep Rooting In-Situ Expansion of mtDNA Haplogroup R8 in South Asia. *PLoS One*, 4. (2009) 8. e6545.
- Vargyas 1980a:** Vargyas L.: A magyar zene őstörténete. I. *Ethnographia*, 91. (1980) 1. 1–34.

- Vargyas 1980b:** Vargyas L.: A magyar zene őstörténete. II. *Ethnographia*, 91. (1980) 2. 192–236.
- Vargyas L. (2002):** *A magyarság népzeneje*. Második, javított kiadás. Szerk. Paksa Katalin. Planétás, Budapest, 2002.
- Vikár – Bereczki 1971:** Vikár L. – Bereczki G.: *Cheremis Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Vikár – Bereczki 1979:** Vikár L. – Bereczki G.: *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Vikár – Bereczki 1989:** Vikár L. – Bereczki G.: *Votyak Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Vikár – Bereczki 1999:** Vikár L. – Bereczki G.: *Tatar Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Wiora 1953:** Wiora W.: *Europäischer Volksgesang. Gemeinsame Formen in charakteristischen Abwandlungen*. Arno Volk Verlag, Köln, 1953.

A KAUKÁZUS SZÉRŰJÉBEN: AZ ÉSZAK-KAUKÁZUSI TÜRK NÉPEK ZENEFOLKLÓRJÁNAK MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI VONATKOZÁS AIRÓL

AGÓCS GERGELY

*„Egyik kezünket még a nogáj-tatár, a votják,
cseremisiz fogja, másikat Bach és Palestrina. Össze
tudjuk-e fogni e távoli világokat? Tudunk-e Európa és
Ázsia kultúrája közt nem ide-oda hányódó komp lenni,
hanem híd, s talán mindkettővel összefüggő szárazföld?
Feladatnak elég volna újabb ezer évre.”¹*

ABSZTRAKT: A magyar őstörténet különféle vonatkozásait tárgyaló munkákban, de egyéb társadalomtudományi munkákban, valamint az iskolai tananyagokban is hosszú évtizedeken keresztül elsősorban a finnugor nyelvi rokonság okán foglalkoztak e népek hagyományos műveltségének különféle elemeivel. A magyar népzene kutatás is hasznos, érvekkel alátámasztott adalékokkal szolgált a magyar őstörténetet elénk táró kép megrajzolásához. Népzene kutatóink viszont kimutatták, hogy a finnugor nyelvi korrelációk által kije-

1 Kodály 1940, 42.

lölt irányban hiányzik a dallamrepertoár meggyőző erejű hasonlósága. Számos nemzetközi példa igazolja, hogy a zenei vagy egyéb kulturális kapcsolatok nem következnek törvényszerűen a nyelvi összefüggésekből. A magyar népzene jellemző alakzatainak összehasonlító vizsgálata alapján kimutatható, hogy zenefolklórunk dallamrepertoárjának törzsanyaga leginkább az eurázsiai füves puszta kultúráiban, és itt is elsősorban a türk nyelveket beszélő népcsoportok körében feltárt zenei hagyománnyal mutat rokonságot. Az elsőként Kodály által tárgyalt kapcsolatrendszer a Kaukázus északi előterében élő türk népek zenefolklórjának irányában a korábbiaknál még hangsúlyosabban körvonalazódik.

KULCSSZAVAK: nogaj, népzene, kumuk, karacsáj, balkár, Kaukázus

ABSTRACT: **In the straw-yard of the Caucasus: the prehistorical context of Hungarian folk music.** For many decades, educational materials and other “competent” narratives on the origin of Hungarians relied on the Finno-Ugric theory that considered the origin of languages to be the guiding principle in establishing any other cultural or “blood” relationships. The Hungarian folk music research has also contributed with many useful, scientific results to the exploration of Hungarian prehistory. However, our ethnomusicologists have proved that there is no convincing similarity of melody repertoire, such relations are not supported by the Finno-Ugric theory. Countless international examples prove that musical relationships cannot be determined merely on the basis of a linguistic theory. Based on the comparative analysis of morphological features of Hungarian folk music it can be deduced that its most characteristic core material is related to a great extent to the musical tradition of the Eurasian steppe cultures, particularly to that of the Turkic ethnic groups. This connection was first explored by Zoltán Kodály and appears to be more prominent in the folk music of Turkic peoples living in the Northern Caucasus region.

KEYWORDS: Nogai, folk music, Kumyk, Karachay, Balkar, Caucasus

Ez az írás az észak-kaukázusi türk² népek körében végzett folklorisztikai terep-
kutatásaim, ezen belül is a népzenei gyűjtőmunkám ismertetését, célkitűzése-
inek indoklását szolgálja.

A magyarság etnogenezise, s különösen annak korai szakaszai iránti érdek-
lődést a kezdetektől meghatározta a keleti származástudat. Ennek mintegy ki-
vetüléseként a modern társadalomtudományok kialakulásának korszakában az
„őshaza” területének meghatározása, és az onnan „őseinkkel” együtt kiáramló
(rokon) népek megtalálása a művelt közvéleményt is erősen foglalkoztató, első-
rendű kérdéssé lépett elő.

Az iménti mondatban két problematikus terminus is szerepel. A magyar
történetírás kezdeti korszakában, a rendi-nemesi nemzetkoncepció szellemé-
ben értekező krónikások és történetírók a történelmi előzmények korai szaka-
száról értekező fejezetekben, az „őseink” avagy „eleink” kifejezéssel jelölt sze-
replők ismertetésében, vagy azok tetteinek leírásában tulajdonképpen a magyar
nemesség honfoglaló, majd országalapító felmenőinek cselekedeteit tárgyalták.³

- 2 A magyar turkológia a török kifejezést a „Törökország névadó etnikuma”, valamint az „altáji nyelvcsalád török (türk) ágához tartozó” jelentéstartalommal is használja. Jelen kötet írásai tudomásom szerint nemcsak egy szűk, az itt tárgyalt témák szakirodalmában jártas kutatói grémiumhoz, hanem annál szélesebb olvasóközönséghez is szólni kívánnak. A tárgyterület tudományos igényű, de ismeretterjesztő célzatú szakirodalmában a török kifejezés kettős jelentéstartalma eleddig több tekintetben is félreértések kialakulására adott lehetőséget. Ennek elkerülése végett, továbbá a nemzetközi szakterminológiához (lásd: Turkish / Turkic), nemkülönben az újabb magyar gyakorlathoz (lásd: „Türk Tanács”) igazodva a földrajzi és nyelvészeti értelemben egyaránt nagyobb egységet jelen írásomban (és máshol is) következetesen a türk jelzővel illetem.
- 3 A magyar királyi dinasztia vagy a honfoglalóktól származó magyar nemesség története megírásának szellemében alkották meg műveiket Anonymus (III. Béla, ur. 1172–1196 idején), Kézai Simon (1285 körül), Kálti Márk és Küküllei János (Nagy Lajos, ur. 1342–1382 idején), vagy a Mátyás király megrendelésére dolgozó Antonio Bonfini (1434–1502). A 16. század történetírói is ezt a hagyományt folytatták, Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi érsek történeti művében (*Hungaria et Athila*) vagy Heltai Gáspárnak (~1510–1574) az özvegye által 1575-ben, immár magyar nyelven kiadott munkájában (*Krónika az magyaroknak dolgairól*) a magyarok őseiről mint a magyar nemesség felmenőiről értekeznek. Pethő Gergely (~1570–1629) Rövid magyar kronikája, vagy a 18-19. század fordulója nagy áttekintő műveinek szerzői: Pray György (1723–1801) és Katona István (1732–1811) is még a nemesi nemzet koncepciójának megfelelő múlt-képet rajzolták meg. A társadalomtörténeti szempontokat történetírásunk csak ezt követően kezdte érvényesíteni, a teljes magyar ajkú népesség „származásának” kérdései csak a polgári fordulat után kerültek a historiográfiai érdeklődés homlokterébe.

A 18. század végéig a *Natio Hungarica* tagjai adták a nemzetre és annak ősei-re való történeti hivatkozás alapját, hiszen ők delegálták az ország privilegizált testületeinek (*corpus*), valamint az Országgyűlésben képvisellel rendelkező politikai közösségeknek (*communitas regni*) a tagjait is. A reformkor eszméiből táplálkozó 1848-as események egy új nemzetkonceptió kialakításával is jártak. A nemzeti (polgári) forradalom politikai programja a közrendűeket, azaz a „nép” tömegeit is be kívánta emelni az „alkotmány sáncai mögé”, azaz arra törekedett, hogy a magyar nemzet új koncepciójába beiktassa mindazokat a társadalmi csoportokat, amelyeknek anyanyelve és kultúrája, illetve etnikai identitása magyar volt. A forradalom politikai értelemben ugyan elbukott, de a polgári fordulat sok egyéb területen lezajlott, és a közgondolkodásban az új, nyelvi-kulturális alapon megfogalmazott nemzetkonceptió kezdett érvényesülni. Ennek köszönhetően a reformkortól kezdve a nemzeti elit egyre erősebben érdeklődött a köznép hagyományos műveltsége iránt, és nagy lelkesedéssel fogadta mindazoknak a tudományos vizsgálatoknak (és laikus okoskodásoknak) az eredményeit, amelyek középpontjában a magyar nyelv vagy a magyarság *cultura specifica*-jának (azaz a „magyar jelleg” mibenlétének), valamint a magyarság eredetének kérdése állt. E lelkesedés ugyanakkor a magyar anyanyelvű köznépre is kiterjesztette a korábban inkább a nemesi nemzethez kapcsolt „őseink” fogalomkörének érvényességét. Ez a szemléletváltás természetesen a honfoglalók 9. századi törzsszövetségét is érintette, amelyre ettől a kortól fogva a teljes magyar ajkú népesség felmenőiként kezdtek tekinteni. Az elmúlt évszázad során fokozatosan polgárjogot nyertek azok az elgondolások, amelyek a régészet, a történetírás, a nyelvészet és a néprajz ide vonatkozó felismeréseit összegezve differenciáltan tekintenek a magyar népesség etnikai eredetére, és megpróbálnak választ adni arra a kérdésre, hogy milyen szerepe lehetett a magyarság etnogenezisében a Kárpát-medencében talált, nagyarányú avar (illetve egyéb) lakosságnak és a különféle csatlakozott, valamint szomszédos népcsoportoknak.

Az „őseink” fogalomköréhez hasonlóan az „őshaza” terminus jelentéstartalmát, illetve eme elképzelt origó történeti-földrajzi pozicionálását is viták övezték. E viták érvrendszeréhez – megelőlegezvéen tulajdonképpen mondanivalómat – itt egy néprajzi adalékot szeretnék csatolni. Ha elfogadjuk a tételt,

mely szerint a honfoglalók 9. századi törzsszövetsége jellemzően nagyállattartó, lovasnomád életformát folytatott,⁴ akkor tanulságos lehet a honfoglalás eseménysorozatának kiindulópontjául szolgáló térségben az aprólékosabban megismerhető, közelebbi múlt nomád kultúráinak vizsgálata.⁵ A Kárpát-medencétől keletre elterülő füves pusztá övezetének európai részén, a Fekete-tenger és a Kaukázus északi előterében a legtovább a nogaj nép élte a mobilis (nomád), nemezházlakó pásztorok életét.⁶ Az orosz hatóságok a 18. század végétől kezdve igyekeztek korlátozni a mozgásukat, de letelepítésük csak Sztálinnak sikerült.⁷ Az ellenőrzés, a titkosszolgálatok tevékenysége ugyanis nem lehet hatékony egy folyamatosan mozgó, állandó lakhellyel nem rendelkező társadalmi csoport esetében, márpedig a sztálini kommunizmus terrorjának működtetése pont erre az „átláthatóságra” épült. A nogajok letelepítésének sok áldozatot

4 Ezt a feltételezést erősíti Julianus barát jelentésének megjegyzése, mely szerint „Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban.” L. Györffy 2002, 66. o.

5 Azok a polémiák, melyek a honfoglaló magyar társadalom földművelését vagy annak aránybeli jelentőségét taglalják, elsősorban nyelvezeti adatokra és következtetésekre támaszkodnak. Ezek értelmében a földművelés technológiáinak vagy eszköztárának, terméneinek vagy termékeinek terminológiája, továbbá e szókészlet etimológiája azok „származását”, azaz érkezésük irányát is explicite bizonyítaná. Itt szeretném megjegyezni, hogy a magyar nyelvben például a nőstény lóra használt mindkét kifejezésünk (kanca, kabla) szláv eredetű. A fenti logikát követve az ősmagyaroknak a szlávok közvetítésében kellett volna megismerniük a nőstény lovat.

6 L. Трепавлов 2002; Алиева 2014; Vö. Khodarkovsky 2002. A magyar szakirodalomban több helyen a nomád pásztorok életformájához kapcsolódóan a sátorlakó kifejezés honosított meg. A türk eredetű sátor szavunk viszont a nogaj nyelvben kis, hevenyészett lakóhelyet jelöl (šatır), míg a terme a favázas, kerek nemezház neve, ennek rokona lehet a magyar terem kifejezés (a nemezház szinonimája a nogajban még a kiyiz üy is, a terme eredeti jelentése a faváz volt).

7 Az Arany Horda bukása (1395) után ezen a területen a Nogaj kán nevét viselő kipcsak törzsszövetség államalakulata, a Nogaj Horda (1438–1634) gyakorolta a hatalmat. Országuk fénykorában, a XVI. század folyamán a Duna-deltától az Aral-tóig terjedt; a nogajok ebben az időszakban egy rövid ideig még Moszkvát is adóztatták. Az ezt követő évszázadban (1547–1634) ádáz harcokat vívtak az egyre erősödő orosz hatalommal, míg önálló államiságuk a kalmakok támadásával (1634) megszűnt létezni, és az akkorra már két részre szakadt ország keleti részét (Nagy Horda) lakó nogajok a cár alattvalóivá váltak. A nogaj államalakulat nyugati régiói (Kis Horda) ugyanebben az időszakban beolvadtak a Krími Tatár Kánságba. A krími háború idején (1853–1856) a térség muszlim lakosságának többsége, így a nogajok is az Oszmán Birodalom oldalán az oroszok ellen harcoltak. Bár a háború az orosz félre nézve katasztrofális vereséggel végződött, a Kaukázus északi előtere és a Fekete-tenger

követelő, erőszakos folyamata az 1930-as évek végére zárult le. Ez azt jelenti, hogy saját nogaj adatközlőink legidősebb generációja még sátorban született, és tagjai még személyes emlékeik alapján tudták felidézni a nagyállattartó nomád életforma egyes mozzanatait. Elbeszéléseikből kibontakozik a hatalmas területeket bebarangoló, síkvidéki legelőváltó pásztorkodás képe, melynek téli szállásterületei a Kaukázus tövénél vagy a Fekete-tenger mellékén, a nyáriak pedig innen nemegyszer 2000–2500 kilométerrel északabbra, a ligetes puszta felső, átmeneti térségében, valamint a lombhullató erdő vékony sávjában voltak. A nogajok a legjobb nyári legelőket keresve gyakran eljutottak egészen a ligetes sztyeppe északi széléig, azaz a boreális zóna déli határáig, adott esetekben egészen az Urál déli vidékéig (a mai Dél-Baskíriáig). Ne feledjük, hogy ez a térség máig viszonylag ritkán lakott területnek számít, és az intenzív szántógazdálkodás itt csak a szovjet időkben indult meg. A gyér településhálózat és a nagy kiterjedésű, háborítatlan füves és ligetes növénytakasok korábban biztosították a síkvidéki nomád legelőgazdálkodás szükséges mozgásterét. Ha a megélhetésnek ezt az üzemvitelét a korábban itt élő, más nagyállattartó nomád népekre, köztük a magyarság itt élő őseire is érvényesnek tartjuk, akkor viszont a „feltételezett őshaza” elméleteinek hivatkozási platformjául szolgáló régészeti tényanyag vagy akár a Julianus barát első útjáról fennmaradt jelentés magyarokkal kapcsolatos, földrajzi támpontokat tartalmazó információit⁸ is úgy értékelhetjük, hogy azok a honfoglalók törzsszövetségének keleten maradt, *akkoriban épp arra járó*, nomadizáló tagjairól tanúskodnak. Ez megválaszolná azt a kérdést is, hogy Julianus első, 1235-1236 során végrehajtott utazása előtt néhány évvel (1231 és 1234 között) Ottó barát hogyan találkozhatott magyarokkal a Kaukázus vidékén.⁹

A magyar őstörténet különféle vonatkozásait tárgyaló munkákban hosszú évtizedeken keresztül elsősorban az uráli, illetve „finnugor” nyelvi rokonság okán jelentek meg az ezen az ágon számon tartott népek hagyományos mű-

melléke, továbbá ezek részeként a nogajok szállásterületei nem szabadultak fel az orosz fennhatóság alól. Ez a törököket támogató muszlim lakosság tömegeinek, köztük százezres nagyságrendű nogaj csoportoknak is az Anatóliába történő emigrálását eredményezte.

8 L. Györffy 2002, 61–71.

9 Vö. Katona 1981, 95. A Kuma vidéki, keleten maradt magyarok a nyarat Dél-Baskíriában

veltségének különféle elemei. A halásztától a hitvilágon és a zenefolklóron át az epikus hagyományig bezárólag sorakoztak a nyelvészeti háttérű prekonceptió tételeinek igazolását akarva szorgalmazni hivatott vagy akaratlanul, pusztán csak a korszellemnek megfelelően ide csatlakozó, összehasonlító vizsgálatok. A magyar származástudatról szóló iskolai tananyagok, valamint más, „kompetens narratívák” kialakításában is a finnugor nyelvi rokonság vált meghatározóvá, hiszen a magyar tudományosság fősodrának hivatalos álláspontja hosszú időn át a nyelvi kapcsolatrendszert tekintette irányadónak minden egyéb kulturális, avagy „vérségi” rokonság megállapításának kérdésében.

A néprajztudomány oldalán kibontakozott népzene kutatás is egy egész sor hasznos és nem utolsó sorban komoly tudományos érvekkel alátámasztott adalékkal szolgált a magyar őstörténetet élénk táró kép megrajzolásához. E diszciplína kiváló magyar művelői viszont kimutatták, hogy a finnugor nyelvi kapcsolatok által kijelölt irányban hiányzik a dallamrepertoár meggyőző súlyú hasonlósága, s a tárgyterület vitáit ismertető monográfia összegzéséből is csak annyit tudunk meg, hogy hasonlóságot leginkább csak a beszéddallami képletek zenei vetületei terén lehet kimutatni.¹⁰ Azt, hogy a zenei rokonságot nem lehet a nyelvek összefüggésrendszere mentén megrajzolni, számos nemzetközi példa bizonyítja: gondoljunk csak például az indoeurópai nyelvcsalád népeinek szerteágazó zenei hagyományára.¹¹ A magyar népzene összetettebb, pusztán a beszélt nyelv melodikai készletéből le nem vezethető alakzatainak összehasonlító vizsgálata kimutatta, hogy zenefolklórunk dallamrepertoárjának törzsanyaga leginkább a sztyeppe övezet kultúráiban, és itt is elsősorban a türk nyelveket

tölthették, és a téli szállásaik lehettek a népnevünket (vagy a Megyer törzs nevét) máig őrző Madzsar városa környékén, azaz a Kuma folyó völgyében (a Kuma a toponim orosz alakja, a folyó neve az itt élő türk népek körében Kum). A Kuma a Kaukázus északi előterében halad, kelet-nyugati irányban kettészeli a Sztavropoli Határterületet, majd Kalmakföld és Dagesztán határfolyójaként torkollik a Kaszpi-tengerbe.

10 L. Szomjas-Schiffert 1976/2, 99.

11 Ha áttekintjük Sipos Jánosnak a türk nyelvcsalád különféle népei zenefolklóráját ismertető munkáit, azok alapján is kirajzolódik, hogy a zenei anyanyelv adott esetekben még az azonos nyelvet vagy egymáshoz közel álló nyelveket beszélő, de egymástól nagy távolságokra élő csoportoknál sem kötelezően egyazon zenei kultúrához tartozik. Vö. Sipos 2001; 2009; 2014; Sipos–Tavkul 2012.

beszélő népcsoportok körében feltárt zenei hagyománnyal mutat rokonságot. Az első, egyértelmű párhuzamokat felvonultató ilyen adatokat Kodály Zoltán *A magyar népzene* című művében (1937) találhatjuk. Kodály a magyar népdalok rokonságát (mári, nogaj, csuvas és udmurt dallampárhuzamok mentén) egyértelműen a nagy eurázsiai füves pusztán, továbbá az azt övező területek ugor és türk népeinek népzenejében állapítja meg.¹²

„... a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni. Ha ilyeneket találunk egyrészt a magyarságnál, másrészt annak a keleti népközösségnek mai maradványainál, melyből egykor a magyarság kiszakadt: nem képzelhető másképp, minthogy már a magyarság kiválása előtt is megvoltak az akkori közösségekben, s a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából. A magyarság ma legszélső, idehajlott ága a nagy ázsiai zenekultúra évezredes fájának, mely Kínától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökeredzik. S amint nyelve, bármennyire változott, alapjában ugyanaz maradt: úgy népzeneje máig az onnan magával hozott alapokon nyugszik. [...] E zene ugor és török elemeit elválasztani ma még nem tudjuk. Arra majd akkor kerül a sor, ha a szóban forgó népek zenéjét nem néhány véletlenül felmerült, dilettáns kézzel lejegyzett adatból, hanem rendszeres, beható, helyszíni kutatások alapján ismerjük.”¹³

Kodály széles körű nemzetközi szakmai tekintélyét latba vetve elérte, hogy egyik tanítványát, Vikár Lászlót annak nyelvész kollégájával, Bereczki Gáborral együtt a szovjet hatóságok engedjék folklorisztikai terepkutatást végezni a Volga–Káma-vidék falvaiban. 1958 és 1979 között összesen 12 alkalommal jártak gyűjtőúton a térségben, s az itt élő finnugor és türk népek (márik, mordvinnok és udmurtok, valamint baskírok, csuvasok és kazányi tatárok) településein

12 Kodály itt ugyan nem akar állást foglalni a finnugor-török vitában, a dallampárhuzamokat felmutató több mári (cseremisiz) és egy udmurt (vojják) példa mellett viszont főleg türk népek zenefolklorjához tartozó rokonnépi dallamokat, köztük egy (itt még nogaj-tatárként aposztrofált) nogaj dalt is találunk. Megjegyzendő, hogy az idézett műben azonban „ugor” dallampéldákkal nem találkozhatunk, hiszen a mári és az udmurt nyelv az uráli nyelvközösségnek nem az ugor, hanem egyéb (volgai finn, permi finn) ágaihoz tartozik.

13 Kodály 2003, 37.

rögzítettek a magyar összehasonlító zenefolklorisztika szempontjából felbecsülhetetlen értékű népzenei hangfelvételeket. Több mint 300 faluban összesen mintegy négyezer dallamot rögzítettek, és az anyag egy részét publikálták is,¹⁴ valamint elvégezték a Közép-Volga-vidék népzenejének összehasonlítását a magyar népzene dallamanyagával. Ezek a vizsgálatok tisztázták, hogy az uráli nyelvcsalád volgai finn ágának egyik nyelvét beszélő márik (avagy cseremiszek) népzenejében fellelhető, a magyar zenefolklor egyes morfológiai jegyeit mutató sajátosságok újabb fejleménynek tekinthetők, hiszen jelenlétük valószínűleg annak köszönhető, hogy ez a népcsoport szoros interetnikus kapcsolatban áll a szomszédos, türk nyelvű baskirokkal és tatárokkal.¹⁵ Ez a kapcsolat a mordvinok és udmurtok településterületén azonban nem áll fenn, és az ő népzenejükből talán ezért is hiányozhatnak, vagy legalábbis abban emiatt is sokkal kevésbé mutatkoznak a magyar dallamhagyomány törzsananyagát karakterizáló jellemzők.¹⁶

Kodály fentebb idézett sorai, valamint a magyar honfoglalás millicentenáriuma alkalmából kiadott forrásgyűjtemények szövegei indítottak el engem is a különféle türk és finnugor népek településterületeire, hogy a vázolt feladatok elvégzésén, valamint a tudományosan megalapozott összehasonlító vizsgálatok kidolgozásán munkálkodjak. A szűrőpróbaszerű hanti, komi, udmurt és baskír gyűjtéseim után az Orosz Föderáció észak-kaukázusi térségébe – a Kabard-Balkár Köztársaság és Karacsáj-Cserkesz Köztársaság, valamint Dagesztán területe – más népzene kutató és folklorista kollégák bevonásával eddig hét hosszabb gyűjtőutat szerveztem (2000. október, 2007. augusztus, 2014. szeptember, október, 2016. október, 2018. június, 2018. október, 2019. június).¹⁷ Ezek alkalmával a térség mintegy 60 településén eddig több mint kétezer népzenei dalla-

14 Vikár–Bereczki 1971; 1979; 1986; 1989; 1993; 1999.

15 L. Vikár 1984, 19. Megjegyzendő, hogy a magyar népzene formai jegyeit viselő dallamokat a márik zenefolklorjában is leginkább az erdei vagy hegyi máriknak nevezett népcsoport dalai között találjuk, a türk szomszédságtól távolabbra lakó mezei márik népzenejében ez a vonás kevésbé hangsúlyos. Vö. Vikár–Bereczki 1971; Vikár 1984, 29.

16 Vö. Антонов 2006; Айплагов 1967.

17 A gyűjtést 2000-ben Sipos Jánossal, 2007-ben Lukács Józseffel, 2014-ben, 2016-ban és 2018 júniusában Somfai Kara Dáviddal, 2018 októberében és 2019 júniusában pedig Farkas Józseffel együtt végeztem.

mot sikerült rögzítenem. Választásom azért esett pont erre a területre, mert a honfoglalás korának írott forrásai,¹⁸ valamint a középkori magyar krónikák is a Kazár Kaganátus akkori területére vagy legalábbis annak befolyási övezetébe, azaz a Kaukázus északi előterébe, továbbá a „meotisi ingoványok” régióiba, azaz az Azovi tengerbe ömlő Don torkolatvidékére helyezik a honfoglalás kiindulópontját.¹⁹ Semmi esetre sem szerettem volna valamiféle prekoncepcióhoz gyűjteni az adalékokat. Mindig az adott területen feltárható folklóralkotások, valamint a terepen megismert egyéb adalékok alapján próbáltam levonni a következtetéseimet. A karacsajok, balkárok, nogajok és kumukok²⁰ falvaiban végzett gyűjtőutaim során sok-sok nyilvánvaló, a magyar népzene irányába nem egyszer gyakorlatilag dallamazonosságot mutató párhuzamot sikerült feltárni. A terepmunka során emellett olyan egyéb folklór adatok, illetve járulékos információk is előkerültek, amelyek súlya indokolja, hogy a térség népei hagyományos kultúrájának tárgyterületén a továbbiakban is folytassuk az elkezdett tudományos, feltáró és elemző tevékenységet.²¹

E népek a türk nyelvcsalád kipcsak ágának egymáshoz oly közeli dialektusait beszélnek, hogy viszonylag könnyen megértik egymást. Kultúrájuk a földrajzi, életmódbéli, valamint történelmi háttér különbségei miatt mégis jellemző eltéréseket mutat. A nogajok múltbéli, hatalmas területeket átölelő, síksági nomád életmódjához képest a kumukok, a karacsajok és a balkárok a megismerhető írott források kezdetéig visszamenőleg hegyvidéki, letelepedett életformát folytattak. A pásztorkodás az ő kultúráikban is erősen karakterizáló elem, de a Kaukázus hegyvidéki legelőgazdálkodása az alpesi vagy akár az erdélyi, lokális, „vertikális” transzhumálás képleteivel megegyező. A nyájak nyáron a dús, ha-

18 Köztük a leghosszabb szöveg, egyben az egyetlen olyan ismert forrás, amely nem idegeneknek a magyarokról alkotott véleményét, hanem a magyarok önmagukról megfestett képének lenyomatait hordozza Konsztantinosz Porphyrogenétosz: *De administrando Imperio* [DAI] c. művének vonatkozó (38–40. sz.) passzusaiban olvasható. L. Bíborbanszületett 2003, 171–179.

19 Szabó 1862.

20 E nép nevét a magyar szakirodalom az orosz „кумык” átirataként a „kümük”, vagy „kumik” alakban használja. Mivelhogy ők magukat ezzel szemben, szóban és írásban is „kumuk/кумык”-nak nevezik, így én is ennek az alaknak a magyar átiratát tartom indokoltnak.

21 L. Agócs 2010, 73–78.

vasi legelőkön tartózkodnak, míg a telet az aulokhoz²² közeli folyók vagy gleccserpatakok védett völgyeiben, épített hodályokban vészelik át. A hegyvidéki letelepedett életforma meghatározza a tárgyi néprajz megannyi jelenségét, de azon túl, az etnikai tudat,²³ valamint a többi kaukázusi hegylakó nép irányában fennálló szoros interetnikus kapcsolatrendszer következtében a kumukok és a karacsáj-balkár „*tauluk*”²⁴ hagyományos szellemi kultúráját is a nogajokétól eltérő vonások jellemzik.

Az egyik ilyen szembeötlő különbség, hogy míg a karacsáj-balkár folklórban fellelhetők a más kaukázusi népek szövegfolklóráját is karakterizáló *Nart* eposz hőseinek,²⁵ addig a nogaj hagyományban ezen a helyen a saját, *Edige* eposz énekelt történeteit találjuk.²⁶ Úgy tűnik, a kumukok hagyományos kultúrájából hiányzik a klasszikus, mitológiai szereplőket felvonultató hőseinek. Edige, tucatnyi településüket érintő gyűjtéseink során nem kerültek elő a verses epikának ebbe a csoportjába sorolható folklóralkotások, és a rendelkezésünkre álló kiadványaikban sem találtuk azok nyomát.²⁷ A karacsáj-balkár szövegfol-

22 Az auloknak nevezett településeik a hegyoldalokban vagy a vulkáni eredetű kúpok tetején alakultak ki, hiszen a völgyek gyéren termő talajának minden apró szögletét igyekeztek kihasználni a növénytermesztés céljaira.

23 Az etnikai szempontú önmeghatározást az észak-kaukázusi türk népek történetét tárgyaló munkák a legkülönfélébb korai türk vagy a térségben jegyzett egyéb (pl. szkíta, alán) népelemekhez kötik. Ezek között gyakran a honfoglaló magyarok elődei is felbukkannak. Egyes újabb történeti értekezések érdekes módon épp a középkori kijevei orosz krónikákban poloveceknek nevezett, nomád kunokhoz kapcsolódó származást hangsúlyozzák. Megjegyzendő azonban, hogy a polovec kifejezés az ószláv polje 'mező', azaz 'füves puszta' jelentésű szóból alkotott 'mezei ember', 'pusztai lakos' értelmű terminus kezdetben a nagyállattartó, pusztai nomádok nyelvi vagy etnikai hovatartozástól független megnevezése lehetett, mely csak később, egyfajta jelentéstartalom-szűküléssel szállt át a kipcsek (nyelvű) törzsekre, majd végül a kunokra. L. Аджиев 1992; Vö. Федоров–Федоров 1978; Мизиев 1991.

24 A „*taulu*” a gyakorlatilag azonos nyelvet beszélő karacsájok és balkárok önelnevezése. Azonban a hétköznapi nyelvben, a férfiak párbeszédjeiben egymás megszólítására az „*alan*” kifejezést használják.

25 L. Алиева – Хаджиева 1994; Vö. Colarusso 2002; Джуртубайланы 2007; Kovács 2008; Fazekas 2009.

26 L. Черкесова 2016, 464–495.

27 A *Nart* eposzban valószínűleg a nomád szármata-alán szóbeli hagyomány (prózai saga) továbbélését láthatjuk, melyet a térség népei közül több is megőrzött (oszétek, cserkeszek, abaza-abházok, kabardok, csecsen-ingusok). A *nart* iráni szó jelentése „hősök” (a *nar* férfi/vitéz kifejezés többes száma). A *Nart* történeteinek hiánya is erősíti a feltételezést, mely

klórban a *Nart* eposz szövegeihez lazán kapcsolódik egy sor olyan hősének, amelyben a halandó hősök, a természetfeletti szereplők vagy az istenségek neve, valamint a cselekmény egyes mozzanatai, továbbá egyéb elemei ugyan megegyeznek a *Nart* szövegeivel, a kutatók viszont nem tartják az eposz részének. Az egyik ilyen történet *Bijnöger* hős éneke, melynek több mint húsz változatát sikerült rögzítenünk az eddigi terepmunkánk során.

Nem véletlen, hogy megkülönböztetett figyelemmel fókuszáltam *Bijnöger* hős éneke változatainak rögzítésére, hiszen annak szövegeiben a magyar csodaszarvas monda történeti forrásainkban fennmaradt motívumainak mind-egyike, valamint a dunántúli regösénekekben rögzült, ún. „vituperációs jelenet” toposza egyaránt fellelhető.²⁸ A gyermekjátékanyagban is bőven találunk a magyar hagyományhoz párhuzamokat. A balkárok folklórában például olyan ölbeli játékokra is rábukkantunk, melyek a magyar nyelvterületen általánosságban ismertek, de a szomszédnépek hagyományából hiányoznak. Ilyen például a „*Csip-csip csóka...*” kezdetű, melyet a balkárok falvaiban „*Csu-csu, csu-ala...*” szövegkezdettel, s a magyar anyagból ismert mozgásos játékcselekménnyel együtt sikerült rögzíteni.²⁹

Az eddig elvégzett összehasonlító vizsgálatok elemzései azt mutatják, hogy a karacsáj-balkár népzene általunk feltárt dallamtípusainak 35-40 százaléka magán viseli a magyar népzenei dallamrepertoár jellemző szerkezeti vonásait. Többségüknél a hasonlóság olyan szembetűnő, hogy az adott karacsáj vagy balkár dallamnak meg tudjuk határozni a magyar megfelelőjét.³⁰ A karacsáj-balkár népzenei hagyományban a hősénekeken, a gyermekfolklór dalanyagán kívül a bölcsődalok, a lakodalmi rítusrend dallamai,³¹ a halotti szertartás siratódalai, továbbá egyéb rítusénekek, de esetenként az alkalomhoz nem kötött, lírai dalok vagy táncdallamok között is előkerültek a magyar ze-

szerint a kumukok ősei a Kaszpi-tenger vidékére északi irányból betelepített bolgár-török/böszörmény csoportok lehettek.

28 L. Agócs 2016; Vö. Джуртубайланы 2007, 280–289.; Отарланы – Этчеланы 2001, 38–42.

29 L. Таумурзаланы – Байрамкулланы 1998, 147. A csuala kifejezés a tauluk nyelvében egyébként szintén a csóka (*Corvus monedula*) neve.

30 L. Sipos – Tavkul 2012.

31 Köztük is kiemelten a menyasszony fogadása közben énekelt orajda műfajában.

nefolklór melodikai rendszerében számon tartott dallamalakzatok. A tauluk énekkultúrájában olyan dallamokat is találunk, amelyeket a magyar népzene egyes történeti rétegei mellé lehet rendelni, hiszen azok főbb jellegzetességeit viselik, sőt sok köztük a jellemzően strófikus, kis ambitusú vagy nagyívű, ereszkedő, kvintváltó dallam; továbbá nagy számban van jelen olyan is, amely egy átfogó stílust karakterizáló, fríg zárattal (és legtöbbször a negyedik fokra érkező főkadenciával) jellemezhető, de még kupolás szerkezetű, autochton dallamokat is felfedezhetünk.

A karacsájok és a balkárok ma Mohamed próféta hívei, de az iszlamizációjuk viszonylag későn, csak a 17-18. század fordulóján indult meg.³² A tauluk előzőleg az ősvallásuk isteneit tisztelték, bár egy időben a térségben ferences misszió is működött, amelynek hatására egyes csoportjaik felvették a kereszténységet.³³ Bár elvben a katolikus vallás és az iszlám is tiltja a „bálványimádást” (nem beszélve a kommunista ideológiáról), köreikben a folklór szintjén egészen a közelmúltig mégis fennmaradtak a pogány hagyomány szokásai, nagy szerecsénkre a hozzájuk tartozó rítusénekekkel együtt. A karacsáj-balkár hagyomány így nemcsak, hogy számon tartja a régi istenségek neveit, hanem – bár transzformált módon – még ünnepeit is megtartja. Talán az sem véletlen, hogy *Tepena*, a termékenység vagy *Apszati*, a vadászat istene, valamint *Debet*, az égi kovács, *Gapalau*, *Gollu*, *Elija* és az ősmitológia más szereplőinek alakját olyan népszokások szövetében őrizte meg a hagyomány, amelyek dallamanyagában bőséggel kerültek elő a magyar népzene rokonságába sorolható zenei példák.³⁴

32 Az Oszmán Birodalom évszázadokon keresztül próbálta kiterjeszteni hatalmát a Kaukázustól északra eső területekre is, de a harcias hegyi népek végig ellenálltak. Az egyik békekötés tartalmazta azt a kitétel, amely szerint a tauluk beengedik területükre az arab hittérítőket, akik körükben az iszlám szunnita ágának tanait terjesztették el.

33 A keresztény hit észak-kaukázusi terjesztésének megbízásával Mancasole Tamás, Szamar-kand püspöke 1330 áprilisában hagyta el az akkori pápai székhelyt, Avignont. Hajóval érkezett Szoldajába (ma Szudak), a Krím-félsziget déli kikötőjébe, onnan a kaffai vikárius (Kaffa – a genovaiak krími kereskedelmi kikötővárosa, a mai Feodoszia) segítségével júliusban ért Madzsar városába. A sikeres előkészítés után nem sokkal meg is érkezett ide Taddeus, a régió első katolikus püspöke, aki ferences szerzetes volt.

34 A tauluk a természetfeletti szféra istenségeit, szellemeit a Nart eposz hőseinekeiben, de egyéb folklórszövegekben is teyriknek nevezik. Az égben lakó főisten neve is Kök-Teyri. Ez a terminológia arra enged következtetni, hogy a mai karacsájok és balkárok ősei találko-

A térség hangszeres tánczenéje (a Kárpát-medencei népek zenefolklórájához hasonló módon) sokkal nagyobb átjárást mutat, s jellegében megegyezik a szomszédos kabardok, cserkeszek, oszétek vagy nogajok tánczenei hagyományával.³⁵ Főbb jellemvonásait tekintve ez a dallamvilág kis hangterjedelmű, motívumismétlő, ütempáros, egyszerűbb zenei szerkezetekből építkezik. Az ilyen dallamokra a magyar népzeneben elsőként Bartók Béla hívta fel a figyelmet, miután 1910-ben két ízben is (a csallóközi Nagymegyeren és az ipolysági Vármegyeház udvarán) gyűjtött felföldi dudásoktól. Itt feltűnt neki, hogy a dudások a strófikus, énekelhető szöveggel rendelkező dallamok közé beékelve, avagy a tánczenei folyamatok lezárásaként használják az „aprája” vagy „cifra” névvel ellátott közjátékokat, s megjegyezte:

„Lehetséges, hogy ez az aprázás tulajdonképpen nem énekelt dallamból (...) keletkezett, hanem valami önálló abszolút hangszeres tánczenének maradványa.”³⁶

Ha figyelembe vesszük az egyéb népzenei párhuzamok magas arányát, nem zárhatjuk ki, hogy az észak-kaukázusi tánczenei dallamhagyomány ugyanannak a tánckísérő zenei kultúrának a maradványa, amelyet Bartók a magyar dudazene interludiumai mögött is megsejtett. A karacsáj-balkár hangszeres zenében kevés

hettek a tengriánus hittel, és hogy az ősvallásuk isten jelentésű kifejezését is a türk népek pogány mitológiájából kölcsönözték, ahol Tengri az ég istene volt. Több mai türk nyelvben a tengri jelentése „ég” (altaj-kizsi tengeri, hakasz tegir, tuva deer). A taulu teyri „szellem, bálvány” jelentéstartalommal bír, ennek megfelelően a kök teyrisi az „ég szelleme”, a dzser teyrisi pedig a „föld szelleme”. A kérdés azért is figyelemre méltó, mert a szomszédos oszétek pogány isteneiket a dzuar kifejezéssel illetik, miközben a mitológiai tartalmú folklór szövegeik egyes természetfeletti szereplőinek nevei között egyértelmű etimológiai párhuzamot láthatunk. Ilyen például [oszét/taulu] a vadászat istene Āfsaty/Apsatī, az ósanya Szatana/Szatanay neve, vagy számos fontos, központi szerepet játszó hős: Uruzmag/Örüzmek, Szoszlan/Szoszruko, Acamaz/Acsemez, és mások neve. L. Abajev 1945, 37-40. Vö. Fazekas 2009.

35 A táncagyomány törzsanyagát a testkontaktus nélküli, a férfiak gyors, virtuóz motívumfűzésére fókuszáló páros táncok adják. Úgy tűnik, ez a táncdivat a közelmúltban egy erős homogenizáló hatás alatt formálódott. Erre utal az is, hogy a tánc neve szerte az egész észak-kaukázusi térségben a dagesztáni lezgin nép nevéből képezett lezginka (vö. az északnyugat-európai népek polka, polska táncdivatával). Valószínűleg egy régebbi tánc történeti réteg maradványait sikerült rögzítenünk néhány kimértebb tempóban járt, vonulós páros tánc esetében.

36 L. Bartók 1911, 207–213.

eredeti hangszerrel találkozhattunk. Az 1944 és 1945 telén lezajlott erőszakos kitelepítés³⁷ során a régi zeneszerszámok többsége elveszett vagy tönkrement. A dudáikról fennmaradt fényképek alapján arra következtethetünk, hogy ezek a hangszer-ek is a magyar dudákhoz hasonló, félpárhuzamos kettős sípszárral voltak felszerelve, de nem volt rajtuk (az orgonapontszerű basszus kíséretet ellátó) bordósíp. A *gybyt qobuz* -nak nevezett dudákon kívül tánczenei hangszerként, de az énekkíséret-hez is használtak egy ölbe támasztható hegedűt, melynek helyi neve a *qyl qobuz*³⁸ (tükörfordításban 'vonós hangszer', 'vonós koboz'), de néha hosszú, háromlyukú, *sybyzgy*-nek nevezett peremfurulyákat is. Hangszeres népzenei dallamokat sajnos nagyrészt már csak harmonika-játékosoktól tudtunk rögzíteni, de a nalcsiki Kabard-Balkár Állami Rádió archívumából megszerzett népzenei felvételek között találtunk néhány régi, pásztorok furulyázását dokumentáló hangszalagot.

Az egyik ilyen felvételen a magyar népzeneből is ismert (Liszt és Berlioz által is feldolgozott) „*Rákóczi induló*” dallamának közeli változatát fedeztük fel. Szólni kell a karacsáj-balkár népzene a dagesztáni kumukok zenefolklórával összekötő sajátosságról, a népi többszólamú éneklés gyakorlatáról. Ennek több módozatát sikerült rögzíteni az európai népek zenefolklórában. A német-osztrák-cseh-szlovén hagyományban állandósult párhuzamos, avagy mixturális terceléssel, vagy az egyes keleti és balkáni szláv népek népzenei gyakorlatában tapasztalható, ellenszólamokon alapuló többszólamúsággal szemben itt azt a (zenei homofóniának megfelelő) megoldást tapasztaljuk, hogy a szöveges dallamot a közösségi dalolás során csak egy előénekes éneкли, a többiek annak mintegy alárendelt, egyszerű, kvint-, illetve kvartpárhuzamokból építkező, többnyire két-három „lépésből” álló, szövegtelen kíséretet dúdolnak hozzá. A tauluk és a kumukok zenei hagyományában ezt a kíséretmódot egyaránt *ezsu*-nak nevezik.³⁹

37 Sztálin utasítására a náccal történő kollaborálás vádjával illetett kaukázusi türk népeket a krími tatárokkal, kalmakkokkal és csecsen-ingusokkal együtt kitelepítették Kazahsztán és Kirgizisztán gyéren lakott területeire. E népek (maradványai) csak 1958-ban, Hruscsov pártfőtitkár idejében térhettek vissza szülőföldjükre. L. Бердинских 2007; Vö. Naimark 2001, 85–107.

38 A *qyl* a kaukázusi türk nyelvekben lószórt, átvitt értelemben pedig vonót jelent.

39 Hasonló többszólamú vokális hagyomány jellemzi az oszét és a csecsen-ingus zenefolklórt is.

A kumuk zenefolklór területén végzett feltáró munkánk indult meg legkésőbb, és itt egyelőre három alkalommal sikerült néhány napos gyűjtést lebonyolítani. A kumukok különálló szerepének, illetve hagyományos kultúrájuk egyedi jellegének megértéséhez segítségünkre lehet a tény, hogy az orosz uralom előtti időkben az egész észak-kaukázusi térség közlekedési nyelve a kumuk volt.⁴⁰ A világtörténelemben a lingua franca nyelvek általában vagy egy olyan nagy és erős állam közigazgatási nyelvéből alakultak ki, amely az eltérő nyelvű kultúrák közötti kereskedelmet szervezte és üzemeltette, vagy pedig egy olyan népcsoport nyelvéből, amely domináns volt és kedvező piaci pozíciókkal bírt optimális földrajzi helyzetéből (vagy éppen mobilis életformájából) adódóan. Mivel a kumukok településterülete a kiterjedt hegyvidék, a végeláthatatlan síkság és a tenger találkozásánál található, kézenfekvő, hogy a három szféra javainak cseréje, annak megszervezése juttatta e nép nyelvét a térség közlekedő nyelvének státuszába.⁴¹

40 A kumuk nép eredetét egyes források egészen a hunokig vezetik vissza, de a kérdéssel foglalkozó legtöbb történész megegyezik abban, hogy a kumukok a Kazár Kaganátus névadó etnikumának a leszármazottai. A kumukok politikai vezetői, a samhalok (más forrásokban savhalok, sauhalok) középkori államalakulata, a Samhalátus a mongol hódítással összefüggésben alakult ki a 13. században. A források tanúsága szerint a Tarki Samhalátus jelentősége az Arany Horda felbomlása után, a 15. században nőtt meg. Nevét a mai Mahacskala fölötti hegyen található Tarki városáról kapta, mely az állam uralkodói központja volt. A 16. század végén a samhalok az Oszmán Birodalom vazallusaikká váltak, s ettől az időszaktól kezdve ügyes hintapolitikát folytattak a török szultánok és az orosz cárok között. 1722-ben Nagy Péter cár bevette Tarkit, és megalapította Port Petrovszkot, a mai Mahacskala elődjét. A területet ugyan szatellitállamként Oroszországhoz csatolta, de a samhalok megtarthatták hatalmukat és betagozódtak az orosz nemességbe. Így jött létre a Tarkovszkij (értsd: 'Tarkiból való') dinasztia, melynek egyik leszármazottja volt a világhírű filmrendező, Andrej Arsenyevics Tarkovszkij is. A samhalátus területén a 19. század során több sikertelen oroszellenes felkelés is lezajlott, de az állam névleg fennállt egészen 1867-ig, amikor területe végleg betagozódott az Orosz Birodalomba. Az 1944-ben, Sztálin által elrendelt erőszakos kitelepítés a kumukokat is érintette, néhány jelentősebb településük, köztük Tarki városának teljes lakosságát a közép-ázsiai szovjet régiókba száműzött csecsenek helyére telepítették át. Ma a kumukok az észak-kaukázusi, türk nyelvű etnikumok legnépesebb csoportját alkotják, lélekszámuk meghaladja az ötszázezretet. L. Алиев 2011., Магомедов 1957.

41 A kipszak-török nyelvű kumuklu etnikum azon fontos kereskedő központok vidékén élt, melyek behálózták az Észak-Kaukázust (Banadzsar/Csirjurt, Temirhan-Sura, Targu/Szamadár, Derbent) mint kazár kereskedelmi központok. Korabeli források alapján azonban tudható, hogy kumuk települések léteztek egészen a történelmi Alánia es Kabarda (Kelet-Cserkeszföld) északi részén is.

Talán ezzel a történeti háttérrel is magyarázható, hogy a kumukok népzenejében (ha lehet ebben a kontextusban ezt a kifejezést használni) „polgárosultabb” viszonyokat találunk. A mitológiai tartalmú hősének helyén balladisztikus lírai dalok vagy történeti énekek szerepelnek, népköltészetük pedig át van szöve olyan szerzők folklorizált szövegeivel, mint amilyen a 19. század nagy hatású kumuk költője, *Jircsi Kazak* volt (Їырчы Къазакъ, 1830–1879). A kumuk zenefolklór dallamvilágára viszont ez a gazdaságtörténeti tényező úgy tűnik, nem hatott jelentősebb formáló erővel. A dallamok szerkezeti sajátosságai alapvetően megfelelnek a többi észak-kaukázusi türk nép zenefolklórja ez irányú jellegzetességeinek.

Az eddigiek tükrében talán nem meglepő, hogy így a kumuk népzeneben is több, a magyar népzeneből ismert vonást is identifikáltunk. Rokon dallamokat a tavaszköszöntő *nawruz bayram* ünnepe vagy a lakodalmi rítusrend énekei között is találtunk. Utóbbiak sorában kiemelkedő, a magyar anyaghoz közeli párhuzamokat fedeztünk fel a kumuk lakodalom *süydüm tayak* (szerelem botja) tánc, valamint a tréfás szövegű *sarin*-ok dallamai között. A *sarin*-ok műfaja a kumuk lakodalom dalkészletében a zoboralji *lagzis* dalokhoz hasonló szerepet játszott. A menyasszony és a vőlegény násznépét különálló asztalokhoz ültették, majd az asszonyok elkezdték – mintegy dalba fűzött üzenetként – a szemközti asztal közönségének, azaz a másik család tagjainak címezve énekelni a tréfás, csipkelődő, nemegyszer burkolt, virágnyelven megfogalmazott, erotikus szövegű dalokat. A válasz ilyenkor nem sokat váratott magára, s az adatközlőink elmondása szerint ez a tréfás „énekpárbaj” a régi kumuk lakodalmakban sokszor órákig is eltartott.⁴² A magyar népzene irányába mutató, érdekes dallampárhuzamokat az alkalomhoz nem kötött lírai dalok, a bölcsődalok, de a hangszeres zene anyagában is találtunk. A kumuk népdal egyik jellemzője, hogy egy-egy strófán belül a sorok gyakran megkettőzve jelentkeznek, az A+B, A+B, C+D, C+D képlet szerint. (Ez a szerkesztési elv a magyar anyagban leginkább a Maros–Küküllő köze zenei hagyományát karakterizálja.) Nem lehet kizárni, hogy ez a formai sajátosság éppen a hangszeres kíséretnek köszönheti

42 A kumuk népzene egyetlen kottás lejegyzéseket is tartalmazó kiadványa nagyrészt e műfaj dallamait sorakoztatja fel. L. Тасанов 1956; Vö. Putz 1989.

kialakulását, hiszen az a capella előadásmódot valamivel kevésbé jellemzi. A kumuk népi többszólamúság stílusában megegyezik a karacsáj-balkár gyakorlattal, amely szerint itt is az egyetlen előénekes által dalolt főszólamot a többiek *ezsu*-kísérete egészíti ki, de annak harmonizációs képletei összetettebb, mondhatni kifinomultabb elgondolásokat követnek.⁴³

A kumukok legerjedtebb, emblematis, „nemzeti” hangszere az *agaç-komuz*. E fémhúrokkal működő, rövidnyakú lantféle diatonikus és kromatikus változatával is találkoztunk, de adatközlőink rendszerint hangsúlyozták, hogy régebben a diatonikus rendszerű, keményfából kiképezett érintősor volt a kizárólagos.⁴⁴ A hangszer nevének magyarázatát is megadták, mely szerint az *'agaç'* – a kumuk nyelvben *'fa'* jelentésű előtag – arra utal, hogy a fedőlap nem kifesztett bőrből, hanem fából van kiképezve. A *'komuz'* a magyar *koboz* kifejezés megfelelőjeként itt is általánosabb, *'hangszer'* jelentéstartalommal (is) bír. Az orosz kultúra évszázados hatásának tudható be, hogy a kumuk zenei és táncalkalmak gyakorlatában is komoly szerepet játszik a harmonika, bár a hangszernek itt kialakult egy speciálisan kumuk változata is. Az *argan*-nak nevezett egyszerűbb harmonika a tánckíséret gyakori hangszere, a lakodalmak szabadtéri mozzanataiban máig használják. Ilyenkor az egész kaukázusi térségre jellemző, pusztá kézzel irányított dob virtuóz ritmusokat szolgáltató kíséretében használják. A dobot ma általánosan az oroszból átvett szóval *baraban*-nak nevezik, de a hangszer régi kumuk neve a *nakıra/накъыра*.

Az eddigi vizsgálataink azt mutatják, hogy az észak-kaukázusi türk népek hagyományos zenei kultúrájában a nogaj zenefolklor számíthat leginkább a

43 A kumuk többszólamúság harmonizációja így nagyjából az egyszerű, puritán karacsáj-balkár és a gyakran öt-hat szólamra kiterjedő, grúz gyakorlat között helyezhető el.

44 Ilyen diatonikus hangszereket idősebb adatközlőink kezében többször is láthattunk, és természetesen az ezeken történő hangszerjátékot is dokumentáltuk. A visszaemlékezések szerint régebben három, sőt kéthúros agacs-komuzok is voltak, s a fémhúr is újabb fejlemény. A korábban bélhúrokkal működő hangszerek lehettek kéthúrosak. Ezt a formát őrzik a dagesztáni avarok (saját népvénükön *maarul* – ez a *taulu*-hoz hasonlóan szintén a „hegyi”, „hegylakó” jelentésű kifejezés) egyes magashegyi régióiban használatos *pandur*-jai. A fémhúrokra történő áttérés után egészülhetett ki a rendszer egy vastagabb „rézhúrral”, amelyet már a második világháború utáni időkben megkettőztek, de egy vékonyabb, attól egy oktáv + kisterc távolságban zengő, talán az egyre összetettebb hangzásideált követő, árnyaltabb harmóniaérzékét kiszolgáló „testvérhúrral”.

magyar népzene kutatás érdeklődésére.⁴⁵ A dallamelemzések, valamint az összehasonlító vizsgálatok során ugyanis fény derült arra, hogy a nogaj népzene általunk ez idáig feltárt dallamrepertoárjának közel 70 százaléka mutatja a magyar népzene morfológiai jegyeit. Az esetek jelentős részében azonban nem is csak pusztán szerkezeti párhuzamokról beszélhetünk. Kijelenthetjük, hogy a nogajok zenei hagyományában feltűnően magas az olyan dallamoknak az aránya, amelyek a magyar népzene egyes ismert dallamtípusai közeli változatainak tekinthetők. Itt is találtunk párhuzamokat a magyar népzene kutatás által a kis ambitusú, valamint nagyívű, ereszkedő „ötörök ősrétegbe”⁴⁶ sorolt dallamcsoportunkhoz, de a magyar zenefolklór szinte összes többi történeti rétegének, továbbá az azok különféle szegmenseibe besorolt, számos dallamtípusnak meglettük a nogaj megfelelőit. A legnagyobb meglepetést az okozta, amikor a magyar népzene új stílusának megfelelő dallamalakzatok is előkerültek, mégpedig olyan közeli változatokban, hogy némelyikére könnyedén rá lehet énekelni az adott típusok magyar megfelelőjének dallamait. Ez azért is számít érdekes felfedezésnek, mert etnomuzikológusaink egybehangzó véleménye szerint a magyar népzenei új stílus dallamvilága belső fejlődés során jött létre, s jelenlétét csak a 19. század óta lehet kimutatni.⁴⁷

45 A nogajok ma az egykori Nogaj Horda területén szétszóródva, több diaszpórát alkotnak. A dobrudzsai nogajok a mai Romániában, az Al-Duna vidékén, Konstanca környékén laknak. A kırım-nogajok a Krím-félszigeten, a koban-nogajok Oroszország Karacsáj-Cserkesz Köztársaságában, a Kubány és a Zelencsuk (nogajul Koban és Yılınçık) folyók közén, a kara nogajok pedig Dagesztán északi részén élnek. A Sztavropoli kormányzóság területén találjuk a jembojluk, a jetiskül és a jediszán, összefoglaló nevükön az acsikulak nogajok településeit, akiknek ősei a Krím-félsziget térségéből vándoroltak ide. Kisebb csoportjuk a Volga-delta vidékén, Asztrahán városa környékén telepedett le, ők a karagas nogajok. A nogaj kisebbség az Orosz Föderáció területén ma valamivel több mint százezer lelket számol, a romániai nogaj diaszpóra pedig további tízezer főt tesz ki. Ugyancsak százezer fölötti lélekszámú nogaj diaszpóra él Törökországban, ahol a legtöbb közösséget Eskişehir környékén találjuk. A 17. század elején, a nogaj-kazah háború következtében a nogajok keleti törzsei különváltak a többiektől, és leköltöztek az Aral-tó déli részére, ők a nogaj nyelvnek gyakorlatilag egy dialektusát beszélő, üzbegisztáni karakalpakok.

46 L. Paksa 1999, 105–139.

47 Vö. Bartók 1924, XXXV–XLVI. lap; Vargyas 1981, 254–343.; Paksa 1999, 197–217.; Bereczky 2013.

A nogajok lakodalmi rítusrendjében is jelen van a *sarın* műfaja, melynek dalait itt is a kumukoknál ismertetett gyakorlat szerint, illetve funkcióban használják. A nogaj *sarın*-ok vizsgálata kiemelten fontos számunkra, hiszen köztük alig találtunk olyan dallamot, amelyhez ne kapcsolódna magyar párhuzam. További, magyar népzenei dallamtípusokhoz rokonítható dallamokat tártunk fel a *bozlaw*, azaz a sirató, a *takta-kuwirşak*-nak (a kara-nogajoknál *ändır-şopan*-nak) nevezett esővarázsló rítusének, vagy a lakodalom egyéb rítusaihoz kapcsolódó *şing* és *diyar*, műfajaiban. A nemezkészítés munkadala, az *ak şalu-kara şalu* vagy az itt *besik yir*-nek nevezett bölcsődal, továbbá a *batirni yir*, azaz a hősének dallamaiban, de a lírai dalok és a csak hangszeres formában létező *szaz*-ok körében is fellelhetők a magyar népzene melodikájának szerkezeti sajátosságai.

A nogajok hangszeres népzenejében a legmeghatározóbb és máig fennmaradt hangszer a hosszúnyakú török lantok kéthúros, sztyeppe-i változata, a *dombra*. A nogajok régen a hangszer öblösebb testű változatát használták, mely csakis rájuk volt jellemző. A kara nogajok egyik településén, *Künbatar*-ban gyűjtöttünk is egy ilyen régi, nogaj hangszeren játszó dombrástól, de a legtöbb mai nogaj zenész ma már boltban vásárolt kazah dombrákon játszik. Ezek szerkezetükben, hangolásukban megegyeznek a nogaj dombrákkal, és az érintősor kiképezése is lehetővé teszi a helyi hagyományban kialakult játéktípus alkalmazását, különbség tulajdonképpen csak a hangszerestest alakjában és méretében mutatkozik.

Künbatari adatközlőnk, Ahmat Kozsahmetulu Ozganbajev régi hangszerre a mives kidolgozású csontberakások mellett egy tükör is feltűnt. Amikor rákérdeztünk, hogy milyen célt szolgál a húrok alá beillesztett tükör, elmondta, hogy a dombrázás mindig odavonzza a dzsannokat, azaz a rossz szellemeket, akik bele akarnak bújni a hangszerbe, de amint meglátják saját képmásukat a tükörben, megijednek és elszaladnak. Úgy tűnik, itt egy széles körben elterjedt hiedelemképzettel van dolgunk. Amikor mesteremnek, tereskei Pál Istvánnak sikerült visszaszereznem régi, még a nagyapjától örökölt dudáját, annak a hangszernek is egy tükör volt beszerelve a kecskefej alakúra faragott sípszártőkéje homlokába. Amikor Pista bácsit megkérdeztük, milyen célt szolgál a dudafejen a tükör, ő is azt válaszolta, hogy *dudálás közben mindig ott ólálkodik az ördög,*

hogy belebújjon a dudába. Amikor viszont közel kerül a hangszerhez, meglátja magát a tükörben, a tükörképétől megretten és elszalad.

A nogajok hangszeres zenei hagyományában a tánczenei szolgáltatást régen *zurna* (töröksíp) és dob kettős, illetve a két zurnásból és egy dobosból álló trió végezte. Vélhetően itt is orosz hatásra váltották fel a zurnákat a harmonikák, de a pásztorok a közelmúltig használták a magyar nádsípoknak megfelelő *müyüz*-öket,⁴⁸ továbbá itt is ismert volt a végdugó nélküli, peremfúvós *sibizgi*. A kara nogajok központjának számító *Terekli Mekteb* városában, Tahir Akmanbetov folklorista létrehozott egy nogaj néprajzi gyűjteményt. Ennek leltári állományában sikerült fotódokumentációt készítenünk a *temir komuz*-nak nevezett nogaj dorombról, valamint egy mives kidolgozású, tevedőrrel bevont *kil komuz*-ról. Utóbbi hangszer egy kéthúros, ölbe támasztható hegedűféle, melynek nemcsak a vonója, de a húrjai is lószőrből készülnek.

Gyűjtéseim során mindig igyekeztem rákérdezni a vallási énekekre is, hiszen a Korán a zikirek éneklésénél nem írja elő a dallamot, csak a szöveget. Az észak-kaukázusi muszlimok körében így a vallásgyakorláshoz kötődő dallamvilág is bővelkedik a folklórból kölcsönvett zenei témákban. Mivel a hitélet a muszlimoknál meglehetősen konzervatív keretek között zajlik, ezek a dallamok kevésbé vannak kitéve a zenei divatok áramlatainak, s talán ezért sem meglepő, hogy a vallási énekek között is találtunk a magyar népzene dallamvilágához rokonítható típusokat.

A népzenei dallamok, szokások, hiedelmek vagy gyermekjátékok területén fellelt, és az összehasonlító vizsgálattal egyértelműen kimutatható, más esetekben egyelőre csak sejthető párhuzamok alapján kezd kirajzolódni az összegyűlt anyagnak egy érdekes, földrajzi jellegű tagolódása is. A nogaj és a karacsáj-bal-kár folklór ugyanis leginkább a moldvai csángók, továbbá kisebb részt a palóc-föld szellemi hagyományának irányában mutat rokon vonásokat. A kumukok népéletében feltárt, hasonlóságot mutató elemek jelentős része viszont olyan ismérvekkel rendelkezik, melyek a magyar anyagban a zoborvidéki, illetve a dél-dunántúli magyarok folklóráját karakterizálják.

48 A müyüz jelentése szarv, ez pedig arra utal, hogy a nádcső végére a hangerő növelése céljából általában szarutölcsért erősítettek.

A Kaukázus északi előtere a magyar népzene kutatók és folkloristák számára olyan gazdagon megrakott szérűnek számít, ahol az elmúlt korok bőséggel felhalmozták a számunkra fölöttébb izgalmas összefüggéseket rejtő értékeket. Úgy vélem, hogy amíg lehet, kötelességünk dokumentálni őket, hiszen az idő ott is egyre erősebb erózióknak teszi ki a hagyomány valaha oly termékeny talaját.

IRODALOM

- Abajev 1945:** Abajev, V. I.: A nart eposz. http://jaszljajozmizse.hu/dokumentumok/abajev_nart_eposz.pdf
- Аджиев 1992:** Аджиев, М.: Мы – из рода половецкого! Magánkiadás, Москва, 1992.
- Agócs 2010:** Agócs G.: Kazária, avagy a „tükör túloldala”: a magyar folklór észak-kaukázusi párhuzamairól. *Vasi szemle*, 64. (2010) 1. sz. 73–78.
- Agócs 2016:** Agócs G.: Bijnöger hős éneke. *Magyar Művészet*, IV. (2016) 2. 128–135.
- Айплатов 1967:** Айплатов Г. Н.: Расселение марийцев во второй половине XVI — начале XVIII вв. Марийское кн. издательство, Йошкар-Ола, 1967.
- Алиев 2011:** Алиев К.: Кумыки, Имя, история, идентитет. Дельта-пресс, Махачкала, 2011.
- Алиев 1979:** Алиев, С.М.: Жизненный и творческий путь Ирчи Казака. Дагкнигоиздат, Махачкала, 1979.
- Алиева – Хаджиева 1994:** Алиева А. И. – Хаджиева Т. М. (szerk.): Нартла. Малкъар-Къарачай Нарт эпос – Нарты. Героический эпос Балкарцев и Карачаевцев. Восточная литература, Москва, 1994.
- Алиева 2014:** Алиева, С. И.: *Ногайци северного Кавказа в XV-XVIII вв.: Расселение, статус, этнополитические контуры*. In: Суюнова Н. Х. – Курмансеитова А. Х. – Кукаева С. А. (Eds.): *Ногайцы: XXI век*. Черкесск, 2014.
- Антонов 2006:** Антонов И.В.: Этническая история Волго-Уральского региона в XIII- начале XV вв.(историко-археологическое исследование). Уфа, 2006.
- Bartók 1911:** Bartók B.: *A hangszeres zene folklora Magyarországon*. Zeneköz-löny IX. (1911) 5. 141–148., 5. 207–213., 10. 309–312.
- Bartók 1924:** Bartók B.: *A magyar népdal*. Rózsavölgyi, Budapest, 1924.
- Бердинских 2007:** Бердинских В. А.: Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Новолитературное обозрение, (серия Historia Rossica). Москва, 2007.

- Bereczky 2013:** Bereczky J.: *A magyar népdal új stílusa I-IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013.
- Bíborbanszületett 2003:** Bíborbanszületett K.: *A birodalom kormányzásáról*. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003.
- Colarusso 2002:** Colarusso J. (ford. és gond.): *Nart sagas from the Caucasus. Myths and Legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz and Ubykhs*. Princeton University Press, USA, 2002.
- Черкесова 2016:** Черкесова А.: *Современные записи эпоса об Эдиге*. In: Суюнова, Н. Х. (Ed.): *Эдиге. Ногайская эпическая поэма*. Наука, Москва, 2016.
- Дзиццойты 1992:** Дзиццойты, Ю. А.: *Нарты и их соседи*. Владикавказ, Алания, 1992.
- Джуртубайланы 2007:** Джуртубайланы М.: *Къарачай – Малкъар мифле*. Эльбрус, Нальчик, 2007.
- Fazekas 2009:** Fazekas Zs. (szerk.): *Nartok. Kaukázusi hősmondák*. L'Harmattan, Budapest, 2009.
- Федоров – Федоров 1978:** Федоров Я. А. – Федоров Г. С.: *Ранние тюрки на северном Кавказе*. Издательство Московского университета, Москва, 1978.
- Гасанов 1956:** Гасанов Г. А.: *Кумыкские йиры и сарыны*. Музыкальный Фонд СССР, Москва, 1956.
- Györffy 2002:** Györffy Gy.: *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Neumann Kht., Budapest, 2002.
- Heltai 1981:** Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. (Sajtó alá rendezte Kulcsár Margit, a bevezetőt Kulcsár Péter írta) Helikon, 1981.
- Хаджиева – Алиева 1983:** Хаджиева Т. М. (szerk.) – Алиева А. И. (összeáll. és a bev. tan.): *Карачаево-балкарский фольклор в дореволюционных записях и публикациях*. Эльбрус, Нальчик, 1983.
- Katona 1981:** Katona T. (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Magyar Helikon, Budapest, 1981.
- Керейтов 1995:** Керейтов, Р. Х.: *К истории участия ногайцев в Кавказской войне*. In: *Кавказская в.: уроки истории и современность*. Кгу, Краснодар, 1995.

- Керейтов 2009:** Керейтов, Р. Х.: Ногайцы. *Особенности этнической истории и бытовой культуры.* (Науч. ред. Клычников, Ю. Ю.) Ставрополь, Сервисшкола, 2009.
- Khodarkovsky 2002:** Khodarkovsky M.: *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500-1800.* Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2002.
- Кляшторный – Султанов 2009:** Кляшторный, С. Г. – Султанов, Т. И.: Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. Петербургское Востоковедение, СанктПетербург, 2009.
- Kodály 1940:** Kodály Z.: *Magyarság a zenében.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1940.
- Kodály 2003:** Kodály Z.: *A magyar népzene.* A példatárat szerkesztette Vargyas L. (Tizenötödik kiadás) Editio Musica, Budapest, 2003.
- Kovács 2008:** Kovács J. B. (ford.): *A nap gyermekei: Nartok. Jász-alán hősmónádák.* Püski Kiadó, Budapest, 2008.
- Магомедов 1957:** Магомедов Р. М.: *Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII — начале XIX веков.* Дагкнигоиздат, Махачкала, 1957. 145.
- Мизиев 1991:** Мизиев И. М.: Очерки истории культуры Балкарии и Карачая XIII-XVIII вв. Важнейшие этногенетические аспекты. Министерство Народного Образования КБССР, Нальчик, 1991
- Naimark 2001:** Naimark N. M.: Soviet Deportation of Chechens-Ingush and Crimean Tatars In: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europe.* Harvard University Press, Cambridge, 2001.
- Отарланы – Этчеланы 2001:** Отарланы О. (összeáll.) – Этчеланы М. (szerk.): Къарачай-Малькъар халкъ жырла. Эльбрус, Нальчик, 2001.
- Paksa 1999:** Paksa K.: *Magyar népzene-történet.* Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Putz 1989:** Putz É.: *Å kolonyi lågzi.* Madách, Bratislava, 1989.
- Sipos 2001:** Sipos J.: *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe* [CD melléklettel] Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
- Sipos 2009:** Sipos J.: *Azerbajdzsáni népzene – a zene forrásainál.* [CD melléklettel] Európai Folklor Intézet, Budapest, 2009.

- Sipos 2014:** Sipos J.: *Kyrgyz Folksongs*. L'Harmattan, Budapest, 2014.
- Sipos – Tavkul 2012:** Sipos J. – Tavkul U.: *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsájok népzeneje*. L'Harmattan, Budapest, 2012.
- Szabó 1862:** Szabó K. (ford.): *Kézai Simon mester magyar krónikája - Az Árpád-házi vezérek és királyok kora 889-1300*. III. füzet. Ráth Mór, Pest, 1862.
- Селезнев 2009:** Селезнев Ю.В.: *Элита Золотой Орды*. Фэн, Казань, 2009.
- Szomjas-Schiffert 1976:** Szomjas-Schiffert Gy.: *A finnugor zene vitája 2*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Таумурзаланы – Байрамкулланы 1998:** Таумурзаланы Д. – Байрамкулланы Х.: *Къарачай-Малкъар халкъ оюнла*. Эльбрус, Нальчик, 1998.
- Трепавлов 2002:** Трепавлов В. В.: *История Ногайской Орды*. Восточная литература, РАН, Москва, 2002.
- Vargyas 1981:** Vargyas L.: *A magyarság népzeneje*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1981.
- Vikár 1984:** Vikár L. (gyűjtötte és közreadja): *Folk Music of Finno-Ugrian & Turkic peoples. Finnugor és török népek zenéje*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1984.
- Vikár – Bereczki 1971:** Vikár L. – Bereczki G.: *Cheremis folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Vikár – Bereczki 1979:** Vikár L. – Bereczki G.: *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Vikár – Bereczki 1986:** Vikár L. – Bereczki G.: *Volga-Káma-Bjelaja vidéki finnugor és török népzene gyűjtés 1958-1979*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1986.
- Vikár – Bereczki 1989:** Vikár L. – Bereczki G.: *Votyak folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- Vikár – Bereczki 1999:** Vikár L. – Bereczki G.: *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1993; *Tatar folksongs*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1999.
- Журтубаев – Малкондуев 1995:** Журтубаев М. Ч. – Малкондуев Х. Х. (összeáll.): *Нартла (Нарты)*. Нальчик, Эльбрус, 1995.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET MINT TÖRTÉNETTUDOMÁNYOS KÉRDÉS

SZABADOS GYÖRGY

ABSZTRAKT: A magyar eredetkutatás a hazai történeti irodalom kezdetével indult meg. Az első magyar história, az úgynevezett Ősgeszta (1060 körül) már tartalmazhatta a magyar eredetmítosz egyes elemeit; másokat később jegyeztek le. A tudományosság minőségi szintjét elérő kritikai magyar történetírás idegen forrásanyagokat – jórészt latin és görög nyelven írottakat – fedezett fel a magyarokról és elődeikről a XVII–XVIII. század folyamán.

Több, a XIX–XX. századra kialakult tudomány (összehasonlító nyelvészet, régészet, néprajz, antropológia, archeogenetika) is be lett vonva az őstörténet interpretációjába. Eszköztárunknak köszönhetően a régi idők összetett valóságának több és több részlete lett feltárva, de az egyes, módszertani korlátokat áthágó következtetések, ellentmondásos érvelések és dogmatikus tévedések némelykor hátráltatták a tudományos előmenetelt.

Mivelhogy a politikai és kulturális jelenségeket (pl. nép, állam, nemzet) a történettudomány nevezi el és értelmezi (pl. népvándorlás, steppe-állam, patrimoniális királyság), alapvetően a történettudomány feladata és kötelessége, hogy levonja az őstörténeti tanulságokat.

A XXI. századra az előidők vizsgálata szembeszökően túlhaladta az egyéni kutató teherbíró képességét, ezért a lehető legszélesebb tudományközi együttműködésre van szükség.

Mindazonáltal a történészi szakma a maga tudományos módszereinek keretein belül is képes megújulni, régi (illetve régóta ismert) források újraértelmezésével.

Az esettanulmányul választott jelenség, „Szkítia három királysága” ily módon lett lejegyezve a krónikáinkban: „A szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgymint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.” Összevetve külföldi írott forrásadatokkal ez a szöveg annak emlékét őrizte meg, hogy több évszázadon keresztül három magyar etnikai tömb is élt, egymástól elkülönülten.

KULCSSZAVAK: magyar etnogenezis, tudományágak és kutatási módszerek, középkori magyar történetírás.

ABSTRACT: Hungarian prehistory as a question of historical science. The research of the Hungarian origin has been started in the beginning of the historical writing in Hungary. The first Hungarian history, the so-called “ancient gesta” (ca. 1060) could have contained certain elements of the Hungarian origin myth; other elements were recorded later. Hungarian critical historiography gaining scientific value explored foreign source materials (written mainly in Latin and Greek) on Hungarians and their predecessors in the 17th–18th centuries.

Several disciplines emerging in the 19th–20th centuries (comparative linguistics, archaeology, ethnography, anthropology, archaeogenetics) were also involved in the interpretation of the prehistory. Thanks to their arsenal, more and more details of the complex reality of ancient times have been revealed, but conclusions transgressing methodological limits, contradictory arguments and dogmatic misleads have hindered scientific progress.

As political, cultural phenomena (e.g. people, state, nation) are named and interpreted (e.g. migration age, steppe state, patrimonial kingdom) by historical science, basically it is the task and obligation of historians to draw prehistoric conclusions, thus we speak about a question of historical science.

By the 21st century, research of prehistory has significantly surpassed the capacity of the individual researcher, thus it requires the widest possible interdisciplinary cooperation.

Nevertheless, the historical science can be renewed within the frame of its own scientific methods, too, by reinterpretation of old sources.

The case-study of “three kingdoms of Scythia” can be read in the Hungarian chronicles this way: “in fact the Scythian realm has a single border, but

administratively it is divided into three kingdoms, namely Bascardia, Dencia and Magoria.” Conferring with external written data this text is keeping the memory of that fact that during several centuries there were three separated Hungarian ethnic groups.

KEY WORDS: Hungarian ethnogenesis, scientific disciples and methods of research, medieval Hungarian historiography.

Általános rész

A magyar eredetkutatás egyidős historiográfiánk Árpád-kori kezdeteivel. Az írásba foglalást természetesen megelőzte a szójhagyományban élő mondanévek keletkezése, ám abból csak azt ismerhetjük, amely feljutott a középkori geszták és krónikák pergamenlapjaira. Sőt a magyar történelem kezdeteiről még hosszú évszázadokig kizárólag az írásos emlékekből lehetett tájékozódni. Történetírásunk a XVII–XVIII. század folyamán lépett magasabb minőségi fokozatra, és vált a rendszeres forráskritika alkalmazása révén történettudománnyá.¹ Éppen a magyar őstörténet kora-újkorai historiográfiáján mutatkozik meg az, hogy a minőségi fejlődés együtt járt a mennyiségi ismeretgyarapodással, vagyis hogy a módszerek finomodása mellé a külhoni feljegyzések adatai járultak, szerencsés esetekben lehetővé téve, hogy egyazon eseményt vagy történelmi személyiséget belső és külső szemszögből szemléljünk, és ütköztessük az eltérő álláspontokat.²

Azonban a XIX. századtól kezdve újabb tudományágak is részt kértek a kutatásból, mint a régészet, az embertan, a néprajz és az összehasonlító nyelvészet. Noha e tematikai gazdagodás révén a régmúltat egyre több oldalról lehet szemlélni, ám az általuk megvilágított adatcserepek olyan töredékesen maradtak ránk, hogy sokszor nem is illeszthetők össze. Ezért az ismeretek gyarapodása

1 Alapirodalom: Hóman 1938.

2 E historiográfiai folyamat nyomon követését l. Szabados 2006.

mellett is folyamatos vita zajlik akár egy-egy részletkérdésről, akár az egyes tudományágak illetékességi köréről.³

Ma a régészeté a legdinamikusabban bővülő forráskör. Bázisa oly gyors ütemben nő, amiről a krónikákat és okleveleket vizsgáló történészek álmodni sem mernek. A régészetnek viszont ezzel a mennyiségi gyarapodással egyidejűleg kell saját minőségi előmenetelével foglalkoznia, s a történetiségét meghatározni.⁴ Ebben a kutatástörténeti vagy legalább alapos kutatástörténetet hozó munkák segíthetnek.⁵ Bár a leletekből fontos következtetések vonhatók le, de az etnikus értelmezéskor óvatosan kell eljárni, mert a tárgyi kultúra változását nemcsak egy közösség elvándorlása, hanem az anyagi javak terjedése is magyarázhatja. A régészeti munka sikere több tényező függvénye: a feltárások mértéke, a leletek dokumentáltságának színvonala mind befolyásolja a következtetések erejét,⁶ de ha a trianoni békediktátum okozta nagymértékű országcsönkítést, az utódállamok kultúrpolitikáját tekintjük, láthatjuk, hogy tudományon kívüli tényezők mily sokszor hátráltatták a kutatók munkáját.⁷ Ettől függetlenül elvitathatatlan tény, hogy a tárgyi emlékek időben aránylag jól rétegezhettek, valamint, hogy a leletek a legnagyobb mennyiségű adatbázist képezik.

A múltnak a föld alól előkerült hagyatékából eddig a tárgyakról esett szó, holott egyre többet lehet megtudni a csontokból, a tárgyakat birtokló emberek maradványaiból. Eleinte csak az embertan (fizikai antropológia) tudott a csontokkal mit kezdeni, ám a közelmúltban egy újabb tudományág, az archeogenetika előretörését tapasztalhatjuk. Annak dacára, hogy nem mindig lehetséges több száz (vagy éppen ezerévesnél is idősebb) csontokból értékelhető adatokat

3 Kiinduló irodalom gyanánt l. Pohl 1998; Sinor 2005; Brather 2006; Bálint 2006.

4 Például említhető a IX–X. századi magyarság életmódjáról folytatott „nomadizmus-vita”. Takács 1997; Révész 1997; Kristó 1997. Hasznos áttekintést nyújt még Takács 2006.

5 L. Mesterházy 1980, 7–10, 70–93; Mesterházy 1993; Kovács 1994; Bálint 2004, 17–145; Révész 2006; Szentpéteri 2006; Langó 2007; Benkő–Kovács 2010; Gáll 2011; Takács 2012; Benkő 2012; Gáll 2013. Kovács 2013; Szentpéteri 2015.

6 Csákberény-Orondpuszta avar-kori temetőjének sorsa említhető e helyt. Az 1930-as évek második felében folyt ásátásokhoz menet közben csatlakozott László Gyula. Ekkor a temető egy kisebb részét tárták fel, de a felszínre került anyag publikálása hosszú évtizedekig halasztódott; László professzor meg sem érte, hanem hagyatékát tanítványai rendezték sajtó alá. László 2017.

7 L. pl. Gáll–Laczkó 2013. 83–88.

kinyerni, az adatbázis fáradságos bővítése révén talán a nem oly távoli jövőben kellő tér- és időbeli rétegzettséget megállapítva reprezentatív tudásanyag szólhat embercsoportok vándorlásáról, helyben maradásáról, keveredéséről. Amíg a recens és az archaikus génminták összevetéséből történeti mélységű populációgenetikai nagyságrendű rekonstrukciót elő nem lehet állítani, addig is lehet tudományos áttörésnek örvendeni e téren. A közelmúltban jelent meg az Árpád-háziak DNS-ét meghatározó szaktanulmány, magyar és német kutatók tollából. Sikerrel definiálták III. (Nagy) Béla király (1172–1196) Y-kromoszómájának profilját, ekképp lehetővé vált a dinasztia fiági vérvonalának nyomon követése.⁸ Erre máris egy újabb nagyszabású eredmény épült: a székesfehérvári Szűz Mária Bazilika romjai közül előkerült csontvázak közül 2019 óta még egyiknek tudunk nevet adni: III. Béla jobbján nagyapja, II. (Vak) Béla király (1131–1141) nyugodott.⁹ A név szerint azonosítható csontváz persze ritka kivétel ily régi korokat tekintve; a sok ismeretlen emberi maradvány szótlanul, öntudatlanul vall saját genetikai hagyatékáról, őseinek, rokonainak származásáról.

Bár a szellemi műveltség fő hordozója a nyelv, ám haszna esetünkben csekély, mert összefüggő, grammatikai következtetések levonására alkalmas nyelvelméleink csak az 1000 utáni időkből maradtak fenn, a Magyar Királyság latin betűs (idegen jelkészlettel lejegyzett) írásbeliségében. Ennél korábbi jószerivel csupán főnévi szórványokat őriztek meg idegen nyelvi közegek; e szavak (zömmel személy- és helynevek, kisebb részben méltóságnevek) nemegyszer vitatható olvasatúak, vitatott etimológiájúak. A Kárpát-medencei helynévanyag adatolásában rá vagyunk szorulva a hazai oklevelek ezredforduló után kialakult és igen lassan bővülő körére, mert sem egy szorgosan jegyzetelő utazóról nem tudunk, aki a 900-as években bejárta volna Magyar Nagyfejedelemség tájait, sem az elenyésző számban korunkra jutott rovásfeliratok nem tájékoztatnak településnevekről. Márpedig nagyon nem mindegy, hogy egy helynév első (pontosabban: általunk legkorábbi ismert) lejegyzése mely esetben mennyi idővel követte a nevezett hely keletkezését! Ráadásul egy adott helynév eredete nem mindig esik egybe az adott helynevet használó lakosság nyelvi hovatar-

8 Olasz et al 2018.

9 Kásler–Szentirmay 2019.

zásával.¹⁰ Mindezekon túl egy nép története nem azonos egy nyelv történetével; azért sem, mert a népek életük egy bizonyos szakaszában akár többnyelvűek is lehetnek. (Erre magyar példa is akad.)¹¹

Mivel az egyes történelmi jelenségek, uralkodók, népek, országok neveit írott kútfők közvetítik, a múltról nyerhető tudás összegzése a történész feladata,¹² mint ahogy az egykori politikai-társadalmi-kulturális jelenségeket a történészek nevezik el (pl. középkor, Magyar Nagyfejedelemség). Természetesen a más tudományágak eredményeit is figyelembe kell vennie, ám mindenekelőtt saját forrásköre és eszköztára szerint kell haladnia.

Az írásos emlékek mérlegelésekor fontos tudnunk, hogy szerzőiket milyen időbeli távolság választja el az eseményektől, belülről vagy kívülről szemlélték-e írásművük tárgyát, eleve történeti cézzal alkottak-e, avagy más természetű munkáik (útleírások, szónoklatok, tankönyvek) utólag váltak történelmi szempontból fontossá.¹³

A hazai történetírás kezdeteit szintén sok vita övezi. Nemzedékek óta fogalmazódnak meg vélemények arról, hogy mikor keletkezett az első magyar történet, ugyanis a XIII–XIV. századból fennmaradt krónikáink korábbi írásművek lenyomatát őrzik: utalnak a magyarok cselekedeteiről szóló régi könyvekre, egy-egy eseményt többször és ellentétes felfogásban adnak elő, vagy a cselekmény menetét időrendi visszatekintés akasztja meg. Ezen ismérvek alapján egy elveszett Ősgeszta sejlik fel, amelyet talán I. András (1046–1060) országolásának

10 Hoffmann István mutatott rá arra a fontos összefüggésre, hogy egy helynév etimológiájából nem következik a helynevet használók hovatarozása. Tihany és Balaton példáján éppen azt látatja, hogy noha mindkét szó szláv eredetű, de lejegyzett formájuk hangtani ismérvei magyar nyelvhasználókra utalnak. Hoffmann 2010, 43–50.

11 Megbízható bizánci híradás tudósít arról, hogy a kazároktól elpártolt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak, és megtanították egymást saját nyelvükre. DAI, 174–175. E híradás érvénye a IX. század derekától számítható, de nem tudni, meddig tartott. Időrendi fogódzót a *Salzburgi Évkönyvek* ama bejegyzése nyújt csak, amelynek értelmében a Keleti Frank Királyság 881-ben két harcot kényszerült vívni Bécs környékén, elsőt a magyarokkal, másodikat a kabarokkal. MGH SS, XXX/2, 742.

12 Vásáry István: *Magyar őstörténet – magyar történelem*. Vásáry 2008, 12–13.

13 Ezen módszertani kívánalmak többségét már Katona István tudatosította. Katona 1778, 1–2.

utolsó éveiben írtak.¹⁴ A XI–XIII. század folyamán több klerikus vezette tovább a históriát. Ezen alkotói láncolat első önállóan ismeretes, azonosítható szerzőjű munkája, Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a 1282–1285 körül készülhetett el. Sajnos műve csak kivonatosan jutott korunkra, így a bővebb magyar íráshagyományért XIV. századi krónikaszerkesztésekhez kell fordulnunk, amelyek közül a legismertebb a *Képes Krónika* kódexe. Látszik, hogy a hazai historiográfia fő vonalába tartozó geszták és krónikák időben körülölelik a legkorábbi önálló formában fennmaradt magyar történetet, Béla király Névtelen (Anonymus) Jegyzőjének XIII. század eleji *Gesta Hungarorum*át.¹⁵

Nincs arról közmegegyezés, hogy az egyes mondák mikor juthattak be az írásbeliség sáncái közé. Néhány esetben az is külön vitatott, hogy melyik monda érkezett a historiográfiai fő vonulatot alkotó geszta/krónikaláncolatba, s melyikük Anonymus tematikailag kissé külön regényes gesztájába. Az időrétegek nem mindig egyértelmű elkülöníthetősége, a szövevényes szövegkapcsolatok miatt a fennmaradt művek kronológiájából korántsem bizonyos az egyes hagyományelemek ősiségi-időbeli viszonya. Magam például a turul-monda elemzése kapcsán találtam azt a véleményt meggyőzőbbnek, hogy a XIV. századi krónikákból ismert változat áll közelebb szóhagyománybelihez, és nem Anonymusé másfél évszázaddal korábról,¹⁶ vagyis eredethagyományunk írott emlékeit nézve korántsem biztos, hogy a régebben rögzült szöveg archaikusabb. Nyilvánvaló, hogy elbeszélő kútfőink közléseit egyenként kell mérlegre tenni, s az ítéletalkotáskor óvatosságra int az a körülmény, hogy ezek a művek idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték az ősmúltat, ilyenformán egy idegen szellemi „szűrő” döntött arról, melyek legyenek a pogány előidők lejegyzésre méltó elemei. Ám ezt ellenkező irányból szemlélve derülátóbbak lehetünk, mert voltak olyan erős hagyományelemek, amelyek keresztül tudtak

14 Domanovszky 1906, 129–130; Horváth 1954, 305–315. Más, egymástól is különböző véleményeket l. pl. Hóman 1925a, 86, 105–106; Gerics 1995, 8–22; Kristó 2002, 32; Szovák 2004, 244; Thoroczkay 2010, 30.

15 Az előző jegyzetben idézett irodalmakon kívül l. Kristó 1986; Veszprémy 2004.

16 Hóman 1925a, 85, 95–97, 103–106; Horváth 1954, 16–17; Dümmerth 1971, 415–419; Szentmártoni Szabó 2002, 389–406; Szabados 2010. Az ellenkező nézetekhez l. Györffy 1948, 41; Kristó 2002, 13–15; Szócs 2010.

hatolni ezen az idegen szellemi szűrőn, ekképp helyet és túlélést biztosítottak maguk számára a pergamenlapokon. További bizakodásra ad okot, hogy az újabb kutatás szerint a történeti narratív emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami akár két-három évszázadot jelenthet, sőt még hosszabb időt.¹⁷ Ebből adódóan a dinasztikus és az etnikus eredethagyomány tekintetében régi gesztáink, krónikáink forrásértéke nagyobb, mint azt a némelykor túl szigorú filológiai kritika vélte.

Am addig, amíg a feledtetés és az emlékezet egymással viaskodó erői színre nem léptek historiográfiánkban, a korai magyar múlt (közel) egykorú elbeszélői kizárólag idegen – muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai – írástudók voltak, ezért feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját, előítéleteit tükrözik. A források eltérő rendeltetéséből (oknyomozó történet vagy diplomáciai mű) fakadó műfaji különbözőség tovább tarkítja a képet.¹⁸ Ezek a forrástani körülmények jelölik ki az alábbi gondolatmenet mozgásterének határait.

Esetrajzolat – „Szkítia három tartománya”

Noha a magyarok csak a IX. század első felétől különíthetők el másoktól, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt nem léteztek volna. Éppen csak más nevek alatt keresendők, sőt valószínű, hogy a rájuk használt csoportjelölők (pl. hun, avar, szabir, onogur, turk) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem egy-egy összetevőjére.¹⁹ A kora-középkori népek kialakulása több szálon futó cselekménymenet volt,²⁰ ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetők össze, de jól megférhetnek egymással. Például a magyar

17 Sudár 2007; Hoppál 2014. (Különösen *A mítosz mint emlékezet és Az Attila-mítosz keleti párhuzamai* című tanulmányok. Uo. 7–22, 103–122.) Mindez azt a „hagyománybarát” fel fogást erősíti, amely hosszabb, nemzedékeken átívelő történelmi emlékezetetárral számol. Hóman 1925b, 52; Szabados 2011, 330–340.

18 Kiinduló irodalom gyanánt l. Kovács–Veszprémy 1996; Olajos 2003; Farkas 2014; Veszprémy 2014.

19 László 1978, 10.

20 Bálint 2006, 295.

népi önelnevezés alapja egy kutrigur-hun uralkodó személyneveként bukkan fel bizánci íróknál „Muagerisz” formában, aki 530 körül a Fekete-tenger vidékén élt;²¹ ezzel szemben a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvas-monda keltezhetetlen.

A monda legrégebbről ismert változatát Kézai Simon gesztája őrzi. Eszerint Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén: Hunor és Magor. A két fiú vadászni indult Meótisz [Azovi-tenger] ingoványaiba, amikor a pusztában egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az menekült előlük, míg el nem tűnt. Sokáig keresték, de hiába. Miután bebarangolták a vidéket, úgy találták, hogy az alkalmas állatok tartására. Visszatértek apjukhoz, és beleegyezését elnyerve a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz Perzsiával határos: egy kis gázlótól eltekintve tenger zárja körül; folyói nincsenek, de bővében van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Hunor és Magor öt évig lakott ott. A hatodik évben kimozdultak onnan, és a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Őket minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Elfogták az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Idővel kezdtek oly hatalmas néppé nőni, hogy a föld nem bírta őket táplálni.²²

A csodaszarvas-mondáról a néprajztudomány bebizonyította, hogy az eredeti magyar néphagyomány része volt, nem egy klerikus költötte vagy jegyzetelte ki máshonnan.²³ Ezt két tényezéből lehet tudni. Egyfelől az egyházi kötelékbe tartozó középkori írástudónak nem volt szokása pogány eredetmítoszokat gyártani, ellenkezőleg: e hagyományelem fontosságát jelzi az, hogy helyet vívott ki magának a krónikák lapjain. Másfelől a szarvasűzés mondája olyan keleti népek ajkán is élt, akiknek nyelvét egyetlen krónikásunk sem ismerhette.

A mitikus „őstörténeti tér” tehát a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai steppe, vagyis írásos hagyományunk nem gyámolítja egy Urál-vidé-

21 Moravcsik 1927, 271.

22 Szentpétery, SS Rer Hung I, 143–145. V. ö. a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* változatával. Uo, 249–252.

23 Berze Nagy 1927. V. ö. Mátéffy 2012.

ki őshaza képzetét: más összefüggésben szól a magyarok ottani jelenlétéről. A csodaszarvas-mondát „Szkítia” leírása követi,²⁴ majd azután ekképp folytatódik a szöveg: „A szkíták országa területileg egységes, ám *kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgymint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.*”²⁵ Bascardiában Baskíria ismerhető fel, Magoriát Bendefy László a Kaukázus-vidéki magyarok hazájának tartja, míg Dentia a legnyugatabbi szállásterület;²⁶ Anonymus a „Dentümogyer” kifejezést használja rá, ami vagy csak Dentiát jelöli, vagy Dentiát és Magoriát együtt.²⁷

Anonymus vagy a krónikairódalom tükrözi az ősi hagyományt? Mi lehetett mindennek a valóságalapja? Ami az első kérdést illeti: mindkét nézetnek akadt képviselője. Gróf Kuun Géza a hármas tagolás eredetisége mellett foglalt állást. „A tartományok három részre – Barsacia, Dentia, Mogoria – való felosztása nem máshonnan, mint az ősi néphagyományból került a magyar krónikákba. Közülük a két utóbbi egyetlen elnevezéssé egybeszerkesztve Dentumogyer formában olvasható Béla király jegyzőjénél.”²⁸ Vele szemben Gombocz Zoltán úgy tartja, hogy Anonymusé az elsőség, és harmadik tartományként Bascardia (baskírföld) csak a XIII. századi felfedező utak hatására került be a hazai kró-

24 A jelen dolgozat nem hivatott arról értekezni, hogy miként alakult a Szkítia-fogalom az ókori és a középkori művelődésben, s mindez miként kapcsolódik legkorábbi historiográfáinkhoz. Annyi megjegyzendő, hogy Szkítia leírása nemcsak a krónikáinkban, hanem Anonymusnak a csodaszarvas-mondát nem közlő gesztájában is helyet kapott. Szentpétery, SS Rer Hung I, 34–37, 145–146, 252. E téma szakirodalmából l. Gombocz 1917–1920; Deér 1930; Bendefy László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. Bendefy 1945, 61–112; Kristó 1970; Melyukova 1990, 97–110; Merrills 2005, 115–125; Szabó 2014; Kovács 2014.

25 Szentpétery, SS Rer Hung I, 146, 253, II, 15. [Kiemelés tőlem – Sz. Gy.] Megemlítendő, hogy a *XIV. századi krónikaszerkesztmény*beli „Bascardia” a ma ismert Kézai-gesztában „Barsatia”, a *Pozsonyi Krónika* szövegében „Woscardia” formát ölt, „Dencia” (Kézai, *Pozsonyi Krónika*) olykor „Bencia” (*XIV. századi krónikaszerkesztmény*), és hogy Mogoria néhol Magoria. Mindez azonban itt mellékes, mert noha a szöveghagyományozódás kifürkészhetetlen útjain hol az egyik, hol a másik névalak csorbult, de a romlás mértéke egyiket sem tette felismerhetetlenné.

26 Bendefy László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. Bendefy 1945, 72–73.

27 Szentpétery, SS Rer Hung I, 34.

28 „Tripertita regionum divisio: Barsacia, Dentia, Mogoria in chronicis Hungarorum non aliunde, quam ab antiquissimis traditionibus popularibus petita est, quarum regionum duae ultimum nominatae in unam eandemque denominationem confisae forma Dentumogyer notarii regis Belae leguntur.” Kuun 1895, 132–133.

nikákba.²⁹ A második kérdést röviden azzal lehetne megválaszolni, hogy ebben a homályos földrajzi leírásban a magyarság elágazó története ismerszik meg, ugyanis a Közép-Európában hont foglaló néprészen kívül keleten még évszázadokig létezett két magyar etnikai közösség. A válasz kifejtéséhez további írott kútfők olvasása szükségeltetik; jóvoltukból értékes információkkal egészül ki krónikáink eredettörténeti vázlata.

Első helyre a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) által szerkesztett és utólag *De Administrando Imperio* (DAI) címmel ellátott kormányzati munka említése kívánkozik. E forrásunk több régi szállásterületről szól, és a magyarok szétválásáról is tudósít. „A türkök [magyarok] népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevére Levediának neveznek, amely vajdát tulajdonnevéen Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is, vajdának hívták. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak [rendíthetetlen szavárdnak avagy erős szabirnak] nevezték [...] A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevéen mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, s másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre [...] A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.”³⁰

Mivel a DAI oktatási céllal készült (a császár fia számára állíttatta össze), és nem történelmi oknyomozás végett, ráadásul a különböző korokból száрма-

29 Gombocz 1917–1920, 148.

30 DAI, 171–175. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. Moravcsik, ÁMTBE, 43–45.

zó értesülések nem túl gondosan lettek egybeszerkesztve,³¹ ezért közléseinek időrendjét sokszor bajos megállapítani. Ez a műfaji tulajdonság köszön vissza esetünkben is: nem tudjuk, mikor élt Levedi, vagyis mikor számolhatunk egy róla elnevezett szállásfölddel, és mikorra keltezhető a szétvándorlás. Úgy látszik, mintha a *DAI* fent idézett 38. fejezete nyújtana némi fogódzót, ám ez a fogódzó nagyon is ingatag. A szövegrész másutt ugyanis egy érdekes történetet ad elő. Eszerint a kazár kagán magához kéreti Levedit, hogy egy neki engedelmeskedő uralkodóvá emelje, de Levedi elhárítja e „megtiszteltetést”, és maga helyett javasolja vajdatársát, Álmost, akinek fia is van, Árpád. A kagánnak megtetszik ez a felvetés, s a döntést rábízza a magyarokra, akik Árpádot választják fejedelemmé, mondván: bölcs, megfontolt és tekintélyesebb saját apjánál.³² Hanem ez a történet nem állja ki a forráskritika próbáját, több képtelenség terheli. A kagán ötlete kimerül abban, hogy létre kellene hozni egy bábállamot, de a cselekvést rábízza az alávétendő népre, amelyik apa és fia közül a tekintélyesebb (!) fiút választja első fejedelemmé! E jelenség magyarázata az lehet, hogy VII. Konstantin udvarában a korai magyar politikai szerveződés két fokozatáról tudtak, egy valamikori arisztokratikus „elő-állam” és egy újabb monarchikus „steppe-birodalom” meglétéről.³³ És minthogy az átmenetről nem volt épkezláb értesülésük, valódi történelem helyett egy toposszal kötötték össze a két állapotot: itt a *DAI* 29. fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosították újra, amelyben a dalmáciai népek „sietnek” ismét bizánci alattvalókká válni, Bíborbanszületett Konstantin nagyapja, I. Basileios (867–886) uralkodásakor.³⁴ Mindezek folyományaként egyáltalán nem valószínű, hogy Levedi és Álmos kortársak voltak, és ennek gyanúja már korábban is felötlött: Deér József a VIII. század, míg Dümmerth Dezső a VII. század szereplőjének gondolta Levedit.³⁵ Mindkét lehetőség hihető az alábbiak miatt. A *DAI* 38. fejezete egy három évig

31 Moravcsik 1950, 7; Kapitánffy 1997, 38–39.

32 *DAI*, 170–173.

33 A „steppe-birodalom” kifejezést Walter Pohl-tól vettem át. Pohl 2003, 572–573.

34 *DAI*, 124–127. Már ez a történet, tudniillik a Dalmáciában érvényesült „államszervezői” hatás megjelenítése sem túl valószínű; e résznél Dimitri Obolensky is torzításra figyelmeztet. Obolensky 1999, 127–129.

35 Deér 1945–1946, 7–9; Dümmerth 1971, 411. V. ö. Szabados 2011, 91–113.

tartó szoros kazár szövetséget is köt Levedi korához,³⁶ mármost ez az időszak a Kazár Kaganátus felemelkedésétől, a 630-as évektől,³⁷ a 819/820 körül született Álmos előtti nemzedékig,³⁸ két évszázadon belül bármikor elképzelhető. És ez a bizonytalanság határozza meg a DAI által rögzített magyar szétválás keltezését. Ha e bizánci forrásunk helyesen kapcsolja a nyugati néprész Etelközbe vándorlását Levedihez, akkor erről sem tudunk semmi közelebbit mondani annál, mint hogy a 600-as évek első felétől a 800-as évek elejéig számolhatunk végbemenetelével.

Arról sincs fogalmunk, hogy a nyugatra (előbb Etelközbe, majd a Kárpát-medencébe) és a keletre, Perzsia vidékére (a Kaukázus északi előterébe, a Kuma folyóhoz)³⁹ vándorolt néprész milyen létszamarányt képviselt. Annyi bizonyos, hogy a magyar etnikum mindkét említett fele elég jelentősnek érezte a másikat ahhoz, hogy folyamatos összeköttetést tartsanak fenn, ami még a X. század közepi Bizáncban is hírértéket képviselt. Az ekkor keletkezett DAI ebbéli közlését bátorságosabban lehet elhinni, mint az imént ecsetelt „történelemszöveget”, mert ez az adata a kútfő eredeti rendeltetéséhez híven diplomáciai természetű. E magyar–magyar kapcsolattartás XI–XII. századi fejezeteiről nincs adatunk. A keleten maradtak emlékezete csak az 1230-as években sarkallt cselekvésre közép-európai magyarokat. Ám ekkor a Magyar Királyságból kiinduló út egy másik keleti Magyarországra vezetett.

1237-ben Riccardus Domonkos-rendi szerzetes egy bizonyos *Ungaria Magna* dolgáról és rendtársainak viszontagságos útjairól írt jelentést. „A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország (*Ungaria maior*), ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elértek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a

36 DAI, 170–171.

37 Golden 1990, 264.

38 Szentpétery, SS Rer Hung I, 38. Anonymus ezen adata nagyságrendileg mindenképpen helytálló, hiszen Álmosnak 895 körül Árpád fia Levente személyében hadsereg vezetésére alkalmas unokája volt. DAI, 176–177.

39 Bendefy 1942, 22–63, 213–221.

rómaiak legelőjének mondták. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akikről származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akikről származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segedelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették. Az említett szerzetesek, akiket kiküldtek, sok fáradságnak kitéve magukat tengeren és szárazföldön, több mint három esztendeig keresték őket, de az utak sok veszedelme miatt nem tudtak nyomukra akadni, kivéve közülük egy papot, Ottó nevűt, aki csak úgy utazhatott, hogy kereskedőnek adta ki magát. Ő egy pogány országban talált néhány azon nyelven beszélőt, akik révén megbizonyosodott afelől, hogy mely vidéken laknak, de tartományukba nem jutott el. Visszatért hát Magyarországra, hogy több barátot vegyen maga mellé, akik vele visszamenve a keresztény hitet hirdessék közöttük. De a sok fáradságban eltörődve, visszaérkezése után nyolcadnapra, miután megkeresésük minden útját-módját elmagyarázta, Krisztushoz költözött.”⁴⁰

A keleti irányból és a tengert érintő útvonalból kitetszik, hogy a tragikus sorsú Ottó testvér a Perzsia vidékén élő „szabir” magyarok nyomára jutott.⁴¹ Az ő útmutatása alapján indult el Julianus társaival, de végül egyedül maradván egy másik magyar közösséghez érkezett 1236-ban. „Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esz-

40 Tatarjárás 117. (Györfly György fordítása.) V. ö. Szentpétery, *SS Rer Hung II*, 535–536.

41 Bendefy László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. Bendefy 1945, 218–239.

nek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”⁴²

Ottó és Julianus útvonalából egyértelműen kitetszik, hogy a „szabir” magyarság nem azonos az Etil (Volga) folyó mellett fekvő Régi Magyarország lakóival. Ottó testvér társaival tengeren és szárazföldön (*per mare, per terras*) haladt, vagyis a Kárpát-medencéből *keletre* lakó „szabir” magyarok irányába, s nem *északkelet felé*, amerre Régi Magyarországot tenger érintése nélkül is el lehetett volna érni. Megfelelő földrajzi ismeretek híján Ottó csupán egy kerülfőutat tudott elmagyarázni követőinek; Julianus testvér is a Kaukázus vidéki magyaroktól értesülhetett a Volga menti magyarokról.⁴³ Nem véletlen ezért, hogy amikor vissza akart indulni *Ungaria Magna* földjéről, az ottani magyarok „kitanították egy másik útra, amelyen gyorsabban célhoz érhet”,⁴⁴ és ez a gyorsabb út a mordvinok területén, Oroszországon és Lengyelországon keresztül vezetett haza a közép-európai Magyarországra.

Nem tudni, hogy ez a magyar népegység évszázadokkal korábban hol lakott, csak azt, hogy az 1230-as évekre már a Volga mentén élt,⁴⁵ s területüket nem sokkal később Iohannes de Plano Carpini, Benedictus Polonus és Willelmus Rubruk Baskíriával azonosította.⁴⁶ Amint a Kaukázus-vidéki, úgy a baskíriai magyarok létszámát sem tudhatjuk. A Julianus első útjáról írt jelentés

42 Tatárjárás 119. (Györfly György fordítása.) V. ö. Szentpétery, SS Rer Hung II, 539–540.

43 Az útvonalat meggyőzően rekonstruálta Bendefy László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. Bendefy 1945, 222–236. Ebből egyedül a 895 körüli besenyő támadás és az annak folyományául feltüntetett magyar szétválás gondolatával nem tudok egyetérteni. Nézetem szerint a IX. század végén nem volt magyar–besenyő háború, mivel az idevágó két forrásdatról úgy láttam, hogy nem állja ki a történeti kritika próbáját. Szabados 2011, 134–159. Ilyenformán a magyar szétválás csak máskor lehetett, amint azt itt korábban felvettem.

44 Szentpétery, SS Rer Hung II, 541.

45 Thúry József egyenesen a történeti kritika mellőzéséből született hiedelemnek tartja, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok a Volga és a Káma folyók vidékén lévő ún. Nagy-Magyarországból mint őshazából eredtek volna. Thúry 1896, 680. Annak lakói szerint „a magyarság zömétől elszakadva valami okból felköltöztek, vagy felszorítottak arra az északi tájra.” Uo. 909. E gondolatának mérlegelése egy másik tanulmány tárgya lehetne, itt mindenestre annyi jegyezhető meg, hogy okfejtése egybevág a csodaszarvas-monda földrajzi szemléletével.

46 Gombocz 1923–1927, 16–19.

arra is utal, hogy *Ungaria Magna* komoly haderővel rendelkezett. „A tatár népszomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek. Ezért barátokká és fegyvertársakká fogadták őket, úgyhogy együttesen tizenöt tartományt teljesen elpusztítottak.”⁴⁷ E katonai erő társadalmi fedezetét csak egy jelentős lélekszámú népesség biztosíthatta, ezért földjüket helyénvalóan minősítette országnak a keresztény Magyarország utazója, de ennél többet nem állíthatunk, és a három magyar etnikai egység egymáshoz viszonyított létszamarányát pedig még becslés szintjén sem érdemes latolgatnunk. Arra sincs forrásadatunk, hogy mikor és hol váltak le a Baskíriában fellelt magyarok ősei. Azt legalább egy óvatos valószínűsítés erejéig felvethetjük, hogy előbb a „baskíriaiak” eleitől különült el az a néptömb, amely később újra kettéválva a Kaukázus előterébe és Etelközbe vonult. Ez a korábbi szétválás pedig oly régen eshetett, hogy nem jutott a *DAI* alkotóinak tudomására – avagy szemükben nem képviselt lejegyzésre méltó hírértéket? – a X. század közepén; mindenesetre ez a találgatás is pusztán egy hallgatásból táplálkozó érvelés.

Annál feltűnőbb, hogy több évszázadnyi különélés után a Kárpát-medencei magyar Ottó és Julianus gond nélkül megértette a Kaukázus-vidéki „szabír”, utóbbi a Volga menti „baskír” magyarokat, ami nyelvünk tartósságának jele. Az pedig, hogy *Ungaria Magna* népe a régiek hagyományából emlékezett véreik elszakadására, annyit bizonyít, hogy ez a tartós nemzedékközi emlékezet, ez a figyelemre méltó erejű etnikai tudat a baskíriai magyarságot is jellemezte. A XIII. század első harmadában tehát három egymástól elkülönült területen éltek magyarok (sőt a két keleti Magyarország sorsa tovább is nyomon követhető).⁴⁸ És jóllehet mindezekén túlmenően igen keveset mondhatunk e kérdéskörrel, de annyi bizonyos, hogy Julianus barát az egyetlen névről ismert magyar, aki személyesen tapasztalhatta meg a három egyidejű Magyarország valóságát: az egyikből útra kelt, a másikat megcélozta és annak közelében járt, a harmadikba – egyetlen alkalommal – eljutott.

47 Tatárjárás 119. (Györffy György fordítása.) V. ö. Szentpétery, *SS Rer Hung II*, 541.

48 Bendefy 1942, 13–289. Újabban I. Vásáry István: *Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és mišerek (meščerek) a Közép-Volga vidékén*. Vásáry 2008, 37–72.

Julianus barát azonban második útja során már nem volt ilyen szerencsés. Az előbb még sikerrel ellenálló „Ungaria Magna” a tatár túlerő áldozatává lett.⁴⁹ (Ez a „tatár”, avagy mongol előrenyomulás érte el 1241-ben a közép-európai Magyar Királyságot.) A Kaukázus előterébe települtek ma már szintén nem vesznek részt a magyarság történelmében; illetve leszármazottaik már nem a magyarság történelmében vesznek részt. Bascardia, Dentia és Magoria népe közül egyedül azok őrizték meg eredeti önzonosság-tudatukat, akik a Kárpát-medencébe jövetelük előtt a „Dentia”, avagy „Dentümgoyer” néven nevezett földön laktak; lényegileg a DAI által „Etelköz” (‘folyóköz’) kifejezéssel illetett térségben.

A hazai krónikák „Bascardia”, „Dentia” és „Magoria” hármassága, Bíborbanszületett Konstantin császár írásművével és Julianus barát elmondásával együtt így segíti pontosabban értékelni Álmos, majd Árpád magyarjainak sorsfordító jelentőségű szállásváltását. Ki „foglalt hont”? A magyar nemzet bizonyosan nem: a „nemzet” terminus e korai időkre alkalmazása eleve vitatható,⁵⁰ ráadásul magyarok éltek ekkor még két másik helyen is. Ebből viszont az is következik, hogy a magyar nép sem „foglalt hont”, hiszen a közös eredettudat és a közös nyelv révén leírható magyar etnosz két másik része távol maradt Közép-Európától. Bármily furcsán hangozzék, de a Kárpát-medencébe történt beköltözés a magyar állam bejövetele volt, amennyiben az állam fogalmán az adott terület lakosságát egybefogó főhatalmat értjük, amely képes politikai céljait elérni.⁵¹ Természetesen, mint minden más államot, ezt is emberek alkották: nagyobbrészt magyarok, kisebbrészt a kazár kötelékből kivált kabarok.⁵² Ekképp az Álmos nagyfejedelem alapította steppe-birodalom életében beállt változás kizárólag az egyik, a legnyugatabbra lakó magyar etnikai egység Közép-Európába jövetelét jelentette. Ezután Bálint Csanád szavaival élve „a követjárások a transzkaukázusi szavárdokhoz, s a valamilyen formában élő kapcsolat a Magna Hungariában visszamaradtakkal *már csak egy történeti tudat diplo-*

49 Szentpétery, SS Rer Hung II, 719–720.

50 A korai magyar nemzetről átfogóan l. Kristó 1997.

51 Ennek áttekintését l. Szabados 2011, 9–61.

52 DAI 174–175.

*máciai síkon jelentkező megnyilvánulásai voltak.*⁵³ Ennek a kapcsolattartásnak azonban „nemhogy kereskedelmi, de még politikai jelentősége sem lehetett; nem marad más, mint azt feltételeznünk, hogy a kapcsolattartás ideológiai igényekből fakadt. Másként fogalmazva: a származástudat, ez a steppei *társadalmakban mindent átható szellemi erő írta elő az előbbi ápolását.*”⁵⁴

53 Bálint 1994a, 45.

54 Bálint 1994b, 803.

RÖVIDÍTÉSEK, IRODALOMJEGYZÉK

FORRÁSKIADVÁNYOK

- DAI:** Bíborbanszületett K.: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint kiadás).
- MGH SS XXX/2:** Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934.
- Moravcsik, ÁMTBF:** Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Szentpétery, SS Rer Hung:** Szentpétery, E. (ed.): Scriptorum Rerum Hungaricarum I–II. Budapestini, 1999. (reprint)
- Tatárjárás:** Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. Budapest, 2003.

SZAKIRODALOM

- Bálint 1994a:** Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 39–46.
- Bálint 1994b:** Bálint Cs.: A honfoglaló magyarok és Európa. *Magyar Szemle Új folyam*, 3. (1994) 8. 787–811.
- Bálint 2004:** Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. [Varia Archaeologica Hungarica XVIa.] Balassi Kiadó, Budapest, 2004.
- Bálint 2006:** Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok*, 140. (2006) 277–346.
- Bendefy 1942:** Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája (Gyeretyán országa)*. Cserépfalvi, Budapest, 1942.
- Bendefy 1945:** Bendefy L.: *A magyarság és Középkelet*. Aquincum, Budapest, 1945.

- Benkő 2012:** Benkő E.: *A középkori Székelyföld I–II.* MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2012.
- Benkő–Kovács 2010:** Benkő E. – Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2010.
- Berze Nagy 1927:** Berze Nagy J.: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia*, 38. (1927) 65–80, 145–164.
- Brather 2006:** Sebastian, Brather: „Etnikai értelmezés” és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall*, 24–25. (2006/6) 23–72.
- Deér 1930:** Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle*, 37. (1930) 243–263.
- Deér 1945–1946:** Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok*, 79–80. (1945–1946) 1–20.
- Domanovszky 1906:** Domanovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
- Dümmerth 1971:** Dümmerth D.: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közlöny*, 17. (1971) 404–430.
- Farkas 2014:** Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* MTA BTK MÓT Kiadványok 1, Budapest, 2014. 267–271.
- Gáll 2011:** Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőinek és szórványleleteinek kutatástörténete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*, III–IV. (2011) 63–114.
- Gáll 2013:** Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Szeged, 2013.
- Gáll–Laczkó 2013:** Gáll E. – Laczkó N.: Doboka várkomplexuma. Tudomány-tudománypolitika és régészet a ’60-as évektől napjainkig. In: Révész L. – Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] SZTE Régészeti Tanszék – MTA Magyar Őstörténeti Témacsoport – Martin Opitz Kiadó, Szeged, 2013. 83–125.

- Golden 1990:** Golden, P. B.: The peoples of the south Russian steppes. In: Sinor D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 256–284.
- Gerics 1995:** Gerics J.: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1995.
- Gombocz 1917–1920:** Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. *Nyelvtudományi Közlemények*, 45. (1917–1920) 129–194.
- Gombocz 1923–1927:** Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II–III. *Nyelvtudományi Közlemények*, 46. (1923–1927) 1–33, 168–193.
- Györffy 1948:** Györffy György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Néptudományi Intézet, Budapest, 1948.
- Hoffmann 2010:** Hoffmann I.: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen University Press, Debrecen, 2010.
- Hóman 1925a:** Hóman B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1925.
- Hóman 1925b:** Hóman B.: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Stúdium, Budapest, 1925.
- Hóman 1938:** Hóman B.: *Hóman Bálint munkái II. Történetírás és forráskritika*. Attraktor, Budapest, 1938.
- Hoppál 2014:** Hoppál M.: *Mítosz és emlékezet*. L'Harmattan, Budapest, 2014.
- Horváth 1954:** ifj. Horváth J.: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- Kapitánffy 1997:** Kapitánffy I.: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: Bordás Gy. (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997. 38–43.
- Katona 1778:** Katona S.: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- Kásler–Szentirmay 2019:** Kásler M. – Szentirmay Z. (szerk.): *A Mátyás-templomban elhelyezett Árpád-házi csontvázak azonosítása. Történeti, régészeti, antropológiai, radiológiai, morfológiai, radiokarbon kormeghatározási és genetikai adatok felhasználásával*. Gabriel Méry-RATIO, Budapest, 2019.

- Kovács 2014:** Kovács K.: A Maeotis ingoványai. Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján. *Belvedere Meridionale*, 25. (2014) 3. 7–21.
- Kovács–Veszprémy 1996:** Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996.
- Kristó 1970:** Kristó Gy.: Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közlöny*, 16. (1970) 106–115.
- Kristó 1986:** Kristó Gyula: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Bellus I. (ford.): *Képes Krónika*. Európa, Budapest, 1986, 459–516.
- Kristó 1997a:** Kristó Gy.: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok*, 131. (1997) 234–275.
- Kristó 1997b:** Kristó Gy.: *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1997.
- Kristó 2002:** Kristó Gy.: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.
- Kuun 1895:** *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*. Scripsit Comes Géza Kuun. Vol. II. Claudiopoli, 1895.
- Langó 2007:** Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. L'Harmattan, Budapest, 2007.
- László 1978:** László Gy.: *A „kettős honfoglalás”*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- László 2017:** László Gy.: *A csákberény-orondpusztai temető*. (szerk.: Szentpéteri József). Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2017.
- Mátéffy 2012:** Mátéffy A.: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary — Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People. *Sociology Study*, 19. (2012) 941–962.
- Melyukova 1990:** Melyukova A. I.: The Scythians and Sarmatians. In: Sinor D. (ed.): *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 97–117.
- Merrills 2005:** Merrills A. H.: *History and Geography in Late Antiquity*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

- Mesterházy 1980:** Mesterházy K.: *Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Mesterházy 1993:** Mesterházy K.: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. *Századok*, 127. (1993) 270–311.
- Moravcsik 1927:** Moravcsik Gy.: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 258–271.
- Moravcsik 1950:** Moravcsik Gy.: Előszó. *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) 3–14.
- Obolensky 1999:** Obolensky D.: *A Bizánci Nemzetközösség*. Bizantológiai Intézet Alapítvány, Budapest, 1999.
- Olajos 2003:** Olajos T.: Előszó. *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) V–XX.
- Olasz et al 2018:** Olasz J. – Seidenberg V. – Hummel S. – Szentirmay Z. – Szabados Gy. – Melegh B. – Kásler M.: DNA profiling of Hungarian King Béla III and other skeletal remains originating from the Royal Basilica of Székesfehérvár. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 10. (2018) 1–13. (<https://doi.org/10.1007/s12520-018-0609-7>)
- Pohl 1998:** Pohl W.: Telling the difference: Signs of ethnic identity. In: Pohl W. – Reimitz H. (eds.): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Brill, Leiden – Boston – Köln, 1998. 17–69.
- Pohl 2003:** Pohl W.: A non-Roman empire in Central Europe. In: Goetz H.-W. – Jarnut J. – Pohl W. (eds.): *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Brill, Leiden – Boston, 2003. 571–595.
- Révész 1997:** Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. *Századok*, 131. (1997) 215–233.
- Révész 2006:** Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. *Arrabona [Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére]*, 44. (2006) 1. 411–440.
- Sudár 2007:** Sudár B.: Ádil szultán és az igricek „csácsogó” éneke. Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről. In: Szemerkenyi Á. (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 241–267.

- Szabados 2006:** Szabados Gy.: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században.* Balassi Kiadó, Budapest, 2006.
- Szabados 2010:** Szabados Gy.: Ünődbeli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. In: Csörsz Rumen I. (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára.* rec.iti, Budapest, 2010. 23–34.
- Szabados 2011:** Szabados Gy.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011.
- Szabó 2014:** Szabó Pál: Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól. *Belvedere Meridionale*, 25. (2014) 3. 22–48.
- Szentmártoni Szabó 2002:** Szentmártoni Szabó G.: „Álmomban azt látám” Pünkösdi hava és a szerelmi álmok. In: Szentmártoni Szabó G. (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Universitas Kiadó, Budapest, 2002. 389–406.
- Szentpéteri 2006:** Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* [Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére], 44. (2006) 1. 455–496.
- Szentpéteri 2015:** Szentpéteri J.: Az Óperencián innen... Két évtized magyar őstörténet-kutatásának régészeti eredményei (1994–2014). *Annales I – Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve*, 2013–2014. (2015) 75–93.
- Szovák 2004:** Szovák K.: Utószó. *Képes Krónika.* Fordította Bollók J. Budapest, 2004. 233–256.
- Szőcs 2010:** Szőcs T.: A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: G. Tóth P. – Szabó P. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 249–259.
- Takács 1997:** Takács M.: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: a magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok*, 131. (1997) 168–215.
- Takács 2006:** Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat*, I. (2006) 67–98.

- Takács 2012:** Takács M.: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodsor. In: Liska A. – Szatmári I. (szerk.): *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén.* [Tempora Obscura 3.] Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2012. 405–500.
- Thoroczkay 2010:** Thoroczkay G.: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Font M. – Fedeles T. – Kiss G. (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004).* PTE Történettudományi Intézet, Pécs, 2010. 23–31.
- Thúry 1896:** Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok*, 30. (1896) 677–692, 778–803, 880–917.
- Vásáry 2008:** Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek.* SZTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2008.
- Veszprémy 2004:** Veszprémy L.: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok*, 138. (2004) 325–347.
- Veszprémy 2014:** Veszprémy L.: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* MTA BTK MÖT Kiadványok 1, Budapest, 2014. 273–288.

KIPCSAK-TÖRÖK (KUN) AJKÚ NÉPEK KUTATÁSA ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

SOMFAI KARA DÁVID

ABSZTRAKT: A honfoglaló magyar törzsszövetség kialakulása bonyolult etnikai folyamatok eredménye volt. Ennek számos részlete máig ismeretlen. Azonban, ha kísérletet teszünk e folyamatok modellezésére, tanulságos azon kipcsak-török népek etnikai története, amelyek a magyarság elvándorlása után népesítették be Kelet-Európát az Uráltól a Kaukázusig (baskurt, tatár, nogaj, kumuk, karacsaj-malkar). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy Ottó és Julianus barát olyan keleti magyarokról tesz említést, akik Alániában és Baskíriában éltek. Ma ezeket a területeket is többségében kipcsak-török nyelvű népek lakják; ennek oka részben az Arany Horda korában a lingua franca szerepét betöltő kipcsak vagy kun nyelv elterjedése volt.

KULCSSZAVAK: etnikus történelem, Kipcsak, lingua franca, nogajok, keleti magyarok

ABSTRACT: *The Role of Ethnology in Study of Hungarian Prehistory*
Ethnic history of Qipchaq-Turkic peoples and Hungarian ethnogenesis.
The formation of the tribal confederation of the conquering Hungarians was the result of complex ethnic processes, of which many details are still unknown. However, if we attempt to model these processes, the ethnic history of the Qipchaq-Turkic peoples (Bashkirs, Tatars, Nogais, Kumuks, Karachay-Malkars) who populated Central Europe from the Ural to the Caucasus following the emigration of the Hungarians, will help us. We should also take

into consideration that Friar Julian and Friar Otto made mention of Eastern Hungarians who lived in Alania and Bashkiria. These territories are mainly populated by Qipchaq-Turkic-speaking peoples even today, partly due to the spread of the Qipchaq or Cuman language that was used as the *lingua franca* in the Golden Horde era.

KEYWORDS: ethnic history, Qipchaq, lingua franca, Nogays, Easter Hungarians

A 9. századi honfoglaló magyar állam és az így létrejött magyarság etnikai története az írásos források hiánya miatt évszázadok óta komoly tudományos vita tárgya. A korábbi szkíta és hun hagyományt a nyelvészet kérdőjelezte meg először, amikor az uráli nyelvekkel, azon belül az obi-ugor (hanti, manysi) nyelvekkel sikerült a magyar nyelvet rokonítani. Természetesen ma már pontosan tudjuk, hogy a népek kialakulása, etnikus története sokkal bonyolultabb folyamat annál, mint hogy azt a nép által jelenleg beszélt nyelv viszonyrendszere vagy feltételezett története modellezni tudná. Két biztos pontja azonban van a magyarok korai történetének:

1. a Kazár Birodalom és a magyar-kabar szövetség (950 Konstantin császár szerint)¹
2. Keleten maradt pogány magyarok: Ottó és Julianus barát tudósításai (1231–1236)²

Ezek alapján a magyarság (magyar törzs) kialakulását a Kaukázus és az Urál hegység közötti füves pusztaság területére tudjuk tenni. Ezen a területen a belső-ázsiai törökök megjelenéséig (627 körül)³ kelet-iráni, ugor és ogur népek laktak. Az Uráltól keletre húzódó prémkereskedelem útvonala az Onok Török Birodalom befolyása alá került a 6. században, minek hatására az itt élő nomád csoportok egy

1 Eredeti görög címe *Pros ton idion yion Romanon* „saját fiamnak, Romanosznak”, latinul *De administrando imperio* vált híressé. Magyarul: Moravcsik 2003.

2 Lásd Györffy 1986, 61–82.

3 Nyugati Török vagy Onok/Onogur Birodalom 581-657, lásd Golden 1992, 135–141.

része (bolgár, szabir, magyar stb.) Kelet-Európa síkságaira vándorolt. Talán nem véletlen, hogy ezen népek (ugor-ogur) nevei mind a bolgár nyelvre jellemző *-r* többes számot⁴ tartalmazzák (egyéb példák: baskir, kangar, kabar, kazár stb.).

Csakhamar azonban (657) a kínai Tang Birodalom (618–907) Közép-Ázsia elleni hadjárata során az Onok (Onogur) Állam központi területeit (Szujáb, ma Tokmok környéke, Csüj-síkság, Kirgizföld) elfoglalta. Ekkor a kelet-európai térségben két egymással versengő állam jött létre: a Bolgár (632–668) és a Kazár (650–969) Birodalom.⁵

Először Kelet-Európa síkságait a Nagy Bolgár Birodalom (632–668) uralta. Miután a központi területét a Kazár Birodalom hódította meg, a bolgárok a perifériákra szorultak (Volga-Káma, Dagesztán, illetve Duna), és két új államot is létrehozottak (Dunamenti Bolgárország 681–1018 és Volgamenti Bolgárország 680–1236).⁶ Egy részük azonban helyben maradt és a Kazárok alattvalói lettek (Batbajan a Kubán vidékén maradt).⁷

A kazár és az onogur nem etnikai elnevezések, hanem az uralkodó török klánok nevei! A kazárok a nyugati törökök Onogur államának utódainak tartották magukat. A magyarok és a kabarok 830 körül fellázdáltak,⁸ és önálló államot hoztak létre. A Kárpát-medencei Avar Állam (567–822) megszűnésével elindult a küzdelem a területért a Magyar Állam és a Német-római Birodalom között, melynek csupán keleti vazallusa volt a Morva Fejedelemség (833–907). A korabeli források a magyarokat az onogur (Georgius Monachus 837,⁹ St. Bertin Annales 862, Salzburg Annales 881)¹⁰, illetve a török (görögül *turkoi*, Konstantin 950)¹¹ politikai elnevezésekkel azonosították. Bíborbanszületett Konstantin azonban megjegyzi, hogy a hét magyar nemzetség más nyelvet beszélt, mint a kabarok!

4 Lásd Doerfer 1973, 44–45.

5 Lásd Golden 1992, 112–113, 236–244.

6 Golden 1992, 247–258.

7 Nagy 1912, 218–219.

8 A kazárok a magyarok és kabarok ellen építették Sarkel várát is. Lásd Golden 1992, 239.

9 Lásd Carl de Boor 1904.

10 Grat-Viellard-Clémencet 1964.

11 Konstantinnél az is szerepel, hogy a türkök a szavard/szabir nevet is használták. lásd Németh 1930, 176.

A Bolgár, illetve Kazár Birodalomban fontos szerep jutott a kaukázusi Alániának (alan/iron vagy asz vagy jász). A Kazárok 722-ben kötöttek szövetséget Alániával az Arab Birodalom ellen.¹² A magyarok elszakadásával azonban az alánok is függetlenedtek, és Bizánccal kötöttek szövetséget, felvették a kereszténységet (Nikolasz Misztikus 852–925 térítése nyomán).¹³ A Volga mentén volt egy burtasz törzs is, mely talán szintén alán-jász eredetű lehetett.¹⁴

A Kazár Birodalomban maradt magyarok a 9. századi török ajkú nomádok (besenyő, úz, kun) megjelenésével a bolgárokhoz hasonlóan két irányba mozghattak. A kelet-európai pusztaság perifériáira szorultak, vagyis Alánia és Baskiria területére. A besenyőkkel és úzokkal szemben a kunok (1030–1223) egészen a Kárpátokig nyomultak.¹⁵ Délen Alániával, északon pedig Baskíriával kötöttek szövetséget, de Volgai Bolgárország és Dagesztán vidékén is kereskedtek. A kunok a Kipcsák Törzsszel szövetségben a teljes prémkereskedelmű utvonalát lefedték, és elkezdődött a vidék nyelvcsereje (ugor-ogur helyett kun-kipcsak).

Csingisz kán Mongol Birodalma azonban 1218–1220 közt szétzúzta a kipcsak és horezmi türkmén szövetséget. 1222-ben Dzsebe és Szübetej seregei megjelentek az Alán-hágón (Dárial), s a kunok hiába siettek a jászok (alánok) segítségére. A mongolok megverték Kötöny és Köbek hadát, majd a Don (Ten) vidékén 1223-ban (Kalka folyó, Azov-tenger) újabb csapást mértek rájuk.¹⁶ Ez a vereség és a kipcsakok behódolása oda vezetett, hogy a kunok és az alánok (jászok) szövetségre léptek a Magyar Királlyal. Ezért hozott létre Kumánia területén a Magyar Királyság Jászvásártól délre kun püspökséget (1226), és Bejbarsz fejedelmük keresztény hitre tért.¹⁷ IV. Béla felvette a Kumánia királya (Rex Cumaniae) címet.¹⁸ Ezzel magára vonta a mongolok haragját, mert ők a kunokat saját alattvalóiknak tartották.

12 Lásd Alemany 2000.

13 Lásd Rayfield 2012, 63–64.

14 Lásd Afanasiev 1985, № 3.

15 Lásd Györffy 1990 és Vásáry 2005.

16 Lásd Ligeti 1962, 183–184.

17 Lásd Ferent 1981.

18 Lásd Gyárfás 1873, 257–258.

A kunok szállásterülete a Kárpátok, a Kaukázus és az Urál között terült el. Vagyis a kunok ismerték azokat a keleten maradt magyar nemzetségeket (gyarmat, megyer), akik Alánia és Baskiria területén éltek. Alánia területén pedig ismerték a Magyar nevű kereskedővárost a Kum folyó mentén.¹⁹ Ezért indult el Ottó barát Alániába (1231), és hozott hírt az ottani magyarokról. Őt követte Juliánusz, aki Cserkeszföld (egykori Zikia) után nem Alánia, hanem az *alánokkal* rokon *burtaszok* földje felé vette útját. Innen Volgai Bolgárországba utazott (1235), melytől keletre Baskírföldön (Magna Hungaria) talált magyarokat.²⁰ Sokan a mai napig megkérdőjelezik ezeket a történeti adatokat. De a Mongolok Titkos Története (1240) korabeli krónikában szintén felsorolják a Volga (Idzsil/Edil) és Urál (Dzsajag/Dzsajik) menti népeket.²¹ Jóeszt azokat a népeket említik, melyek ma is a térség őslakói: *baskir-magyar*, *bolgár*, *kipc sak-kangli*, *jász*, *cserkesz*.²² Batu kán 1236-os hadjárata során birtokba vette korábban elhunyt (1226) apja, Dzsocsi ulusát (részbirodalmát). 1237-ben Juliánusz második útja során Volgai Bolgárország határáról vissza is fordult, de a mongol követtől magával hozta Batu kán (1227–1255) fenyegető levelét. A kunok nem tudtak ennek a hatalmas hadjáratnak ellenállni, ezért 1239-ben összeomlott a Magyar-Kun Perszonálunió. Kötöny vezér kun és jász alattvalói nagy számban menekültek Magyarországra.

A keleten maradt kunokat és jászokat Nogaj kán (1262–1300) hatalma alá sorozták be. A Dzsocsi Ulusz hivatalos nyelve is a kun (tatár) lett, a mongol nemesség száz év leforgása alatt szintén teljesen „elkunosodott”. A 14. századra a mongolok török neve, a tatár és a kumán (kun) gyakorlatilag egyenrangú lett. Mikor Özbek kán (1313–1341) idején újabb keresztény hittérítés indult meg a kunok körében, püspökség alapult Szarajban (Volga menti káni székhely, azaz az *orda*), és megírták a Codex Cumanicust (1330).²³

19 Lásd Bendefy 1941.

20 Lásd Györfy 1986, 28–30.

21 Lásd Ligeti 1962, 126.

22 A cserkeszeket ma adige-kabarda néven ismerik, a bolgárok a volgai tatár és csuvas etnikumok, a kipc sak-kangli nemzetségek a nogajok, míg a jászok az oszét (iron-digoron) és taulu (karacsaj-malkar) népekként vannak számontartva.

23 Facsimile kiadását lásd Kuun 981.

Tamás szamarkandi püspök (Csagataj Ulusz vagy Mawara-al-nahr) a pápa levelét vitte Alánia keresztény lakóihoz (köztük a magyarokhoz) 1329-ben.²⁴ Özbek kán iszlám hitre térése után végleg megszakadt a keleten maradt magyarokkal a kapcsolat. A birodalmi *lingua franca* a kun vagy tatár nyelv (kipcsak-török) a Dzsocsi Ulusz (Aranyhorda) kereskedelmi központjaiban és perifériáin is elterjedt, azokban a térségekben, ahol a keleti magyarok is beolvadtak (Alánia, Dagesztán, Baskiria, Volgai Bolgárország, Nyugat-Szibéria). A kunokból létrejött a nogaj nép,²⁵ a bolgárok jórészt bőszozmények (kazáni tatárok) és csuvasok lettek.²⁶ A baskír és szibériai tatár nép is nyelvet cserélt (a kazakok mai napig *esztek* azaz *osztjak* névvel illetik őket).²⁷

Hasonló folyamat zajlott le Alániában, ahol az alánok egyik fele kun nyelvű lett (*tawlu*, azaz *karacsaj-balkar*),²⁸ míg az oszétek (*iron-digoron*) megőrizték ősi szarmata (kelet-iráni) nyelvüket. A Dagesztán partvidékén élő valószínűleg bolgár és onogur csoportok (*kumuklu*),²⁹ bár keveredtek a helyi dagesztáni népekkel (*lakku*, *avar*, *darga*, *lezgi*), de ők is teljesen tatár (kun-kipcsák) nyelvűek lettek.

Vagyis a magyarság etnogenezisében részt vett baskír, bolgár, onogur, kabar, jász etnikumok jórészt mind kipcsak, azaz kun nyelvűek lettek, akárcsak a közük beolvadt keleti magyar csoportok. Kelet-Európa azon térségében,

24 Lásd Bendefy 1941, 59–63.

25 Erre vonatkozó adatokat a nogaj szájhagyományban találunk, pl. Köten, azaz Kötöny vezérrel kapcsolatban, vagy a kunok dala (*kumanlar jyry*), saját gyűjtés (2014 és 2016 Kara-Nogaj és Koban-Nogaj járások, Agócs Gergellyel közösen).

26 A volgai bolgárok egy részéből alakult ki a mai csuvas nép, akik egyedüli csoportként megőrizték az egykori bolgár nyelvet is, lásd Golden 1992, 396–397.

27 A baskír és szibériai tatár néprajzi adatok mind arra utalnak, hogy ezek a csoportok is nagyban eltérnek a tőlük délre nomadizáló kipcsák törökségtől, lásd Golden 1992, 398–399.

28 A karacsaj-balkarok magukat *tawlu* „hegyi” szóval nevezik, míg az oszétek asznak (jásznak) nevezik őket. A szomszédos szván-grúzok szaviarnak, míg a mengrél-grúzok alánnak hívják őket, melyet önelnevezésként is használnak, lásd Golden 1992, 391.

29 A kumukok nevüket a dagesztáni Kumuk városállam (734–1867) alapján kapták, mely az Arab Birodalom vazallus állama volt (más néven Sauhal Állam), két központtal Gázi-Kumuk és Káfir-Kumuk (azaz muszlim és pogány Kumuk). Később az arab befolyás megszűnt, Sirván és Kumánia harcolt a területért. 1239-ben a mongolok hódították meg, így a Dzsocsi Ulusz része lett. 1395-ben Timúr seregei feldúlták. Lásd Golden 1992, 390.

ahol korábban a Bolgár es Kazár államok, majd a Kun-Kipcsak Törzsszövetség létezett, a Dzsocsi Ulusz széthullásával új nomád államalakulatok jöttek létre. A Dzsocsi Ulusz széthullásának gazdasági okai voltak, de nagyban hozzájárult Szamarkand emírének, Temürnek (Timur-lang vagy Tamerlan 1370–1405) két pusztító hadjárata (1391–1395).³⁰ A Terek folyó (Dagesztántól északra) menti csatában (1396) szétűzta Toktamis kán (1380–1395) seregét, és a csatának a közeli Madzsar (Magyar) város is áldozatul esett.³¹ A Dzsocsi Ulusztól elszakadtak a kereskedőközpontok (Krim, Kazan, Hadzsitarkan, Szibír).³²

A köztes pusztákon a Nogaj (1440–1634), Özbek (1446–1506) és Kazak nomád hordák (1456–1718) jelentek meg.³³ A Nogaj horda nomád lakossága a kunokból létrejött úgynevezett nogaj-tatár nemzetségekből állt (kipcsak, kangli, asz, kongrat, najman, madzsar).³⁴ A nogajok ekkor szabadon nomadizáltak az Urál és a Kaukázus közti füves pusztákon.

Az Orosz Birodalom megalakulása (1547) után az oroszok a kereskedőközpontokat megszállták (1552 Kazan, 1556 Asztrahan, 1582 Szibír/Tobolszk).³⁵ Elkezdődött a Prémút elfoglalása, s ezzel Szibéria orosz gyarmatosítása (kргыз, burját, szaha/jakut, daur területek 1600–1660).³⁶ 1630-ban orosz ösztönzésre a kalmakok (ojrat-mongolok torgaut és dörbet klánjai) a Volga

30 Az első a Volga mentén 1391-ben, a másik a Terek folyó vidékén 1395-ben. Madzsar városa is ekkor pusztult el. Lásd Golden 1992, 301.

31 Madzsar város már a 9. században is létezett, Kirill és Method is átutaztak rajta, midőn Kazáriában jártak 858-ban. Az Dzsocsi Ulusz (1235–1395) korában is virágzott, Ibn-Battúta 1332-ben járt itt. Végül Timür pusztította el 1395-ös hadjárata során. Lásd Bendefy 1941, 93.

32 Ezek a mai volgai tatár kereskedőközpontok, ahol a modern kazáni tatár etnosz is kialakult, lásd Golden 1992, 318–329.

33 Ezekből a mai nogaj, karakalpak, kazak és kipcsák-özbek (Horezm és Szurhán-darjá) etnikumok jöttek létre. A szárt-özbek etnikum (Taskent, Fergána, Szamarkand) kialakulása nincs kapcsolatban az Özbek Hordával. Lásd Golden 1992, 330–343.

34 Bár nagyon kis számban vannak, de az ismertebb nomád klánok mellett *madzsar* nemzetiség is van a nogajok között, saját terepmunkánk során gyűjtött adat (Nogaj Járás, Dagesztán, 2018, Agócs Gergellyel).

35 Lásd Golden 1992, 318–322 és Forsythe 1992, 28–38.

36 Lásd Forsythe 1992, 28–47.

(Idzsil)-vidéken új államot alapítottak.³⁷ Ekkor a nogajok a perifériákra szorultak akárcsak korábban a bolgárok, onogurok s magyarok a török népek (besenyő, úz, kun-kipcsak) benyomulása miatt. Nem nehéz észrevenni ezt az ezeréves modellt.

A nogajok egy része a Kaukázusba ment (Koban, valamint a Terk és Kum folyó, Madzsar város környéke). Másik része a Krími Kánság (1441-1783) területén telepedett le egészen a Moldváig és az Al-Dunáig (Budzsak, Dobrudzsa).³⁸ Egy harmadik része pedig északra szorult a baskírok és a szibériai tatárok közé. Vagyis a bolgárok és a magyarok egykori szétvándorlási mintáit követték.

Mindezek figyelembevételével csakis a Kelet-Európa kipcsak-török nyelvű népei (baskír, kazani tatár, nogaj, taulu, kumuklu) körében végzett etnológiai (néprajz, folklór), etnomuzikológiai,³⁹ régészeti⁴⁰ és archeogenetikai kutatások⁴¹ révén lehet tisztázni a magyarok honfoglalás előtti korszakának etnikai történetét.

Ugyanis a mai napig nem ismerjük azokat a kulturális és történelmi folyamatokat, amelyek a magyar nyelv úgynevezett „ugor” alaprétégét kelet-iráni (szarmata, alán) és bolgár-onogur szubsztrátummal gazdagították. Bár írott források híján ennek a korai történelemnek számos pontja nem tisztázható, de a kipcsak-török népek etnikai története – mely gyökeresen különbözik a kipcsak nyelv történetétől – sok vitatott kérdésre választ adhat. Ezáltal az ősmagyar etnikus történelem is jobban modellezhetővé válik.

37 A nogajok 1555-ben két részre szakadtak, a Kis Nogaj Horda a Koban vidékére ment, és a Krími Kánsággal volt szövetségben. A Volga menti Nagy Nogaj Horda orosz befolyás alá került. A kalmak támadás után (1634) a nogajok egy része Kabarda (Cserkeszföld) vidékére húzódott (Bes-tau), míg mások a Terk folyóhoz (ma Dagesztán). Egyéb csoportjaik (jeti-szan, jeti-üskül) a Krími Kánság területén telepedtek le. Lásd Golden 1992, 327.

38 Lásd Golden 1992, 327, 388–389.

39 Agócs Gergely (2000, 2007) külön, majd más szerzővel közösen (2014, 2016, 2018) több alkalommal is gyűjtött az észak-kaukázusi térség török nyelvű etnikumai között. Lásd Agócs 2016, 128–135.

40 Lásd M. Lezsák 2017a, 64–74 és 2017b, 51–66.

41 Itt elsősorban dr. Török Tibor és Neparáczi Endre munkásságát érdemes megemlíteni.

HIVATKOZÁSOK:

- Afanasiev 1985:** Afanasiev, G. (Афанасьев Г. Е.): Буртасы и лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры. *Советская этнография*. № 3. 1985.
- Agócs 2016:** Agócs G.: Bijnöger hősének. *Magyar művészet*, IV. (2016) 2. 128–135.
- Alemaný 2000:** Alemaný A.: *Sources on the Alans: a critical compilation*. Brill, Leiden. 2000.
- Bendefy 1941:** Bendefy L.: *Kummagyararia. A kaukázusi magyarság története*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1941.
- de Bor 1904:** de Boor C.: *Georgius Monachus. Chronicon*. 2 Bde. Teubner, Leipzig, 1904. (reprint Nachdruck, Stuttgart, 1978).
- Doerfer 1973:** Doerfer G.: Zur Sparche der Hunnen. *Central Asiatic Journal*, XVII. (1973) 44–45.
- Ferent 1981:** Ferent I.: *A kunok és püspökségük*. (Fordította: Domokos Pál Péter) Szent István Társulat, Budapest, 1981.
- Forsythe 1994:** Forsythe J.: *History of the Peoples of Siberia: Russia's North Asian Colony 1581-1990*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Grat-Vielliard-Clémencet 1964:** Grat F. – Vielliard J. – Clémencet S.: *Annales de Saint-Bertin*. (mit Einführung von Léon Levillain), Klincksieck, Paris, 1964.
- Golden 1992:** Golden P.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.
- Gyárfás 1873:** Gyárfás I.: *A jász-kunok története*, II. kötet. Kecskemét, 1873.
- Györffy 1986:** Györffy Gy.: *Julianus barát és napkelet felfedezése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Györffy 1990:** Györffy Gy.: *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Budapest, 1990.
- Kuun 1981:** Kuun G. (szerk.): *Codex Cumanicus*. (with a Prolegomena to the Codex Cumanicus by Lajos Ligeti) Oriental Reprints, Ser. B 1., Budapest, 1981.
- Ligeti 1962:** Ligeti L. (ford.): *Mongolok Titkos Története*. Gondolat, Budapest, 1962.

- M. Lezsák 2017a:** M. Lezsák G.: A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai. *Valóság*, 60. (2017) 8. 64–74.
- M. Lezsák 2017b:** M. Lezsák G.: Beszámoló a Kaukázus északi előterébe vezetett régészeti kutatásokról (2016–2017). *Alba Regia*, 45. (2017) 51–66.
- Moravcsik 2003:** Moravcsik Gy. (ford.): *A birodalom kormányzásáról*. Lectum Kiadó, Szeged, 2003.
- Nagy 1912:** Nagy G.: A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia*, 23. (1912) 213–222.
- Németh 1930:** Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.
- Rayfield 2012:** Rayfield D.: *Edge of Empires: A History of Georgia*. Reaktion Books, London, 2012.
- Vásáry 2005:** Vásáry I.: *„Cumans and Tatars”*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

AZ AL-DUNAI „SZKÍTA” NEVŰ NÉPRŐL (813–1091 KÖZÖTT)

SÁNTHA ATTILA

ABSZTRAKT: Az Avar Kaganátus bukása utáni években az Al-Duna térségében a leírásokban megjelenik egy szkítának nevezett nép. Mihai Ovidiu Cătoi kimutatta, a 9–11. században a mai Havasalföld és Moldova területével kapcsolatban emlegetett szkíta név konkrét népet jelöl, és nem csupán összefoglaló neve a gyakran változó, feltűnő és továbbviharzó, visszaforduló vagy felmorzsolódó keleti nomádoknak. Kimutatom, a bizánci leírásokban később feltűnő besenyőket csak 1070-es években kezdik szkítáknak nevezni, miután szövetségre lépnek ezzel a néppel. Tekintettel arra, hogy a térségben, az érett és a késő középkor folyamán következetesen és végig egyetlen népet neveznek szkítának: a székelyt, fel kell tételeznünk, hogy a szkíták 9–11. századi említései is a székelyekre vonatkoznak.

KULCSSZAVAK: szkíták, bolgárok, szkítobolgárok, besenyők, Mihail Attaliates, székelyek

ABSTRACT: The „Scythian” people inhabiting the Lower Danube region (813-1091 AD). In the years after the fall of the Avar Khaganate, the name of the „Scythian” people appears in documents in the region of the Lower Danube. Mihai Ovidiu Cătoi demonstrated that in the 9th-11th centuries, the Scythian name mentioned in relation to the territory of today’s Muntenia and Moldova refers to a specific people, and it is not just the collective name for the oft-changing Eastern nomads who frequently appear then move on, turn back or disappear. In this paper, I demonstrate that the Pechenegs, whose name appears later in Byzantine documents, were only called Scythians from the 1070s after

they entered into an alliance with them. Given that there was only one group in this region consistently called Scythian during the high and late Middle Ages, the Szeklers, we must assume that the mentions of the Scythians in the 9th–11th centuries also refer to the Szeklers.

KEYWORDS: Scythians, Bulgarians, Scythobulgarians, Pechenegs, Mihail Attaliates, Székelys,

A bizánci írásokban szereplő szkíta népnévről úgy tartják, nincs etnikai realitása, a szentek életéről szóló nyugati írásokból vették át, és a sztyeppékről kijövő összes népre válogatás nélkül érthették. Hogy kiket neveztek így (vagy kikről gondoljuk mi, hogy szkítának nevezték őket), Antonio Carile foglalja össze Moravcsik Gyula egy német nyelvű cikke alapján: a hunokat, kutrigurokat, utigurokat, ulzigurokat, türköket, avarokat, kazárokat, bolgárokat, magyarokat, oroszokat, besenyőket, úzokat, kunokat, szeldzsukokat, mongolokat és tatárokat.¹

Ezekkel az elméletekkel szemben foglal állást Mihai Ovidiu Cățoi, aki mértéktartó, sok mindent helyre tevő tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy nemcsak könyvszagú, a valósággal kapcsolatban nem levő népnévről van szó, hanem a szót igenis egy konkrét népre alkalmazzák: a 9. században a bolgárokkal kapcsolatban, bolgár kontextusban emlegetik a szkíta nevet.² *Jómagam most szemügyre veszem Cățoi elméletét, majd azt ellenőrzöm, vajon nem ugyanazon szkíta népről van-e szó más korszakokban is.*

1 Carile 1988, 40.

2 Cățoi 2010, 154: „Denumirea de sciți nu este un simplu calc livresc [...], ci era folosită de imperiali pentru a desemna și o realitate etnică concretă. Pentru autorii bizantini, în special clerici, în prima jumătate a secolului al IX-lea denumirea de sciți se referea nu numai la întreaga regiune nord pontică, ci și la bulgari.”

A szkíták mint bolgár alattvalók

Érdemes nekünk is szemügyre vennünk azokat a Cățoi által említett forrásokat, amikor a bolgárok szkíta néven jönnek elő:

- A Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (a szentek, mártírok életéről szóló, napok szerint elrendezett kalendárium) július 26-ához köti azt a 811-es eseményt, miszerint „ezen a napon azokra a keresztény testvéreinkre emlékezünk, akiket Nikifor császár idejében öltek meg Bulgáriában.” Ezek a mártírok katonák voltak, akiket Krum bolgár kán elfogott, a fogságban pedig arra próbálták rávenni őket, hogy felejtsek el Jézus tanításait, és kövessék a szkíta hitet. Amikor ezt megtagadták, megölték őket.³
- A Sinaxarium rövidített változatában július 23-ához kötve a bolgárokat szkítobulgárok név alatt említik.⁴
- A Sinaxarium december 29-éhez kötve Szent Tadeusról mondja, hogy felszabadított rabszolga volt. Tadeusnak nézeteltérése támad a Traulosnak vagy Psellosnak (’hebegő’) mondott II. Mihály császárral (820–829), aki úgy érzi, hogy megsértette „egy paraszt, aki születésére nézve szkíta és közember”.⁵
- Ugyanerről a Tadeusról Theodor Studita is azt állítja, hogy szkíta volt, miközben a szkítákon a bolgárokat érti.⁶
- A 10. század közepén alkotó Genesisios feljegyezi azt a kemény szóváltást, ami I. Borisz bolgár császár (uralkodott 852–889) és III. Mihály bizánci császár (uralkodott 842–867) anyja, Teodóra császárné között történt. Borisz háborúval fenyegetőzik, de végül „a szkíta úgy döntött, hogy országában marad”.⁷

3 Cățoi 2010, 154.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo. valamint Popa-Lisseanu 1943, 120.

- III. Mihály bizánci császár 865-ben vitába keveredik I. Miklós pápával (ugyanúgy, mint feljebb az anyja Borisszal); egy ponton azzal vádolja, hogy Róma püspöke „barbár és szkíta nyelvet beszél” (azaz latint). Cătoi meggyőzően bizonyítja, itt nem arról van szó, hogy a szkíták latinok vagy netán vlahok lettek volna, hanem arról, hogy a latin (illetve a hozzá hasonló vlah) beszélői Szkítia lakói voltak, amin a fenti kontextusban Bulgáriát (a Duna mindkét oldalán) kell érteni. Azaz Róma püspöke olyan nyelvet beszél, mint a barbár Szkítia – egyik – népe, a vlahok, mondja III. Mihály.⁸
- Ugyanebben a kontextusban kell értelmezni – mondja Cătoi – Walafrius Strabo 841 körüli tudósítását a „tomisi szkítákról”, aki arról ír, hogy ezek a mai napig német nyelven tartják az (ariánus keresztény) istentiszteletet, miután az isteni könyveket valamikor régen (ahogy a történelemkönyvek mesélik) a tudósaik lefordították.⁹

Eddig Cătoi tanulmánya, jómagam egy másik adattal tudom kiegészíteni a listát. A 811-es év történéseiről szól a Scriptor Incertus [de Leone Armenio] nevű kéziratnak a bevezetése, amit Ivan Dujcsev bolgár történész fedezett fel 1936-ban a Vatikáni Levéltárban (konvencionális címe: A 811-es év krónikája). Ez feltehetően szemtanúi forrást használ fel, viszont van benne közvetlenül 865 után készült betoldás is, és a szkíta pogányokról ugyanazt az eseményt mondja el, mint amit a fentebb idézett Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae július 26-ához kötve.¹⁰

Ha azt nézzük, miért is kezdik a bolgárokat a 800-as évek elejétől néha szkítáknak nevezni, összefüggést sejtethünk azzal, hogy a térségben nagy változások vannak ebben az időben. Összeomlik az Avar Birodalom: 796-ban először a frankok verik meg őket, majd 804-ben a bolgárok. Bulgária feltehetően ekkor vagy ez után terjeszkedik át a Dunán túlra Szkítiába (ami a Duna bal partján

8 Cătoi 2010, 155.

9 Cătoi 2010, 144, valamint FHDR II, Walafrius Strabo, 642.

10 Stephenson 2003: „Many of the surviving Romans, after the battle ended, were forced by the impious Bulgars, who had then not yet been baptized, to renounce Christ and embrace the error of the Scythian pagans. Those who were preserved by the power of Christ endured every outrage and by various torments earned the martyr’s crown.”

levő területeket jelenti időtlen időktől fogva¹¹), hogy pontosan meddig, nem tudni.

A *Scriptor Incertus* [de Leone Armenio] főszövegében,¹² valamint Simeon Magisternél¹³ a 813-as évnél van szó arról, hogy az Adrianopolisból elvitt foglyokat a Dunán túl levő Bulgáriába viszik, és ott telepítik le. Alexandru Madgearu ezt az információt járva körül megállapítja, e foglyokat Munténiába vagy a Budzsákba vitték.¹⁴ Úgy tartja, a bolgárok a 8. század vége felé foglalták el a területet, mivel Slon várát is ekkor építik, aminek értelme az lehetett, hogy az avar támadások elleni védelmet szolgálta. Madgearu szerint az avar fennhatóság a mai Munténiában/Moldvában csak 680-ig (Aszparuh bolgárjainak megjelenéséig) tartott.¹⁵ Eszerint 680 és 804 között (esetleg pár évvel még ezután is) egyfajta független államszerűség lehetett az Al-Duna bal partján. Hogy ez mennyire lehetett így, a végletes adathiány miatt ma már nemigen lehet megállapítani.

Összefoglalva: a 9. századi adatok azt mutatják, hogy Bulgária 804 után, 813 előtt elfoglalja a Duna bal partját (Havasalföldet, Moldvát /annak déli részét/ és a Budzsákot), vagy az avarok bukása után hozzájuk csatlakozik az ottani, szkítának nevezett nép, amely a Duna bal partját, Szkítiát lakta. Ennek következménye az, hogy a bizánciak néha szkíta néven nevezik a bolgárokat (a rész neve jelenti az egészet: pars pro toto).

11 Hogy egy tetszőleges példát hozzak erre, egy 12. század közepéről származó szöveg, a Timarion a thesszaloniki Szent Demeter-ünnepéről szólván leírja, hogy zarándokok jönnek oda mindenholnan, a moésiaiak mindenféle nemzetségei az Isztroszig és Szkítiából. Az FHDR kiadói joggal jegyzik meg, hogy Szkítia a Duna túlsó (bal) partján levő területet jelenti (FHDR III: Timarion, 185)

12 Leo Grammaticus 1842, 345–346.

13 FHDR II, Simeon Magister, 631.: „Bulgarii i-au luat pe toți prizonieri (i din Adrianopole) în număr mare și întreaga lor pregătire de război, apoi i-au colonizat în Bulgaria de dincolo de fluviul Istru”.

14 Madgearu 1997, 159: „La nordul Dunării, în Muntenia, Bulgaria stăpânea rnod sigur o regiune, la începutul secolului al IX-lea. acolo au fost deportati, în 813, cei 12.000 (sau 40.000, după unele surse) de prizonieri luati de bulgari din Adrianopole. Regiunea, denumită de sursele bizantine „Bulgaria de dincolo de Dunăre” a fost amplasata de unii cercetători în Bugeac (deci, vechiul Onglos) dar este mai probabila situarea lui in sudul Munteniei.”

15 Madgearu 1997, 160.

A magyar honfoglalás után

Azzal, hogy 896, a magyar honfoglalás után kihez is tartozik Havasalföld és Moldva, sokan foglalkoztak, köztük Ian Mladjov. Ő először is tisztázza, hogy a kora középkori „állam” és „ellenőrzés” terminusok nem egyeznek a mai fogalmakkal, és igazából fennhatóságról van szó, arról, hogy egy bizonyos területen levő nép behódol a másiknak.¹⁶ Míg a 9. századról könnyen bizonyíthatónak tartja, hogy a bolgár fennhatóság ide is kiterjed, a magyarok megjelenése után változik a helyzet, ami a kutatókat is megosztja. Mladjov emlékeztet arra, hogy Steven Runciman szerint ekkor a bolgárok dunántúli területei Havasalföldre korlátozódnak, a magyarok elfoglalják a Kárpátokon belüli részeket, a besenyők pedig Moldvát, Besszarábiát, sőt esetleg még Havasalföldet is.¹⁷ Mladjov viszont úgy értelmezi, hogy Bíborbanszületett Konstantin császár A birodalom kormányzása című művében azt állítja, hogy a bolgárok földjéhez tartozik a Szeret, a Prut, de még a Dnyeszter, sőt a Dnyeper is.¹⁸ Ugyanakkor automatikusan úgy tartja, a Duna bal partján lakó népnek a besenyőnek kell lennie, és azok 917-ben a bolgárok oldalán harcoltak.¹⁹

Nézzük hát a szkíták fontosabb 10. századi említéseit, legelőször azt, hogy mi történt 917-ben. Egy datálás nélküli, ám 10. század végi – 11. század eleji bizánci mű, a *Miracula Sancti Georgii* (Szent György csodái) feltehetően ekkorra tesz egy Bizánc elleni nagy támadást, amelyben szkíta csapatok is részt vettek: „Miután ezek így voltak, történt ellenünk, keresztények ellen a nyugati népek, azaz a bolgárok, magyarok [ouggros], skythák, médek és türkök leghevesebb felkelése.”²⁰

Mivel a 9. században a szkíták a bolgár fennhatóság alatt levő, a Duna bal partján lakó nép volt, a legkézenfekvőbb az a megoldás lenne, hogy ugyanazon népről szól ezen feljegyzés is. Ezzel szemben Moravcsik Gyula „talán a

16 Mladjov 1998, 85–86.

17 Mladjov 1998, 88.

18 Mladjov 1998, 94.

19 Mladjov 1998, 92: „In 917, the Pechenegs fought on Simeon's side at battle on the Achelous.”

20 Moravcsik 1984, 77–78.

besenyőkkel” azonosítja őket.²¹ Vele (is) vitatkozva Victor Spinei megjegyzi, hogy a szkíták lehetnek ugyan a besenyők, ám akkor a csata nem 917-ben történt: ebben az időben a besenyőket mind a bizánciak, mind a bolgárok próbálják meggyőzni, hogy oldalukra álljanak, ám végül azok inkább visszahúzódnak Krím irányába (ahol a fő csapataik lehettek), semhogy elkötelezzék magukat bármelyik irányba.²² Spinei feltehetően Ioannes Zonaras azon szövegére gondol, amikor Bogast küldik a bizánciak követségbe a besenyőkhöz.²³

Leon Diakonos 992 táján írja meg saját tapasztalatai és szemtanúk közlései alapján a 959-től 976-ig terjedő évek eseményeit. Népnévhasználata teljesen egyértelmű: megadja az archaizáló nevet, valamint annak egyenértékét, a népi nevet. Eszerint a bolgárok a mysek (Bulgária = Mysia),²⁴ a tauroszkíták a ruszok, oroszok („tauroszkíták, akiket a népnyelvben általában ruszoknak neveznek”²⁵). A besenyőknek nem ad meg régi nevet (talán azért, mert a régiekkel nem voltak kapcsolatban), ők a patzináták, akiknek jellegzetessége, hogy a tetveket megeszik.²⁶ (Az archaizálásról: ha például a 16. századi viszonyokról írunk, használhatjuk a rácok és oláhok megnevezést, de az olvasónak érthetőbb, ha úgy írjuk, hogy „a rácok, azaz szerbek”, „oláhok, azaz románok” – mint ahogy Leon Diakonos is teszi.) Azzal kapcsolatban, hogy kiket fed a szkíta név nála, a történészek körében teljes a szórás: Balogh László összegezi Moravcsik elszórt megállapításait, amiből kiderül, hogy jelenthetik a bolgárokat, magyarokat, oroszokat, besenyőket is.²⁷

21 Uo.

22 Spinei 2009, 92.

23 FHDR III: Ioan Zonaras, 213: „XV. 17, 1. A fost trimis Ioan Bogas să-i aducă pe pecenegi ca aliați împotriva bulgarilor [...] Bogas a venit cu aliații, dar o ceartă a izbucnit între el și Lakapenos. Pecenegii văzându-i că se ceartă și că nu se îngrijesc de trecerea lor de pe un mal pe celălalt, s-au întors în țara lor.”

24 Leo The Deacon 2005, 152–154 (Book VI, 8).

25 Leo The Deacon 2005, 111. (Book IV, 6.)

26 Leo The Deacon 2005, 200 (Book I, 12)

27 Balogh 2011, 14: „Leon Diaconus used the Scythian name to indicate a number of peoples who lived then or at once in Scythia, north of the Danube area and the Black Sea. It was him who called the Bulgarians, the Hungarians and the Russians, and in general the peoples living in Scythia (which in some cases perhaps also included the Pechenegs) all Scythians.”

Én, mint interpretátor erre azt mondom, ilyen nincs, egy szerző önmagán belül mindig következetes (ha nem skizofrén), másképp önmagát zavarja össze az írásban, az olvasóról nem is beszélve. Emiatt muszáj azt kipróbálnunk, mi van akkor, ha Leon Diakonos szkítáit konkrét népként fogjuk fel, és nem valaki másnak, aki a név alatt rejtőzik.

A II. könyv 2. fejezetében a szkítákat a hunokkal tartja azonosnak:

„Noha /Leon Phokas/ hadvezérsége alatt sok háború tört ki, az ellenféllel szemben sohasem húzta a rövidebbet, hanem mindig a legnagyobb győzelmet aratta. Így, amikor azon időben egy skytha sereg átkelt a Dunán (hunoknak nevezik a népet), minthogy Leon hadvezér nem volt képes egyenlő erővel összecsapni velük [...] Miután tehát az erdőkön át titkon odalopózott, a hunok táborát megszemlélte, és tömegüket pontosan megbecsülte, éjnek éjszakáján háromfelé osztott sereggel tört a skythákra, és a hirtelen támadással olyan öldöklést vitt végbe, hogy a megszámlálhatatlan tömegből nem sokan menekültek meg.”²⁸

A szkíta/hun seregnek a Dunán kell átkelnie, majd értelemszerűen Bulgárián, hogy összecsapjon a bizánci csapatokkal, ami azt jelenti, hogy vagy magyar területről, vagy Havaselvéről kellett indulnia a támadásnak. Moravcsik Gyula²⁹ e konkrét esetben a magyarokat látja a szkíta-hun népben.

Igen ám, csakhogy Leon Diakonos egy másik helyen, a 965–966-os eseményeknél a szkítákat a mysekkal, azaz a bolgárokkal azonosítja (IV. könyv, [965–969], 5.):

„[...] mysiai követek jöttek hozzá, hogy elmondják, vezetőjük a szokásos adót kéri, és emiatt küldte őket a császárhoz. A császárt szokatlan harag fogta el [...] Szörnyű sors jönne a rómaiakra, akik minden ellenségüket fegyveres erővel teszik tönkre, ha adót kellene fizetniük a különlegesen nyomorult és utálatos szkíta népnek.”³⁰

28 Moravcsik 1984, 72.

29 Uo.

30 Saját fordítás (Leo the Deacon 2005, 109–110: „Mysian ambassadors came to him to say that their ruler demanded the customary tribute, and for that reason now sent them to the emperor. He was seized with unaccustomed anger [...]” It would be a dreadful fate now to befall the Romans, who destroy their every foe with armed force, if they would have to pay tribute like captives to the particularly wretched and abominable Scythian people”).

Azaz a szkítákat egyrészt hunoknak nevezi Leon Diakonos, másrészt a szkítákat, akik a Duna bal partján laknak, a moésiai (bolgár) követ képviseli, így azok bolgárok.³¹ El kell fogadnunk, hogy a szerzőnek valami oka volt erre, és azt meg kell fejtenünk. Én a következő lehetőséget látom: a szkíták közigazgatásilag kötődnek a moesekhez, azaz bolgárokhoz, és valamiképpen (talán etnikailag?) kötődnek a hunokhoz, azaz a magyarokhoz. Mindennek csak egyetlen nép, a Szkítia nevű „ország”, azaz Havaselve és Moldva szkítái esetében van értelme, akik eszerint lazán a bolgár állam kötelékébe tartoznak 965–969-ben is.

Fentebb azt láthattuk, hogy 917-ben a szkíták önállóan szerepelnek, később meg bolgárokként, tehát az 50 év alatt valamikor visszatértek a bolgár kötelékbe, feltehetően nem sokkal a császár kifakadása előtt. Ezen visszatérés adhat magyarázatot a bizánci császár különös viselkedésére, aki valamiért nagyon dühös a bolgárokra, ami érthetetlen, hisz már régóta fizették a bizánciak az adót nekik. Itt nyugodtan megengedhetjük magunknak azt a kijelentést, hogy a császár úgy értelmezi: a Bolgár Birodalomhoz tartozó, azokhoz újra visszatért szkítáknak is fizeti az adót, ha a bolgároknak fizet, és ez egyáltalán nem tetszik neki.

Összefoglalva, a szkítáknak a besenyőkkel való azonosítását (mint ahogy az értelmezők egy része teszi) Leon Diakonos szövegének belső logikáján belül az égvilágon semmi sem támasztja alá. A szkíták bolgárok, ugyanakkor valamiképpen a hunokhoz is kapcsolódnak, amit grafikusán így lehetne ábrázolni:

1. ábra a szkíták viszonya a bolgárokhoz a 9. században, valamint a bolgárokhoz és a magyarokhoz a 10. században

31 Az azonosításhoz lásd: Leo the Deacon 2005, 110, 34-es lábjegyzet.

Szöllősy Kálmán ír le egy abszolút hasonló esetet, az úgynevezett Dzsajháni-hagyomány kapcsán: „Ibn Ruzsza egyidejűleg nevezi ugyanazt a népet [az eszkileket, székelveket] bolgárok közé tartozónak és – határukra utalván – magyarnak, ebben semmi ellentmondást nem lát, miközben szerintünk valaki vagy bolgár, vagy magyar, a két állítás összeegyeztethetetlen. A népnévi kategóriákat hol etnikai, hol politikai értelemben használja.”³²

„A skythák, akiket besenyőknek hívnak”

Az 1000. év után újra nagy változások vannak, az egymással folyton háborúzó bolgár állam és Bizánc között felborul az egyensúly, 1014-ben Baszileiosz császár a kleidioni csatában legyőzi Sámuel csapatait, több ezer embert legyilkol, s így kiérdemli a Bolgárölő előnevet. 1018-ra az országot lényegében a bizánciak ellenőrizték.

Nézzük, hogyan jönnek elő ebben a korban a szkíták!

A táblázatból azt látjuk, a bizánci szerzőknél 1075 előtt semmi nyoma nincs a szkíta és besenyő azonosításnak. Akkor mégis honnan jön a történetírás azon közhelye, hogy márpedig itt mindig besenyőkről van szó? A válasz eléggé egyszerű: a későbbi íróktól. Ők ugyanis nemcsak archaizálnak (mint fennebb Leon Diakonos), hanem a hatalmi viszonyokat is érzékeltetik a népnévhasználattal. A bizánci írásokban számtalanszor előfordul az „x-ek, akiket y-nak neveznek” formula. Hogy itt pontosan miről van szó, azt Mihail Attaliatestől tudjuk meg. A mesterségére nézve jogász Attaliates abszolút kortárs, hisz művét 1079-1080-ban írja, és nagyjából azt mondja, hogy a szkíta nem a besenyők egyik archaizáló neve ebben a korban, hanem azoktól egy különálló népet jelöl, amelyik a bizáncival szemben a besenyő ernyőt választotta:

„1078. És az Ister melletti szkíták és ők [a besenyők], hallván a császár nemességéről és vitézségéről, és arról, hogy az ő jobb keze kész arra, hogy

32 Szöllősy 2003, 31.

Szerző	A nép neve olyan esemény kapcsán, amelyet utólag a besenyőkkel hoznak összefüggésbe	Mikor írta	Idézet helye
Ioannes Mauropus	szkíták	1050	FHDR III. 5, 7.
Mihail Psellos	szkíták	1059	FHDR IV. 35.
Mihail Psellos	mysek, akik később arra változtatták nevüket, ahogy ma nevezik őket (szkíták – lásd a fentit)	1077 után	FHDR III. 49.
Kekaumenos	besenyők	1075–1078	FHDR III. 23.
Mihail Attaliates	szkíták, akiket a tömeg besenyőknek nevez A szkíták VIII. Mihail Ducas Parapinakés császár ideje alatt (1071–1078) egyesültek a besenyőkkel, írja	1079–1080	FHDR III. 67-77.
Theophylactus Achridensis	szkíták	1092-ben	FHDR III. 18.
Ioan Oxites	szkíták	1091	FHDR III. 55.
Ioan Skylitzes	besenyők	1000-es évek vége	FHDR III. 61.
Nichifor Bryennios	szkíták	1100 körül-után	FHDR III. 79.
Anna Komnena	szkíták, 83 alkalommal említve (egy alkalommal szerepel a besenyő név, 1090-es eseményben)	1148-ban befejezve	FHDR III. 81-119.
Georgios Kedrenos	besenyők	11. század vége, 12. sz. eleje?	FHDR III. 121-157.
Nikolaos Kataskepenos	szkíták	12. század eleje	FHDR III. 159-161
Manuel Straboromanos	besenyők	1103	FHDR III.
Ioannes Zonaras	szkíták, akiket besenyőknek hívnak	1118 után	Moravcsik 1984, 101.
Macarios Calarites	szkíta hunok (1068–1071 közti eseményről, ám feltehetően a szerző korának viszonyait tükrözve: magyarokhoz tartozó szkíták)	1231 körül	FHDR IV. 101.

1. táblázat A szkítáknak a 11. század második felére vonatkozó említései

egy időben legyen bőkezű az ő szolgálóival és fenyegető a vele ellenálló ellenségeivel, becsületes gondolatokban találkozáskor követséget küldtek arról, hogy ők is biztosítsák (a császárt) engedelmisségükről. A követek pedig biztosították a bizánciakat engedelmisségükről és arról, hogy szigorúan megbüntették azokat, akik fellázadtak és egyesültek a besenyőkkel a korábbi császár idejében [VII. Mihail Ducas Parapinakes, 1071–1078], és bemutatták, hogy teljességgel szakítottak ezekkel.”³³

Az 1048-as év eseményeinél ezt írja „1048: A szkíták pedig, akiket a népnyelv besenyőknek nevez, teljes nemzetségükkel átkeltek a Dunán, nem sokkal utána leverték sátraikat a rómaiak területén.”³⁴ A „besenyőknek nevezett szkítákat” a népnyelv nevezi így, mondja Attaliates, és azt sugallja, hogy ezzel ellentétben a művelt, a dolgokat tisztábban látó, pedáns ember nem. Azaz a szkíta a besenyőkkel valamilyen nagyon szoros kapcsolatban álló nép, de nem az. Hogy pontosan miről is van szó, arra kisebbségiként (Romániában élő, magyar nemzetiségű személyként) nagyon hamar rájövünk: például a székely Szabó Katalin tornász román színeknben lett többszörös olimpiai bajnok, így az összes kimutatásban, mint román szerepel, a teniszező Simona Halep pedig – annak ellenére, hogy büszke aromán, azaz makedón nemzetiségére – szintén románként marad fenn.

A kutatók jó része ma is evidenciának veszi a szkíta–besenyő azonosságot, fittyet hányva Attaliatesra (talán amiatt, mert nem kisebbségiként nem is tudja felfogni, miről van szó). Ezzel a gyakorlattal szemben mindig is megfogalmazódtak kritikák, íme egy csokor közülük:

33 Saját fordítás innen: FHDR III, Mihail Attaliates, 75: „1078. Iar sciții de lingă Istru și dâșii [pecenegii], auzind de noblețea și de vitejia împăratului [Nichifor al III-lea] și că dreapta sa e gata să fie în același timp darnică cu slujitorii săi și amenințătoare pentru vrăjmașii care-i stau împotriva, întâlnindu-se în gânduri cinstite, trimisă solia cu gândul ca să ofere și ei garanții de supunere. Si solii, dând asigurări de supunere, i-au pedepsit aspru înaintea lui pe cei dovediți că se răzvătiseră și se uniseră cu pecenegii în vremea precedentului împărat [Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes, 1071–1078], arătând că s-au despărțit în totul și s-au îndepărtat în chipul cel mai lămurit de acesta.”

34 Saját fordítás innen: FHDR III: Mihail Attaliates, 67: „1048: Iar sciții, pe care limba populară îi numește pecenegi, trecând Istrul cu tot neamul lor, nu după multă vreme și-au așezat corturile pe teritoriul romeilor.”

Attaliates alapján már Nicolae Bănescu megállapította volt 1921-ben, hogy a szkíták semmiképpen sem besenyők.³⁵ Ő a románokat (vlachokat) sejtí ben-nük,³⁶ ami amúgy eléggé logikus hipotézis, ha azt nézzük, hogy semmilyen más, a térségben ismert népre nem illenek az itten leírtak. Ugyanakkor Bănescu elmélete sem állta ki az idő próbáját.³⁷

Antonios Vratimos megállapítja – mint a fenti táblázatból is kiderül –, hogy Psellos a szkítákat korábban a bolgárokkal tartotta azonosnak³⁸ (szkíta = korábban moes = korábban bolgár).

Ugyanakkor Victor Spinei hívja fel a figyelmet arra, hogy Anna Komnena szkítái sem lehetnek besenyők, mivel a besenyőkről nehezen hihető, hogy a földet túrták volna. Márpedig az idézett helyen jó mezőgazdászokról van szó, és így a bennszülötteknek kell lenniük³⁹ (akikről nem tudjuk, hogy kik).

A 11. századi szkíta = besenyő kijelentésnek tehát abszolút semmi alapja, a legtöbb szerző a szkíta és besenyő szövetségen belül nagyon is elkülöníti, mikor van szó szkítákról, és mikor besenyőkről. Mindössze négy szerző akad: Kekaumenos, Ioan Skylitzes, Georgios Kedrenos, Manuel Straboromanos, aki a szkítákat besenyő néven illeti; az ő logikájukban, ha valaki más nép fennhatósága alá kerül, akkor azt a „fenti nemzet” nevéen kell szólítani. Olyan ez, mintha azt mondanák, hogy 1918. december 1-jétől a székelyek románok.

35 Bănescu 1921, 148–151.

36 Bănescu 1921, 151–152.

37 Madgearu 2002, 34.

38 Vratimos 2009, 196.

39 Spinei 2009, 227: „Speaking about the sowing of millet and wheat by the “Scythian people” who attacked the Byzantine Empire in 1086 and concluded an alliance with the rulers of the Paristrion towns, those people cannot be considered to have been Pechenegs, as some specialists believe. By the above-mentioned designation, Anna Comnena must have meant the natives, who had joined the nomads, because it is not conceivable that the latter practised tillage themselves during a plunder expedition.”

**1000–1072(?)
Szkíták, akik
korábban
moesek voltak**

2. ábra 1000 és 1072 között a szkítákra mint a bolgárok korábbi alattvalóira hivatkoznak

**1072(?)–1091
Besenyők
Szkíták**

3. ábra 1072(?) és 1091 között a szkíták a besenyő törzsszövetségén belül jelennek meg

A székelyek szkíta-tudata

Hogy a 12. századtól a Duna bal partjának szkíta nevű lakóin kit értenek a bizánci írók – például kunokat,⁴⁰ majd a tatárjárás után tatárokat⁴¹ –, teljesen mellékes.

A szkíta és besenyő szövetség ugyanis 1091. április 29-én a lebunioni csatában megsemmisítő vereséget szenved I. Komnénosz Elek császártól, aminek következtében eltűnnek a bizánci forrásokból. Akit elfognak, a bizánciak rabszolgává teszik. Közülük a császár kiválogat annyit, hogy azok (feleségeikkel és gyermekeikkel) megalapítsák Moglena tagmát (300-400 harcosból álló zászlóalj) Görögország és Macedónia határvidékén, Szalonikitől északra.⁴² Ezek után nem csoda, hogy Kordé Zoltán úgy tartja, „feltehető, hogy a lebunioni csata után is érkeztek Magyarországra menekülő [besenyő] csoportok.”⁴³ Mondanom sem kell, hogy ekkor nemcsak besenyők, hanem szkíták is költözhetek Magyarországra, s mivel hadakozó népekről van szó, elsősorban a határvidékekre. 1122-ben a bizánciak még egy utolsó utáni szkíta–bizánci összecsapást említenek.⁴⁴ (Igaz, van mit kutatni itt is: Kinnamos, Choniates és Skutariotes a 12.

40 Például FHDR) III: Efrem, 463–481.

41 Például FHDR III: Ioan Cantacuzino, 483–495, Nichifor Gregoras 503 stb.

42 FHDR III: Ioan Zonaras, 229.

43 Kordé 1991, 8–10.

44 FHDR III: Ioan Kinnamos, 231: „sciții, trecînd cu toata oastea Istrul, năvăleau în cuprinsul

századi, későbbi események kapcsán egyetlen szóval sem említi, hogy a szkíták „kunok” lennének – mint ahogy az interpretátorok többsége tartja –, azonban kereteket kell szabni ennek a tanulmánynak is.)

A népvándorlások hullámainak elcsitulása után azt látjuk, hogy a források a 13. századtól kezdődően egyre határozottabban egyetlen népet, a székelyt nevezik szkítának. A székelyek a krónikaírók számára szkíták, illetve ők maguk is szkíta-tudattal rendelkeznek, az ezt állító óriási adatmennyiségből⁴⁵ alább csak párat emelek ki.

Elsőre ugyan nem nyilvánvaló, ám másodjára már nagyon világos, hogy Kézai Simon 1282-83-ban a szkítákon a székelyeket érti:

„21. Megmaradtak továbbá a hunokból háromezren, akiket a futás oltalma mentett ki Krimhild csatájából, s akik a nyugat népeitől való félelmükben egészen Árpád idejéig Csige mezején maradtak, s magukat ott nem hunoknak, hanem székelyeknek hívták. Ezek a székelyek ugyanis a hunok maradványai [...] 23. Miután pedig Etele fiai Krimhild csatájában a szkíta néppel együtt szinte csaknem teljesen elpusztultak, Pannónia tíz évig király nélkül volt [...]”⁴⁶

Azaz a 21. fejezetben a hunok Krimhild csatájában szinte teljesen elpusztulnak, csak háromezren maradnak meg, és nevet változtatva székelyek lesznek. A 23. fejezetben még egyszer ír Krimhild csatájáról, itt a szkíta nép pusztul el csaknem teljesen. Következik, hogy a szkíták = a háromezrek = a székelyek. Szó szerint ugyanez megvan a Képes Krónikában is.⁴⁷

Később a krónikás hagyományra alapozó Antonio Bonfini 1488-ban így ír: „(410) Aztán Gyulafejérvár metropolis, melyről fentebb esett szó; sóbányák is, a székelyek népe, akik a nemeslelkű szkítáktól származnak”⁴⁸ „Amint a mi időnkben látjuk, a hunok nem üzettek ki teljesen a Pannóniákból; mert

hotarelor romeilor”, valamint FHDR III: Nichita Choniates, 245: „scitii au trecut Istrul și prădau prin părțile Traciei și, neam mai distrugător decât al lacustelor, nimiceau tot ce le iese în cale”

45 Az adatokat nagyon jól összegyűjti Nagy 1879, újabban pedig Halmágyi 2014

46 Kézai – Bollók 1991.

47 Halmágyi 2014, 51.

48 Bonfini – Kulcsár 1995, Első tized, első könyv, 410. sor.

akik az öldöklésből fogolyként megmenekültek, nem tudtak nyugton élni a germánok mellett, hiszen azok az ellenségeik voltak, hanem eltávoztak Dácia távolabbi részére, amelyet Erdélynek nevezünk, és a t hangot k-ra módosítva magukat székelynek nevezték el, mert tudták, hogy a szkíta név minden szomszédos nép fülében nagyon ellenszenvesen hangzik.⁴⁹ (értsd: scythul → scycul)

Itt most lépünk át azon, hogy hol is volt Dácia határa: Erdély szélén, ahogy Bonfini érti, vagy pedig a Budzsákban. A fontos itt most az, hogy szépen leírja, a székelyek a szkítáktól származnak.

A székely/szkíta azonosság leghíresebb kifejeződése Werbőczy Tripartitumában található (írva 1504–1514 között):

„Ezenkívül az erdélyi részeken élnek a szkíta néptől, annak Pannóniába való első bevonulása alkalmával elszármazott szkíták, akiket mi bizonyos rossz elnevezéssel székelyeknek nevezünk.”⁵⁰

1517–1519 körül Taurinus gyulafehérvári kanonok szerint a székelyek „a szkíták szokásai szerint élnek, akiktől erednek.”⁵¹

Ugyanez időtájt a dalmát Ludovicus Tubero Székely Jakabot Iacobo Scythának, az 1514-es parasztháborúról írván annak vezetőjét, Székely Györgyöt (Dózsa Györgyöt) Georgius Scythának nevezi.⁵²

A szebeni szász Georg Reichersdorfer 1530 körül írja: „a székelyek legrégebbiek a hunok közül, mivel a szkítáktól erednek.”⁵³

A jezsuita Antonio Possevino 1584-ben megjelent könyvében a székelyeket kis szkítáknak nevezi, ami lélegzetelállítóan ugyanaz, mint amire mi jutottunk: a nagy, általános szkíta tömegben belül van egy kisebb rész, akiket konkrétan szkítáknak hívnak:

„Székelyföld, amely (mint említettem) Scitulianak is nevezhető, Dácia egyik, Moldvával határos csücske. Hét szék avagy körzet alkotja, amelyek neve: Csík, Gyergyó, Kászon, Udvarhely, Maros, Kézdi, Sepsi, Orbai,

49 Bonfini – Kulcsár 1995, Első tized, hetedik könyv, 110. sor.

50 Kordé 2001, 178.

51 Călători străini... I: Stephan Taurinus 160.

52 Tubero 2001, 55, 102, 234.

53 Călători străini... I Georg Reichersdorfer, 209.

vagy ahogy mások írják: Czyk, Girgio, Marus-Szék, Aranyosszék, Kizdi, Sepsi, Orbai. A. Az erdélyiek lakják, akiket a hunok őseinek tartanak, és ezért is nevezik őket szittyáknak, vagy kis szkítáknak, hisz minden más népnél jobban fennmaradtak megőrizve eredeti mivoltukat, ama természettől védett kicsiny és sokszor zord vidéken. Sok valah is keveredett közékük.”⁵⁴

Úgy tűnik tehát, hogy az 1500-as években köztudomású az, hogy a szkítának nevezett nép a székely. Vajon ők lennének a bizánci források szkítái, akik előbb bolgár, majd besenyő kötelékben jelennek meg, az Al-Duna bal partján, a 9–11. században?

Nézzük, van-e olyan forrásunk, amely azt állítaná, hogy az ekkori havasalföldi-moldvai szkíták valamikor is átköltöztek volna a Kárpátokon. Van bizony, ez pedig a Csíki székely krónika, egy latin nyelvű, görög szavakkal és mondatokkal tarkított krónikaszerkesztmény, amely 1796-ban bukkant fel, azt állítván magáról, hogy 1533-ban írták. 1796-ban egy 1691-es másolat alapján a kolozsvári gubernium két hivatalos másolatot is készít róla. Ezt a krónikát sokáig hamisítványnak hitték, jómagam viszont azt abszolút hitel-esnek tartom.⁵⁵

Ebben a székelyeket latinul következetesen *siculok*nak nevezik, viszont van egy mondat benne, amely feltehetően egy régi hivatalos formulát őrzött meg. A 27. vers azt írja le, hogy 1030–40 körül egy északi nép, a boarok követői jönnek a székelyekhez feleséget kérni cárjuk fiának. A székelyek imígy kezdik a hivatalost választ a küldöttségnek (amely majd a Szeret-folyón túlra távozik hazafelé menet – feltehetően a Szeret a határt is jelenti):

(27. vers) „Gentis Scythicae Hunnorum Attilae Posterii Daciam Alpestem incolantes”⁵⁶ (Egy 1780-ban meglevő fordítás szerint: „Mi, Attila hunnusa-inak székely [pontosabban szkíta] nemzetbéli maradéki, havasos Dáciában lakók”⁵⁷)

54 Kordé 2001, 149.

55 Lásd erről szóló tanulmányomat: Sántha 2013.

56 Aranka–Biró 2010.

57 Gyergyó – társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi hetilap, 1905. július 30. Az eredeti kézirat feltehetően az 1916-os román betöréskor veszett el, 1940-ben már nincsen meg.

Dacia Alpestris Havasalföldet és Moldvát, Dél-Moldvát jelentette, mint ahogy azt Teodor Bălan kitűnő tanulmányában megállapítja⁵⁸. Jómagam ehhez még azt tudom hozzátenni, Antonio Bonfininél ugyanez a terület Dacia Montana néven jön elő:

„elterjed egészen Tibiscumig, ama Hegyi Dácia fővárosáig, amelyet többen Partmentinek mondanak, mostanában pedig Havasalföldnek neveznek. A másik Oláhország, amelynek Moldva a neve, a Pruttól, a hegyi Oláhország határától a Duna és a Dnyeszter között a Fekete-tengerig terjed.”⁵⁹

Dacia Montana a mai Munténia (Havasalföld), mely Tibiscumtól, azaz a mai Krassó-Szörény megyétől egészen a Prutig tartott, a mai Moldva bizonyos részeit is magába foglalva. Nem nehéz megtalálni a kapcsolatot a románok által Munténiának mondott tartomány neve és a középkori Dacia Montana, valamint a Dacia Alpestris és a Havaselve név között.⁶⁰

Eszerint a székely nemzet, amely önmagát szkítának nevezi, a 11. század közepe felé a saját lakhelyét az Al-Duna bal partjára, Dacia Alpestrisbe teszi. Elégséges ok ez arra, hogy a székelyeket a bizánci írók (Attaliates, Psellos és mások) szkítáival azonosítsuk? Ha a Csíki székely krónikát hitelesnek fogadjuk el (márpedig szerintem az), akkor igen.

A Kárpátokon túli szkíta/székely történelem tehát így néz ki:

- 804–813 közöttől 896-ig bolgár vazallusok,
- a magyar honfoglalás után erős magyar hatás,
- 1000-tól 1072-ig önálló székely „állam”,
- 1072-től 1091-ig (vagy 1122-ig, mikor az utolsó besenyő–bizánci összecsapást említik) föderáció a besenyőkkel,
- a székelyek (népes csoportjai) a bizánciaktól elszenvedett vereség(ek) után költöznek be Erdélybe, valamikor 1091 és 1122 között; ekkor kerülhetnek határőrként a Magyar Királyság nyugati határvidékeire is.

Egy, a Kárpátokon túlról való áttelepedés feltételezése a székely történelem számos kérdését megmagyarázza. Például azt, hogy az 1116-os olszvai csatával

58 Bălan 1973, 77–112.

59 Bonfini 1995, Első tized, első könyv.

60 A téma bővebb kifejtését lásd Sántha 2013.

kapcsolatban miért mondja a Képes Krónika, hogy „az igen hitvány besenyők és székelyek seb nélkül menekültek a király táboráig” (153. fejezet). Vagy az 1141-es Lajta menti csatában „A gaz besenyők és a hitvány székelyek mind egyszerre futamodtak meg, akár a juhok a farkasok elől, holott szokás szerint a magyar csapatok előtt jártak” (165. fejezet) (Szabados György fordítása).⁶¹

Az eddigi elméletek a székelyeket a nyugati végekről „vándoroltatták vissza” a Székelyföldre, mondván, azok már a magyar honfoglalás előtt ott laktak. Igen ám, de akkor hogyan lehet megmagyarázni, hogy ők még 1116-ban és 1141-ben is a keleti, színlelt megfutamodásos taktikát alkalmazták, míg a szintén keletről, ám jóval a székelyek után jött magyarok krónikása már semmit nem tud e sztyepei harcmodorról? Megmondom én: sehogy. Ám ha azt nézzük, hogy a székelyek még 1100 körül is a mai román alföld sztyeppés részein harcoltak, sok esetben sztyepei népekkel, akkor hirtelen a maga helyére kerül minden.

61 Szabados 2007, 484.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aranka – Biró 2010:** Aranka Gy.: Erdély-története. Sajtó alá rendezte: Biró A. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010.
- Bălan 1973:** Bălan T.: Numele Moldova – O istoriografie a problemei, in *Studii și materiale. Istorie*, 3. (1973) 77–112.
- Balogh 2011:** Balogh L.: Nicephorus Phocas and the Scythians. *Chronica*, 11. (2011) 12–17.
- Bănescu 1921:** Nicolae Bănescu: Cele mai vechi știri bizantine asupra românilor de la Dunărea de Jos. *Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj*, I. (1921–1922) 138–160.
- Bonfini – Kulcsár 1995:** Bonfini A.: *A magyar történelem tizedei*. Kulcsár P. (ford.), S. Varga K. (szerk.) Balassi Kiadó, Budapest, 1995. (<http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/bonfini.html>)
- Călători Străini... I.:** *Călători străini despre Țările Române. Volumul 1*. Holban M. (ed.). Editura Științifică, București, 1968.
- Carile 1988:** Carile A.: Byzantine Political Ideology and the Rus' in the Tenth-Twelfth Centuries. *Harvard Ukrainian Studies*, (Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine) 12–13. (1988/1989) 400–413.
- Cățoi 2010:** Cățoi M. O.: În legătură cu localizarea sciților tomitani consemnați de Walafridus Strabo. *Pontica (Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța)*, 43. (2010) 141–164.
- FHDR III:** *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei Românilor)*, vol. 3: *Scriptores Byzantini saec. XI-XIV*. Elian A. – Tanașoca N. S. (eds.). Editura Academiei, București. 1975.
- Halmágyi 2014:** Halmágyi M.: *Középkori eredetmondák. Gondolatok magunkról és másokról*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2014.
- Kézai–Bollók 1991:** Kézai S.: A magyarok viselt dolgai. Bollók J. (ford.) In: Tarnai A. – Madas E. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. (internetes kiadás: <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php>)

- Kordé 1991:** Kordé Z.: Besenyők az Árpád-kori Magyarországon. *História*, 13. (1991) 2–3. 8–10.
- Kordé 2001:** Kordé Z.: A középkori székelység. Pro Print, Csíkszereda, 2001.
- Leo Grammaticus 1842:** *Leonis Grammatici Chronographia*, Bekker I. (ed.). E. Weber, Bonn, 1842.
- Leo the Deacon 2005:** *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Introd., transl., and annotations by Alice-Mary Talbot A. M. – Sullivan D. F. Dumbarton Oaks, Washington DC, 2005.
- Madgearu 1997:** Madgearu A.: *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*. Editura Universității din București, București, 1997.
- Madgearu 2002:** Madgearu A.: Observații asupra revoltei din Paradunavon din 1072-1091. In: Dobre M. (coord.): *Istorie și ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu la 60 de ani*. București, 2002. 34–46.
- Mladjov 1998:** Mladjov I. (Ann Arbor, MI, USA): Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction. *Byzantine Studies*, 3. (1998) 85–128.
- Moravcsik 1984:** Moravcsik Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Nagy 1897:** Nagy J.: *A székelyek scytha-hún eredetűsége és az ellenvélemények*. Stein János, Kolozsvár, 1879.
- Popa-Lisseanu 1943:** Popa-Lisseanu G.: *Dacia în autorii clasici. Volumul 2 : Autorii greci și bizantini*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1943.
- Sántha 2013:** Sántha A.: Hamisítvány-e a Csíki székely krónika? *Székelyföld folyóirat*, 9–12. (2013).
- Spinei 2009:** Spinei V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Brill, 2009.
- Stephenson 2003:** Stephenson P. (trans.): *Chronicle of 811*. (Ed. I. Dujcev, Tra-vaux et Mémoires 1 (1965), 205-54 at 210-16) 2003. forrás: <http://www.paulstephenson.info/trans/scriptor1.html> - letöltés ideje: 2020.11.27. 15:13.
- Szabados 2007:** Szabados Gy.: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 475–500.

Szöllősy 2003: Szöllősy K.: A székelyek eredete és a tizenkét pont II. *Valóság*, XLVI. (2003) 9. 29–45.

Tubero 2001: Tuberonis L. D. A.: *Commentarii de temporibus svvis / ; praefationem conscripsit, textum. Latinum digessit et apparatu critico notisque instruxit Vlado Rezar; indicem composuerunt Tamara Tvrtkovic...* Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

Vratimos 2009: Vratimos A.: The Identification of the Scythians in the Service of Romanos IV's First Expedition to Anatolia. *Byzantinoslavica*, 67. (2009) 1–2. 191–198.

A KÁRPÁT-MEDENCEI HONFOGLALÁS KOR RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK STÁDIUMA. RÉGÉSZETI FORRÁSOK ALAPJÁN LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

GÁLL ERWIN - FÜLÖP RÉKA

ABSZTRAKT: A 10. századi régészeti horizont a „*honfoglalás kor régészete*” név alatt ismert, viszont a régészeti leletek döntő többsége magányos sírokból és temetőkből származik. Makrotopográfiai szempontból e temetőhorizont a Közép-Marostól és a Kis-Szamosztól egészen a Fertő nyugati részéig, illetve észak felé Nyitra és a Vág középső szakaszáig, dél felé pedig majdnem Belgrádig dokumentálható.

Ha az elsődleges jellegzetességeiket vesszük figyelembe, akkor az úgynevezett „*klasszikus*” 10. századi magyar lovas-fegyveres temetőhorizont sírjai körülbelül négy (2 férfi + 2 női) csoportra különíthetjük el:

A. Férfi sírok

A.1. Férfi sírok, 1. csoport: a gazdag/gazdagabb fegyveres sírok, köztük az úgynevezett „vezéri sírok”, illetve a „tarsolylemezes-kör” sírjai (arany- és ezüstszerelések szablyák, tarsolylemezek, vagy veretes tarsolyok, veretes övek, késznelíti íjtegezek, veretekkel díszített kaftánok, lószerszámdíszítmények jellemzik);

A.2. Férfi sírok, 2. csoport: sírok szerényebb leletekkel (sima hajkarikák, gyakran tegezszerelések, néha szablyák, részleges lovas temetkezések és lószerszámok);

B. Női sírok

B.1. Női sírok, 1. csoport: A legkorábbi női sírok egyszerűbb leletekkel rendelkeznek. Ez a csoport korában „rozettás lószerszamos” sírok megnevezés alatt volt ismert. A következő leletek jellemzik: gyöngysorc süngős fülbevalók, hajfonatkorongok, gyöngyök, rozettás lószerszámok, részleges lovastemetkezések és lószerszámok;

B.2. Női sírok, 2. csoport: Ezek a temetkezések a korábbiaknál jóval gazdagabb sírmellékleteket tartalmaznak. Ezt a csoportot: rendkívüli ezüstműves leletek jellemzik, mint például a lemezes hajfonatkorongok, csüngők, rombusz alakú ingnyakveretek, öntött kaftánveretek (négyzetes és kerek veretek), pödrott végű lemezkarperecek és gyöngyök;

A régészeti adatok alapján feltételezhető a meghódított népesség gyorsabb vagy lassúbb integrációja/strukturális integrációja a 10. századi Kárpát-medencében, ugyanakkor emellett további belső migrációs folyamatokkal is számolhatunk a század alatt. Ezeknek a folyamatoknak a részletei azonban (milyen gyorsan és milyen mértékben volt kiterjedt a strukturális integráció, és az azt követő akkulturáció), eltérőek voltak minden közösség vagy tájegység esetében (például a nagy és kis sírszámú temetők közötti kapcsolat jellege, a lehetséges értelmezési lehetőségei azoknak a temetkezéseknek, ahol nem fordul elő fegyveres és lovas sír).

KULCSSZAVAK: 10. század, honfoglalás kori régészet, fegyveres-lovas sírok, strukturális integráció, őslakos népesség

ABSTRACT: **The state of research of the 10th century's archaeology. What conclusions can be drawn on the base of archaeology?** The whole 10th century's archaeological horizon has been acknowledged under the name of „Archaeology of the hungarian conquest”. However, to our day, the bulk of the archaeological finds from the so-called Conquest Period comes from burials (single graves and burial grounds) in the vast majority of cases. In total, the burial grounds from the 10th century can be documented from the Middle Mureş and Little Someş to Fertő westward, respectively northward to middle sections of Nitra and Vag, southward almost to Belgrad.

If we take account their primarily characteristics, the funerary horizon which we known under of the name “the Hungarian classical weapons – horse burials” can be separate in four groups (2 females and 2 males):

A. Male graves

A.1. Male graves, group 1: the rich/richer warrior graves, among them the so-called “princely burials”, respectively the group of the “sabretache-group” graves (characterized by sabres with gold- or silver fittings, sabretache plates or sabretaches with mounted ornaments, belts decorated with mounts, fitted bow cases, caftans with mounted ornaments, trappings, or partial horse burials)

A.2. Male graves, group 2: burials with modest inventories (simple lockrings, frequently bow components, sometimes sabres, partial horse burials or trappings);

B. Female graves

B. Female graves, group 1: the earliest female burials, just like males, have simple inventories. This group was named earlier as “graves with harnesses decorated with rosette-shaped mounts”. It is characterized by the following finds; drop earrings with pendant spheres, cast openwork braid discs, beads, rosette-shaped harness ornaments, partial horse burials or trappings).

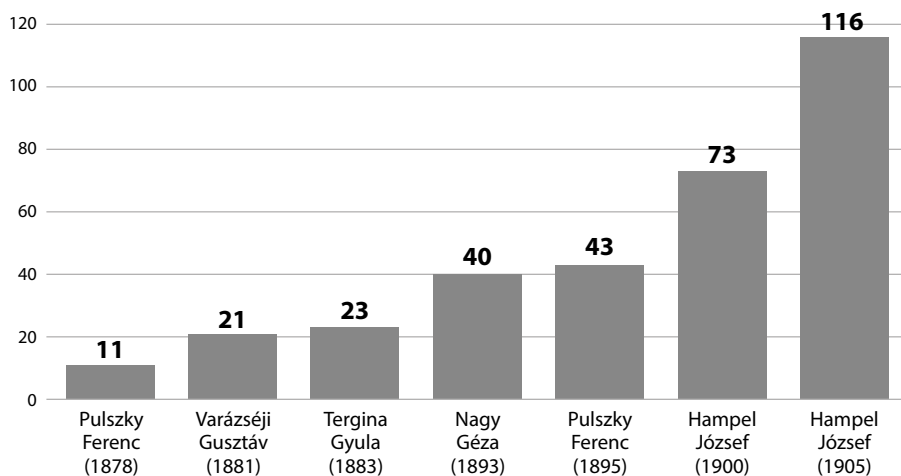
B.2. Female graves, group 2: these burials are featuring more affluent grave goods than the previous ones. This group is characterized by exquisite silversmith artefacts, such as discoid braid ornaments, pendant fittings, lozenge-shaped shift ornaments, caftans adorned with metal ornaments (rectangular and round mounts), sheet metal bangle with a twirled ending, and beads.

However, on the base of the archaeological data, one can suppose the integration/structural integration of the native peoples in the Carpathian Basin, and besides, further inner migration processes during this century. However, the details of these processes (how quick, and to what extent were the structural integration and subsequent the acculturation observable), separately in the case of every community or microregion (for example the nature of the relationships between the populations of the large and the small funerary sites; the possibility the interpretations of the funerary sites without weapons and horse burials), can be continued and further investigated only by including scientific analyzes.

KEY WORDS: 10th century, archaeology of the Hungarian conquest, weapon-horse burials, structural integration, native people

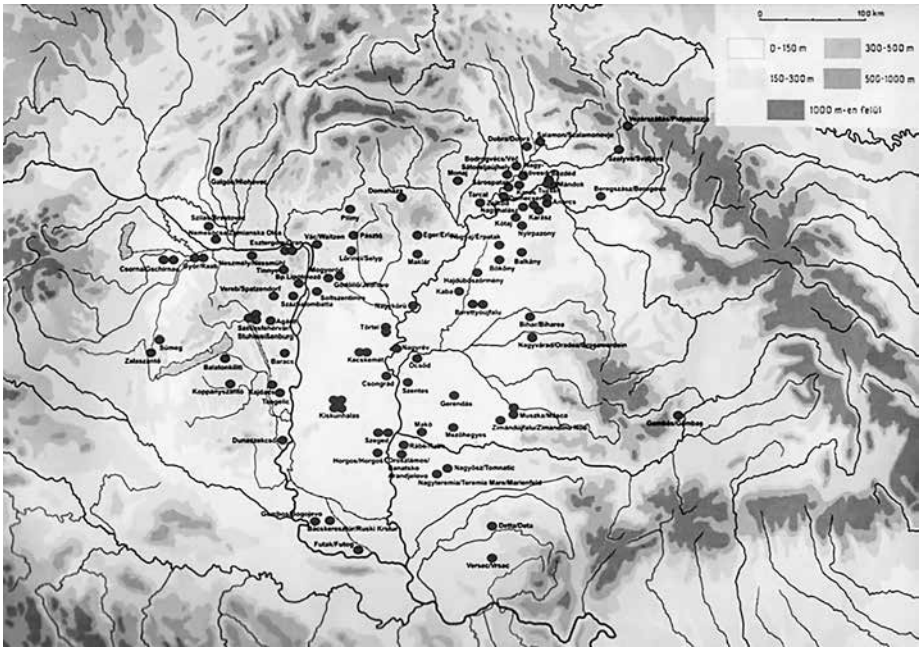
A Kárpát-medencei magyar honfoglalás korának régészeti kutatása egészen a közelmúltig majdnem teljes mértékben a temetőkutatást, illetve az ezekből származó leletek tanulmányozását jelentette.

Kezdetei a 19. század első felétől számíthatók, amikor 1834-ben Ladánybenén előkerült az első honfoglalás kori sír,¹ amelyet a verebi, galgóci, szolyvai és számos más sír/sír csoport/temető feltárása vagy leletmentése követett a 19. század közepétől egészen a század végéig.² A 19. századi gazdasági fellendülés és a téma iránt érdeklődő szakma fejlődése eredményeképpen,³ a lelőhelyek száma egyre nőtt (1. ábra),⁴ Hampel József 1905-ös kötetében már több mint 110 lelőhelyet gyűjtött fel (2. ábra).⁵

1. ábra A lelőhelyek mennyiségének növekedése a különböző tudományos elemzésekben 1878–1905 között

- 1 Első közlése: Jankovich 1835, 281–296. Teljes körű irodalommal ld.: K. K. 1996, 338–340.
- 2 Érdy 1858, 14–27; Lehoczky 1870; Rómer 1868, 105. A régészeti ásatások kutatástörténetét összegzi: Langó 2005, 182–184, 192–210.
- 3 Számos érdeklődő, magát folyamatosan képző, úgynevezett „amatőr” régész neve mellett, a honfoglalás kor kutatása kapcsán szükségesnek tartjuk megemlíteni Jósza András, Kislégghi Nagy Gyula neveit.
- 4 Pulszky 1878, 223–224; Varázséji 1881, 323–336; Tergina 1883, 156–163; Nagy 1893, 223–234; Pulszky 1897, 118–130; Hampel 1900, 507–826.
- 5 Hampel 1905.

2. ábra Hampel József 1905-ös kötetében ismert lelőhelyek földrajzi elterjedése a Kárpát-medencében (Petruț–Gáll 2016 nyomán)

A sírok keltezésének pontosságát egy szerencsés aspektus jelentős mértékben megkönnyítette: a honfoglalás kori sírokból számos alkalommal kerültek elő 10. századi nyugat-európai, bizánci és arab pénzek,⁶ amelyek segítségével a napjainkra többé-kevésbé megbízható *tipokronológia* áll rendelkezésünkre.⁷ Ezeket kiegészítik, illetve sok esetben pontosítják a radiokarbonos kormeghatározó elemzések.

6 Kovács 1989; Kovács 2008, 479–533.

7 A tipológiai módszer első kidolgozója a svéd Oscar Montellius volt. Leghíresebb műve: Montellius 1900. A honfoglalás kori leletanyag tipokronológia problematikáját, mint módszert, bemutatja: Langó 2005, 279–281. A matematikai-statisztikai alapú *szeriáció* a magyar honfoglalás kor kutatásában nem terjedt el, ennek az egyik fontos oka a relatív rövid időszak, amely mintegy 70/100 évet jelent. Ennek ellenére egyes esetekben egyértelmű vagy viszonylagos tendenciát jól ábrázol, mint például a tarsolylemezek és a lemezes hajfonatköröngök esetében (Gáll–M. Lezsák 2018, Fig. 7; M. Lezsák–Novichikin–Gáll 2018, Fig. 9). A matematikai-statisztikai alapú *szeriáció* módszertanát ld.: Szalontai 1999, 238–253.

Napjainkig összesen kb. 20.000 sírral számolhatunk, de mivel a temetők egy része pontosabban nem keltezhető a 10–11. századon belül, a 10. századi sírok száma ennél jóval kisebb lehet.⁸ Erre utalnak olyan specifikus 10. századi tárgykategóriák, mint az öntött és lemezes hajfonatkorongok, pántkarpercecek (6. ábra), szablyák, stb., amelyek egyik esetben sem haladják meg a 150–250 darabos mennyiséget.

A temetőkkal, sírleletekkel ellentétben a telepeket nem lehet pontosabban keltezni, mindössze a 10–11. századra, de találkozunk 8–11., 9–11., 9–10. századi keltezésekkel is.⁹

A jellegzetességeik alapján 10. századi temetőhorizont sírjainak alapján véve kisebb aránya (többnyire a lovas-fegyveres, gazdagabb mellékletű női sírok) egyértelműen jelzi régészeti szempontból (is) az új korszakot, ugyanis a temetkezési praktikáik, leletanyaguk teljes mértékben eltérnek a 9. század temetőinek temetkezési gyakorlataitól, szokásaitól, illetve ezek leletanyagától.¹⁰

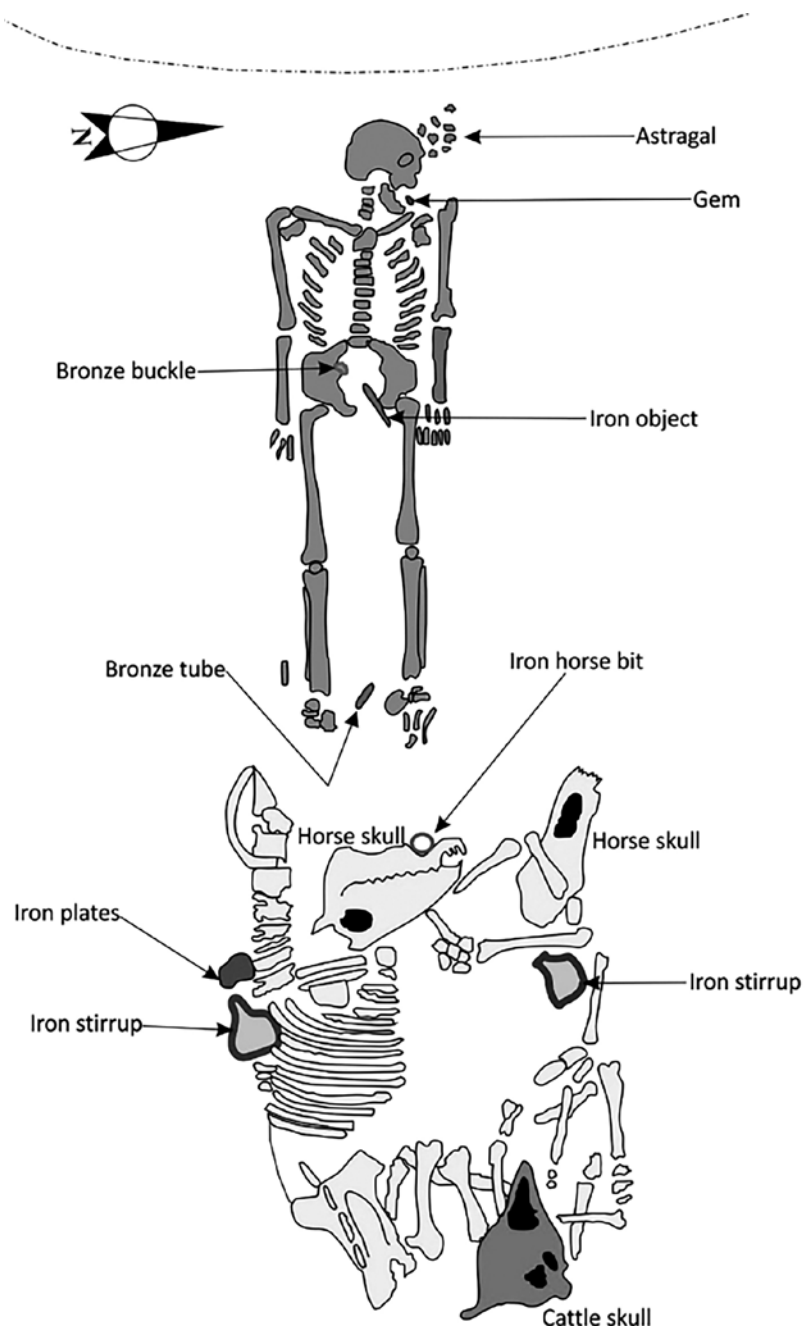
Lovas sírok előfordulnak az egész 10. században, azonban a század végére, a 11. század elejére nagyrészt felhagynak a szokás gyakorlatával. Olyan területeken viszont, mint Békés egyértelműen kell számolni később is a pogány szokásmóddal.¹¹ Több mint 700 lelőhely (702), több mint 1400 sírjáról vannak adataink lovastemetkezések létéről a korszakban, azonban ezeknek csupán töredékében, mintegy egyharmadában kerültek elő lócsontok is. Ezek aránya alapján úgy tűnik, hogy főként a részleges lovastemetkezések egy szűkebb réteg sírjaira jellemzők, azonban lelőhelyenként jelentős eltéréseket mutatnak. A lószerszámos és a részleges lovas sírok feltehetően az elhunyt társadalmi státusá-

8 Jómagunk kb. 337 többé-kevésbé biztosan a 10. századra keltezhető Kárpát-medencei lelőhelyet regisztrálhattunk. Gáll 2019, 311–316, 1. térkép.

9 A telep kutatások fejlődését számos ok hátráltatta, elsősorban az, hogy a szegényes leletanyag alapján a legtöbb esetben nem lehet keltezni a 10–11. századon belül sem pontosan (és éppen ezért érdektelenek maradtak a szakemberek számára), másrészt ehhez az okhoz szorosan kötődik az a tény is, hogy a temetőkkal összehasonlítva kiterjedésük miatt sokkal nehezebben kutathatók. Ld.: K. K. 1996, 60–61; Takács 2010, 1–67; Langó 2010, 257–285; Gáll et al. 2017; Takács 1995, 5–50; Rác 2019.

10 Dunántúl kapcsán ld.: Szőke 2014, 31–42; az Erdélyi-medence kapcsán ld.: Gáll 2019, 78–84. A Duna–Tisza köze és a Tiszántúl keltezési problémái feldolgozó szintézis nem született, a különféle próbálkozások közül elsősorban: Szentpéteri 2006, 455–496.

11 Révész László gyűjtötte össze a 11. századi eseteket. Révész 1996b, 183–184.

3. ábra Maroskarna „A” temető 2. sír

ra is utalhatnak, de a mikroközösségek szokásait figyelembe véve számos más, elvont aspektusra is utalhatnak. A női temetkezések esetében már Szőke Béla is felfigyelt erre,¹² a férfi sírok viszont nem rajzolnak ki egységes csoportokat. Bálint Csanád feltételezése alapján a lószerszámos temetkezések a többi lovas temetkezésekhez képest feltétlenül alacsonyabb társadalmi rangot jelentettek.¹³

A 10. századi lovastemetkezések gyakorlata nagyrészt az azt megelőző századokban megszokottaktól, hiszen a honfoglalók sírjaiban – mint ahogy már László Gyula is megfogalmazta – a lószerszámos sírok mellett kizárólag részleges lovastemetkezéseket (koponya és 4 lábcsont) lehet találni, különböző elhelyezési, formai változatokban.¹⁴ A korszakot tekintve megfigyelhető, hogy nem egységes a lócsontok elhelyezése a sírokban, ezért is alakított ki Bálint Csanád egy úgynevezett tipológiai rendszert a lovas sírok kapcsán.¹⁵ Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben gyarapodó forrásbázis és a pontosabb megfigyelések növekedése következtében nem kizárható, hogy a jövőben szükség lesz a Bálint-féle csoportosítás revíziójára, mivel úgy tűnik, hogy egyes típusok közel sem annyira egységesek. Az I. csoport esetében sem kerül be szabályszerűen mindig a zablá, a hevedercsat és a kengyel is a sírba, néhol hiányzik a három tárgytypus egyike, másrészt a II. csoport esetében is több altípus figyelhető meg, míg az V. csoportnál egyelőre az is kérdéses, hogy különálló típus lehet, vagy csak a II. csoport egy altípusáról beszélhetünk. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására a lovastemetkezések egységes, makróterégi elemzésére lesz szükség.

A lovastemetkezések nagyobb koncentrációja a Kárpát-medence É-i és DK-i részén figyelhető meg. Ezek főként két mikrorégióba csoportosulnak: a Felső-Tisza vidékén és az Alföld déli részén, a medence más tájain ilyen mértékű halmozódásuk nem található.¹⁶ Kiemelkedő jelentőségű, hogy főként a korai temetőkből a lovastemetkezések ritkább típusai is előfordulnak (III., IV., V.), földrajzi elterjedésüket tekintve pedig a felső-Tisza-vidéki temetők emelkednek

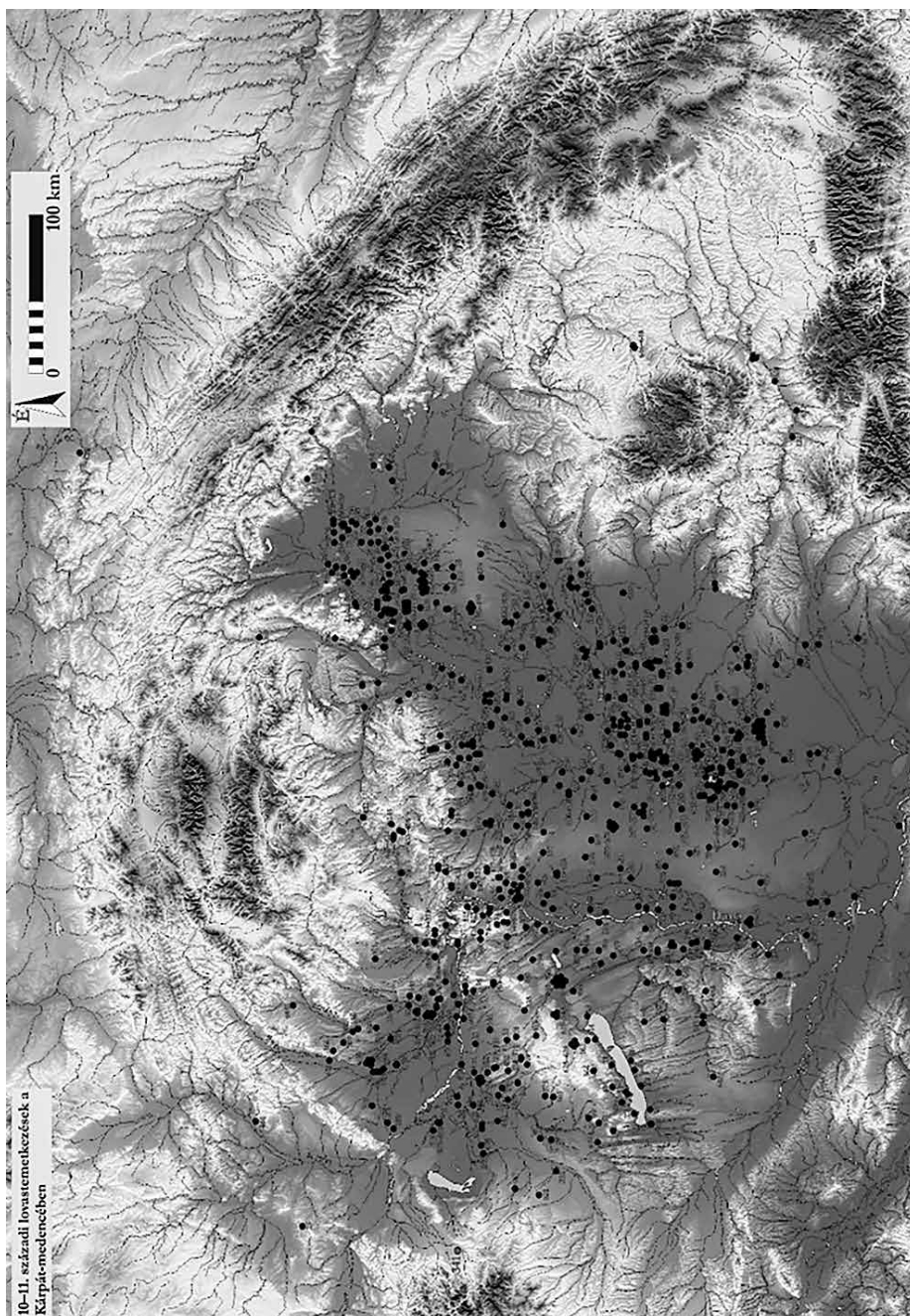
12 Szőke 1962, 15, 24.

13 Bálint 1969, 112.

14 László 1959, 446.

15 I. csoport: lószerszámos temetkezések, II. csoport: lábhoz tett lóborros temetkezések, III. csoport: kitömött lóborros temetkezések, IV. csoport: összehajtott lóborros temetkezések, V. csoport: kiterített lóborros temetkezések. Bálint 1969, 108–110.

16 Jogosan tehető fel a kérdés, hogy nem a kutatási stádium számlájára írható-e mindez.

4. ábra A 10–11. századi lovastemetkezések Kárpát-medencei elterjedése

ki, mint pl.: Karos, Kenézlő, Rakamaz, Tiszaeszlár, máshol csupán szórványosan fordulnak elő (ld. pl. az erdélyi-medencei Kolozsvár-Zápolya utca esete, ahol a II., III. és a IV. típus is előfordul). A lószerszámos temetkezéseket tekintve (I. csoport) megfigyelhető, hogy már a 10. század elején is megjelenik, habár szélesebb körben való elterjedése legfőképp a század második felére jellemző.¹⁷

A lovastemetkezések több típusának használata egyértelműen kulturális, mentalitásbeli heterogenitásra utal, és főként a század első két harmadára adatolható, illetve feltehetően az akkulturációs folyamatok kiszélesedésével a 10. század második felére egységesülő aspektust mutat. Következtetésképpen a század végéig e lovastemetkezések I. és II. csoportja marad gyakorlatban, illetve csak e két forma fordul elő egyenletesen az egész Kárpát-medencében. Érdekes és fontos kronológiai jelenségnek tarthatjuk még azt, hogy a lovas sírok többségében körte alakú kengyelek kerülnek elő, míg a 10. század második felétől megjelenő trapéz alakú vállas kengyelek a síroknak kevesebb, mint egynegyedében fordulnak elő.

Következtetésképpen, ha az elsődleges jellegzetességeiket vesszük figyelembe, akkor az úgynevezett „klasszikus” 10. századi magyar *lovas-fegyveres* temetőhorizont sírjait körülbelül négy (2 + 2) csoportra különíthetjük el:

A.1. gazdagabb, az úgynevezett „lemezes kör” férfi sírok:¹⁸ arany- és ezüstszerezéses szablyák, tarsolylemezek, veretes tarsolyok, veretes övek, veretekkel díszített kaftánok, lószerszámdíszítmények;

A.2. férfi sírok: egyszerű szablyás, íjas, sokszor balta melléklettel, a ló különböző részeivel, illetve lószerszámokkal, amelyek a kantár és a nyereg sírban való jelenlétét jelzik;

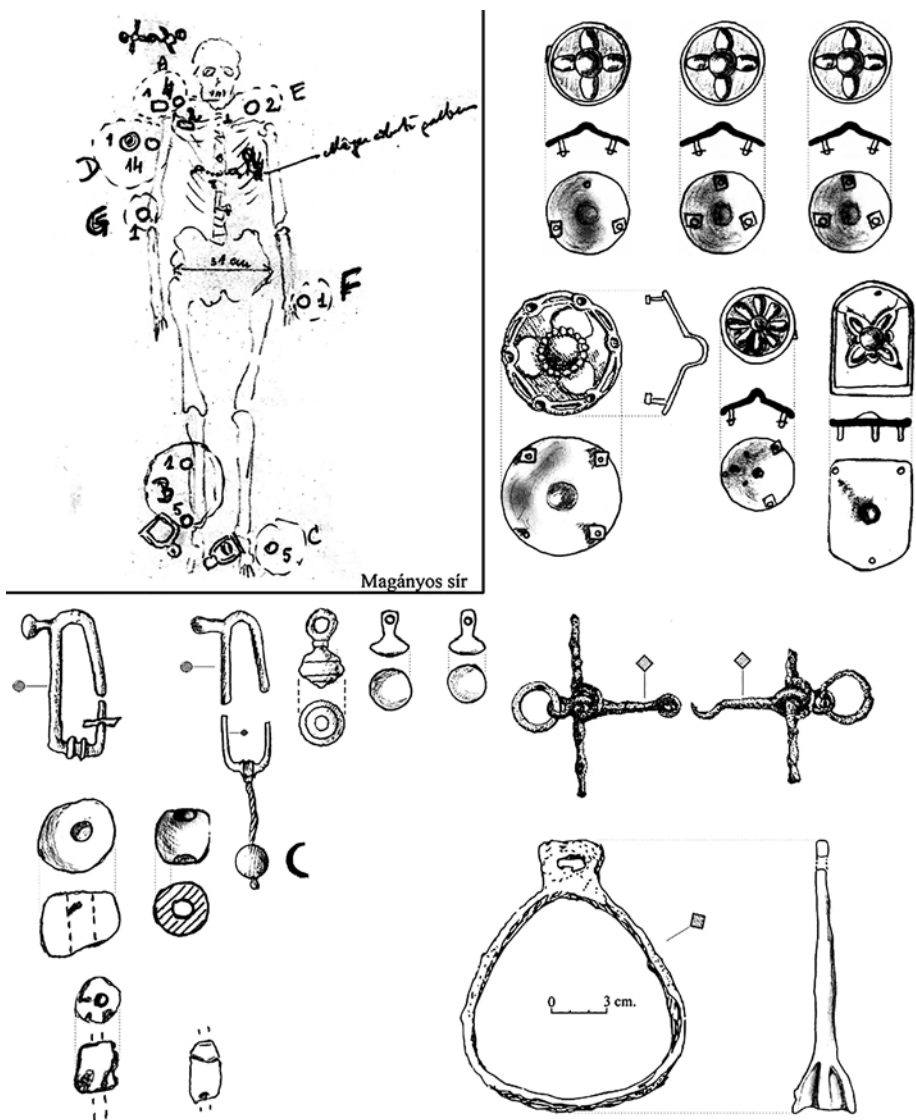
B.1. egyszerűbb ruházatban eltemetett nők (gyöngysorcsüngős fülbevaló, öntött hajfonatkorong), akik sírjában viszont megtalálhatók az úgynevezett rozzasztás lószerszámok, amelyeknek egy része korai temetkezés;

B.2. az úgynevezett „lemezes kör” női jellegzetességű sírjai:¹⁹ aranyozott ezüst lemez hajfonatkorongok, ezüst öntött kaftánveretek, a temetkezések több-

17 Bálint 1969, 112.

18 A fogalom a Fettich Nándor „tarsolylemezes kör” az anyagi kultúrára széleskörűben alkalmazott változata. Ld. Fettich 1937, 23–26.

19 Ld. a 17. jegyzetet.

5. ábra Németszentpéter-G.A.S. területe, magányos sír leletanyagának egy része

nyire a ló részei nélkül, de abban az esetben, ha mégis behelyezték a ló részeit a sírba, a lószerszámokat nem díszítették. Ez a csoport nagyjából egy későbbi horizontja lehet a honfoglalás kori női síroknak, földrajzi elterjedésük sem teljes mértékben egyezik meg az úgynevezett rozettás lószerszamos temetkezésekkel.

Természetesen ez egy nagyon leegyszerűsített változata a nagyon színes 10. századi temetkezési horizontnak, ugyanakkor sok esetben e csoportok sírjai ugyanazon temetőben is ismertek.

Ezen régészeti adatok alapján számos, a régészetben túlnövő megfigyelés, illetve elsősorban kérdés fogalmazható meg:

1. a 10. századra keltezhető temető/sírcsoportok előkerülésének makrotopográfiai elterjedése körülbelül keletről a Kárpát-medence Maros és a Kis-Szamos vidékéről, nyugati irányban majdnem a Fertő tóig terjedt, északi irányból pedig a Sajó, Ipoly felső-, illetve a Nyitra és a Vág középső szakaszaitól megközelítőleg Belgrádig követhető.²⁰
2. Főleg az utóbbi időben kiterjedt régészeti ásatások, illetve az elvégzett régészeti tipokronológiai vizsgálatok, amelyeket kibővítettek a radio-karbon (¹⁴C) elemzések, arra engednek következtetni, hogy ebben a pillanatban kronológiai szempontból teljes biztonsággal a 10. század első kétharmadára keltezhetően a Kárpát-medencében csak magányos sírokat, sírcsoportokat, illetve kevés sírt számláló kis temetőket tudunk kimutatni, elsősorban a medence középső területein, illetve az Erdélyi-medence térségéről mindössze Kolozsvár területéről.²¹
3. Az előbb említett tipokronológiai elemzések²² alapján a letelepedést jelző nagyobb sírszámú temetők megjelenése nem keltezhető a 10. század első harmadára.²³ A feltárt temetők – sokszor akár ugyanazon kistáj teme-

20 Kiss 1983; Bálint 1991; Révész 1996a; Kiss 2000; M. Nepper 2002; Istvánovits 2003; Révész 2008; Demo 2009; Gáll 2013; Tóth 2014; Horváth 2014; Gallina–Varga 2016; Horváth 2019; Révész 2019.

21 Ld.: Gáll 2019, 1–2. térkép.

22 Ebből a szempontból szükséges megemlítenünk, hogy az eddig 10. század elejére keltezett Püspökladány–Eperjesvölgy temetőjének használata valójában a 10. század második felétől keltezhető. Bodri 2018, 291–303.

23 Bővebben ld.: Gáll 2019, 115–216, 2. térkép.

tői – közti különbségek azt mutatják, hogy ezek általánosító modellekkel nem magyarázhatók, ezért alapvető lenne a mikroregionális eltérések kutatása. E temetőket a jövőben elsősorban belső összefüggéseikben, kontextusaikban és mikroregionális kapcsolataik alapján kellene vizsgálni, és csak a kutatás második szakaszában Kárpát-medencei összefüggéseikben. Ugyanakkor számos temetőt ismerünk, amelyet a 9. században kezdtek el használni, de a temetkezések a 10. században is folytatódnak: ezek azonban a medence peremterületeiről ismertek.²⁴ Alacsony számuk ellenére is elgondolkodtatóak ezek a fegyver és ló nélküli nagy sírszámú temetők.

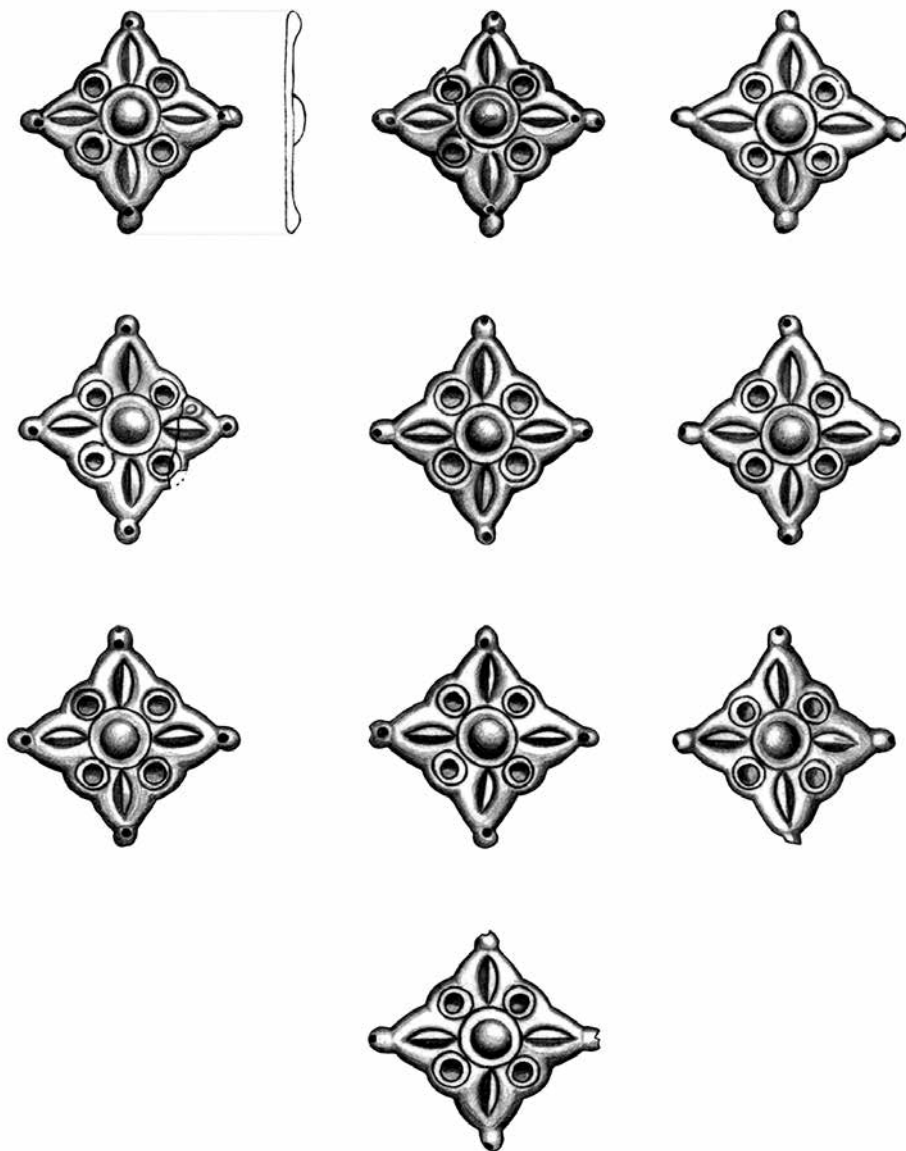
4. A különféle tárgykategóriákon végzett tipokronológiai elemzések alapján a presztízis jellegű leletanyag kárpát-medencei É → D-i irányú lépcsőzetes elterjedését dokumentálhatjuk. A tarsolylemezek esetében készített szeriációs módszert is felhasználó időrendi elemzésünk azt egyértelműsítette, hogy gyakorlatilag a 10. század első felében mindössze a Felső-Tisza vidékéről származó tarsolylemezeket tudjuk a század első felére keltezni.²⁵ Hasonló megfigyeléseket tehetünk az arany- és ezüstszerelések szabályák, veretes tarsolyok elterjedési tendenciái kapcsán is.²⁶ Ez arra utal(hat), hogy a Kárpát-medencében az elsődleges elosztási, disztribúciós csomópont a Felső-Tisza-vidék régiójához köthető.
5. Ha a presztízisjellegű tárgyak elterjedése kapcsán egyértelműen mindössze egy, a felső-Tisza-vidéki hálózati csomópont figyelhető meg, az egyszerűbb tárgyaknak ítélhető vasszabályák esetében legalább 5 csomópont észlelhető az elterjedési térképeken, míg a veretes övek egyenletesen elárasztják a Kárpát-medencét.²⁷ Esetükben azonban a teljes leletanyagot elemző kronológiai vizsgálat mai napig fennálló hiányában, egyelőre ezt ilyen módon nem lehet kijelenteni. Az viszont könnyen észrevételezhető, hogy a legnagyobb koncentráció esetükben is a Felső-Tisza-vidék mellett, a Tisza középső szakaszánál, a Körösöknél és a Marosnál dokumentálható.

24 Ezeknek listáját és makrotopográfiai elterjedésüket ld.: Gáll 2019, 318, 3. térkép.

25 Gáll–M. Lezsák 2018, Fig. 7–9.

26 Ld.: Gáll 2019, 118., 120–121. kép.

27 Ld.: Gáll 2019, 113., 121. kép.

6. ábra Nagyteremia-Stock Kristóf földjén előkerült sír leletanyagának egy része

A más, egyszerűbb leletek, mint például a lemezből kivágott pántkarperecek (nagyon sok esetben fegyveres férfiak temetkezéseiben) elterjedése is körülbelül ugyanazokat a tendenciákat mutatja földrajzi szempontból.

E jelenségek kapcsán eddig elvégzett vizsgálatok különféle történetiszociológiai, régészeti és történeti jellegű megfigyelést és kérdést engednek meg:

1. A különféle tárgykategóriákon végzett tipokronológiai elemzések alapján a leletanyag $\text{É} \rightarrow \text{D}$ -i irányú lépcsőzetes elterjedése arra utal(hat), hogy a Kárpát-medence elfoglalását, illetve a terület és az itt talált népségek meghódítását, az elitjeik strukturális integrációját egy, nagyjából $\text{É} \rightarrow \text{D}$ -i, illetve $\text{É} \rightarrow \text{DK}$ -i, $\text{É} \rightarrow \text{DNy}$ -i irányú politikai folyamatként foghatjuk fel a 10. század folyamán. Követhetőségük a hatalmi hálózat-rendszereibe bekapcsolt népségek településterületein egy adott kulturális millió területi elterjedését jelzi, mivel a honfoglalás kori kultúra kialakulása részben Kárpát-medencei történetiszociológiai jelenség. Mindezek alapján, akkor a jövőben a kutatás egyik feladata e folyamatok regionális kutatása lehet.
2. A régészeti szempontból új horizont és az írott forrásokban is említett hatalmi struktúra 10. századi Kárpát-medencei megjelenése közötti azonosíthatóság nagyjából ténykérdés, következtetésképpen felmerül a kérdés, hogy az eddigi rendelkezésre álló és az elit temetkezések leletanyagához sorolható régészeti jelenségek alapján milyen következtetést vonhatunk le a magyar honfoglalással kapcsolatban. Hogyan értelmezhetünk – e földrajzi jelenségek elemzése alapján – olyan kérdéseket, mint a magyar honfoglalás térbelisége, időrendje és jellege? Kárpát-medencei belső írott források hiányában az elmúlt 100 évben a temetőrégészet lényegesen meghatározta a történeti interpretációkat is. Idővel pedig szemléletbeli sémát is eredményezett: a leletek előkerülésének makrotopográfiai jellege alapján a 20. század során a Kárpát-medence 10. századi településrendszerét és uralmi területeit úgy rajzolták meg, ahogyan ezt a feltárt temetők, illetve sírok jelezték. Ezzel a felfogással szemben, a módszertan fejlődésével, más európai területeken már régebben megfigyelték, hogy e két fogalmat szükséges elválasztani egymástól. Az uralmi elitek általában jóval nagyobb területeket von-

tak uralmuk alá, mint azt a kora középkorban településterület szempontjából megszervezni, illetve általuk belakni sikerült. Ugyanakkor a 10. századi Kárpát-medencei „*Machtbereich*” (uralmi terület) és „*Siedlungsbereich*” (településterület) fogalmakat a nomadizmus vagy a félnomád rendszer miatt is szükséges lenne szétválasztani. Ennek oka, hogy azt a kérdést, hogy a medence területéből a magyar hatalmi struktúra pontosan mekkora területet hódított meg a 9. század végén, illetve a 10. század elején, valójában egy kora középkori nomád hatalom esetében anakronisztikus feltenni, ugyanis kizárható, hogy a hatalmi struktúrát működtető elit hatalmi filozófiája olyan területközpontú lett volna, mint ahogyan a modern történetírás és régészettudomány képviselői ábrázolták.²⁸ Természetesen a ló túloldalára sem szeretnénk átesni: a magyar hatalmi struktúra hatalmi hálózatai kiépítésének eredménye a Kárpát-medence földrajzi térségében képzelhető el, de hogy ennek mennyire volt par excellence területi jelentősége, arra nem tudunk megnyugtató választ adni. A nomád hatalmaknál általánosságban elsősorban a népek feletti uralom határozta meg a hatalmi szemléletet. E hatalmi filozófia kapcsán szükséges szemlélnünk a Kárpát-medence népességének a steppeállam hatalma alá való terelését is.

3. Hányan voltak az új keleti honfoglalók? A honfoglalók számarányáról a legkülönbébb elméletek léteznek, a legkevesebb 14.374,5 és a legtöbb kb. 400.000 között képelték el. A régészeti tendenciák ebben a pillanatban egyértelműen a kisebb népességarányt látszanak támogatni.
4. Milyen gazdasági rendszert vagy rendszereket képzelhetünk el a Kárpát-medencében? A mobilis nomád (?) közösségek hálózatrendszerének létét két – egy régészeti és egy archeogenetikai – adat és az ebből levonható megfigyelés is alátámaszthatja. Egyrészt a Szeged-Öthalom, V. homokbányában előkerült sírokat elszórtan dokumentálhatták, több tíz méter távolság választja el őket egymástól. Ahogyan kiderült a már idézett archeogenetikai elemzésekből, az e sírokból nyugvók nem vol-

28 Szűcs 1997, 306–318.

tak biológiai rokonságban egymással, más közösségekhez tartoztak, tehát ezt a temetkezési helyet több közösség használhatta, más-más időpontban. Mindez viszont csakis e közösségek nomád, vándorló életmódjával magyarázható. Ugyanakkor az gyanítható, hogy közbeékelten más életmódot üző csoportok is léteztek, amelyek úgymond kiszolgálták (warrior society) tagjait.

5. Az utóbbi 150 év régészeti anyagának mélyebb elméleti értelmezési lehetőséget a szociológiai és a kulturális antropológiai kutatások esetében használt fogalmi rendszerek biztosítanak, mivel a közép- és nagy méretű temetők esetében számos olyan funerális jelenséget tudunk kiszűrni, amelyek arra utalnak, hogy az ide temetett népességnek más kulturális gyökerei lehettek, mint az új régészeti horizontot megjelenítő lovas-fegyveres temetkezések.²⁹

A. Az akkulturáció, kultúraváltozás, kultúraváltás (amelynek alapszintje az adaptáció) olyan kulturális kölcsönhatások együttese, amely két vagy több hagyomány találkozásakor, hasonulásakor vagy keveredésekor lép érvénybe.³⁰ Milton Gordon véleménye szerint azonban az akkulturáció az asszimiláció első lépcsőfoka, tehát szakaszosított, etapizált integratív jelenségek egységeként értékeli az asszimilációt, ezen első lépcsőfok (akkulturáció) pedig azt jelentené, hogy az egyén vagy csoport átveszi a másik társadalom érték- és normarendszerét, attitűdjeit, nyelvi és tárgyi világát (pl.: viseleti elemek).³¹ A folyamat zavartalansága attól függ, hogy a másik kultúrából átvett új elemek milyen mértékben építhetők be az eredeti kultúrába! Fontos tény, hogy az akkulturáció nem végződik szükségszerűen asszimilációval! Korszakunk kérdésköréhez azonban nagyon közel érezzük Bindorffer Gyöngyi akkulturációs szint elnevezését, amelynek legmagasabb szintje, végső eredménye

29 Ld.: Gáll 2019, 238–246.

30 A fogalom szintetizálása: AEKK 2010, 21–22; BES 2009, 14–16. A fogalom kritikája kapcsán ld. Murphy 1964, 845–854.

31 Gordon 1964.

a kulturális asszimiláció.³² A korszak temetkezései szokásainak jellegzetességei alapján (pontosabban: amit régészetileg konstatálhatunk) e folyamat elsősorban egyirányú lehetett. (Vagyis a keleti eredetű népesség temetkezési szokásaira – legalábbis régészetileg nem dokumentált – nem hatottak a meghódítottak temetkezési szokásai (!), kérdés csak az, hogy miért nem). Ha antropológiai és DNS elemzések révén bebizonyosodik, hogy e Kárpát-medencei (mikro)közösségek körében megjelentek keleti, ázsiai elemek is, akkor a kölcsönhatások meglétét (pl. maritális akkulturációs jelenségek) egyértelműen szem előtt kell tartani. Ugyanakkor az itt megjelenő közösségekre, a tájon, természetföldrajzi realitásokon kívül egyértelműen hatottak a különféle társadalmi és kulturális hatások. És ami még fontosabb: ezek a hatások különféle hatásfokkal érintették a mikroközösségeket, illetve az egyéneket.

- B. A másik fogalom, amelyet használhatunk e korszak változatos szociológiai jelenségeinek leírására, az a nevében is politikailag értelmezhető „strukturális integráció”,³³ amely folyamatnak nem az (egyéni vagy csoportos) asszimiláció a célja, hanem az egymáshoz illeszkedés értelmében a közösségek/közösség (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése. Meglátásunk szerint az integrációhoz egy adaptációs kényszer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető entitás kulturális jellegét is módosítja. Ebből a szempontból kéz a kézben jár az integrációt kiteljesítő, a közösségi identitást is felbontó és új keretekben újraalkotó – voltaképpen a politikai ethnoszt megteremtő³⁴ – akkulturációval, azonban egyértelműen nem azonos vele. E társadalomtörténeti folyamat ehelyett egy „overlap” jelenség, amelynek során a hódító struktúra úgy illeszti be hierarchikus módon, fentről lefelé, vagyis vertikalizált formában az illeszkedő közösséget (vagy egy közösség

32 Bindorffer 2001, 141.

33 AEKK 2010, 182.

34 Pohl 2018, 17–20, 44–47.

bizonyos individuumait), hogy annak elsődlegesen nem érinti és nem változtatja meg önképét és/vagy belső szerkezetét, miközben azonban külső státusa módosul, hozzáidomul a hódító csoport struktúrájához.³⁵

Két kérdést tartunk e módszertani bevezető után fontosnak feltenni:

1. Milyen érdekük fűződött a hódítóknak ahhoz, hogy hatalmi struktúráikba integrálják a(z) elsősorban) meghódított népesség különböző rétegeit vagy akár egyéneit?
2. A meghódított népségek, közösségek egyéneinek milyen mértékben volt lehetőségük integrálódni a hatalmi hálózatokba, ebben az esetben „honfoglaló magyarrá” válni?

E két, egymáshoz szorosan kapcsolódó és talán egymást erősítő (történet) szociológiai tényező a 10. század folyamán, elsősorban ennek első részében kisebb százalékarányban érinthette a meghódított népséget. Ugyanis kérdéses, hogy a hódítóknak mennyire lehetett érdekük velük azonos szintre emelni a meghódítottak minden rétegét, a teljes közösséget. Ugyanakkor az úgynevezett katonai kísérek keretében sor kerülhetett egyéni integrációkra. E jelenségek közül az első fázisba a strukturális integráció fogalmát tartjuk használhatónak, amely a legpontosabban leképezi le az illető folyamatot. Több tanulmányunkban kitértünk a „strukturális integráció” jelenségére, amely régészeti szempontból több helyről jól adatolható, következtetésképpen e folyamatok egyértelműen lezajlottak a 10. században. Speciális helyzete miatt itt a gyulafehérvári esettel foglalkozunk. A 10–11. századra keltezhető 1195 síros Gyulafehérvár-Mentőálmás temetőjéből összesen 9 lovastemetkezést ismerünk. Ezek közül speciális helyzete van a IV. kutatóárok 1. sírjának: a lovas-fegyveres sírban levő egyént azonban K–Ny tájolással helyezték a sírba, illetve a sírra kőpakolást helyeztek. Ez a szokás egyrészt teljesen ismeretlen a honfoglalás kori temetőkben, másrészt a gyulafehérvári és általánosan a hamvasztásos temetőkről áttérő népségek vegyes tájolású temetőinek egyik jellegzetessége.³⁶ E példa alapján próbál-

35 E kérdést régészeti anyag alapján kifejtettük a Hortobágy-Árkus 49. és 50. sír esetében. Ld.: Gáll–Szenthe 2020a, 181–197.

36 Gáll 2013, I. kötet: 189, 50. kép.

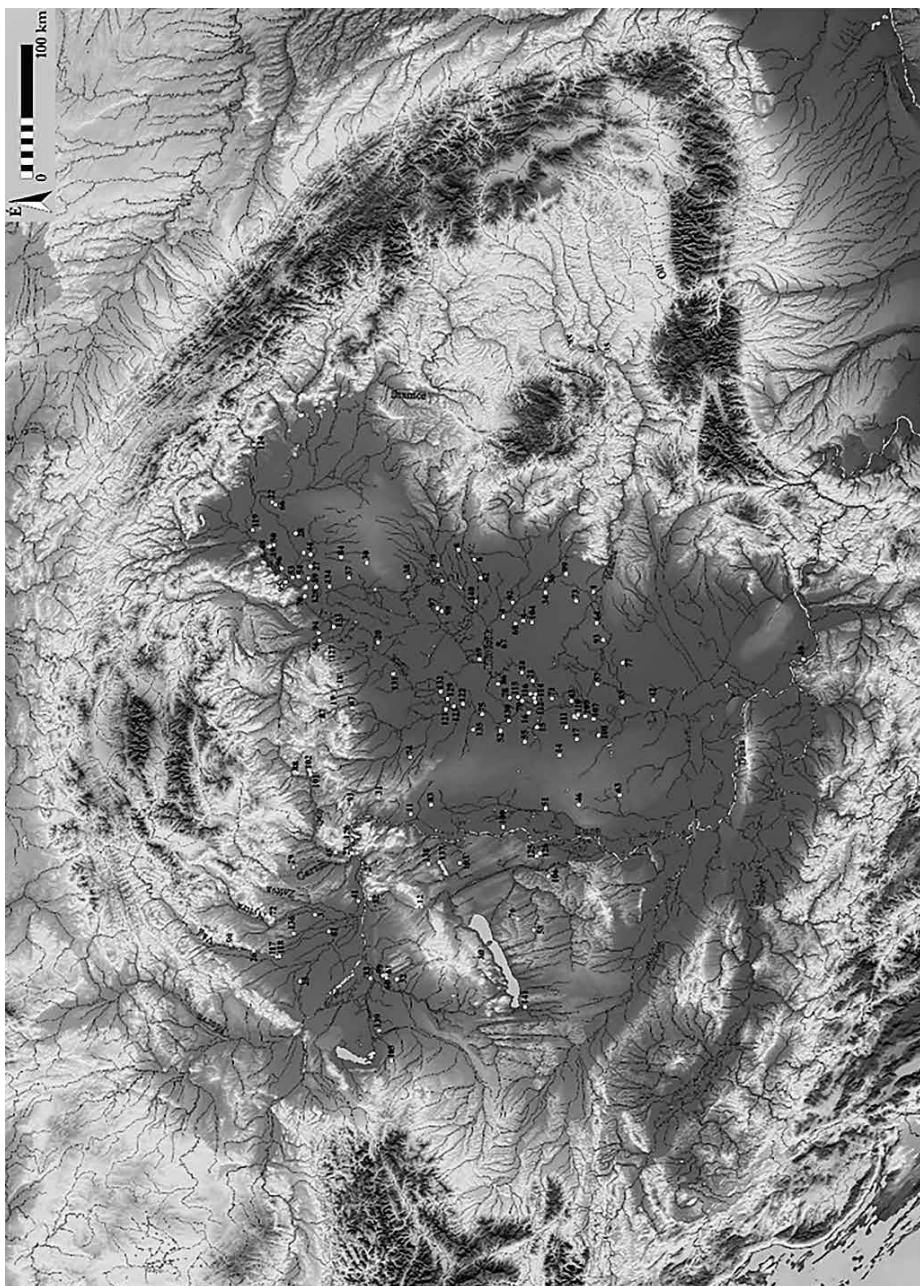
tunk rávilágítani arra a nagyon komplex történet-szociológiai jelenségre, amely a honfoglalás után a Kárpát-medencében elkezdődött, s amelyre alig van egyelőre csak néhány példánk.

A kis szintéziselemzésünk végén nem következtetéseket, hanem általunk fontosnak tartott további kérdéseket tartunk jelentősnek feszegetni:

1. „Strukturális integrációs” folyamatok kutatása a régészet, illetve archeogenetika segítségével. Milyen gyorsan és milyen mértékben integrálódtak a meghódított csoportok, közöttük az úgynevezett „poszt-avar” közösségek,³⁷ illetve szlavofon népességek?³⁸
2. Melyek a kapcsolódási pontok a kis sírszámú ún. sírcsoportok és a nagy temetők között? Lehet kronológiai, illetve kulturális válaszfalat húzni e népességek között?
3. Csak a peremterületekről ismerünk 9. században elkezdett és a 10. században is használt temetőket?

37 E kérdésről: Gáll–Szenthe 2020, 181–197. Mivel az „avar” fogalom politikai ethnoszt jelentésére korlátozódhatott, az Avar Kaganátus eltűnése eredményeképpen ahistorikus avarokról beszélni, éppen ezért a „poszt-avar” fogalmat használtuk. Erről bővebben: Gáll – Szenthe 2020b, 130.

38 Gáll et al. 2017, 139–141, 66. kép.

7. ábra A sima, díszítetlen pántkarperecek földrajzi elterjedése a Kárpát-medencében (a lelőhelyek szakirodalmát ld.: Mesterházy 2018, 201–211)

1. Arad-Csálya; 2. Bajót; 3. Bánkeszi 23. sír; 4. Békés-Hidashát; 5. Békéscsaba-Erzsébet-hely; 6. Berekböszörmény-Pál-dombja 2. sír; 7. Berettyóújfalu, B. Nagy Sándor földje; 8. Biharkeresztes, Bethlen G. út 1. sír; 9. Bodrogvécs; 10. Borosbenedek; 11. Budapest XX. Pesterzsébet, Külső Török Flóris u. 121.; 12. Csákberény-Pusztatorond; 14. Csólyospálos (egykor Kiskunfélegyháza, Csólyos-pusztá); 15. Csongrád; 16. Csongrád-Vendel-halom 26. sír; 17. Csorva-Ruzsajárás; 18. Eger-Répástető 1. sír; 19. Eger-Szépasszonyölgy – négysírban; 20. Egyek; 21. Eperjes-Kiskirályság, Sáfrány János tanya (azonos a Takács tábla lelőhellyel); 22. Eperjeske 3. sír; 23. Esztergom; 24. Gádosor 2. sír; 25. Galánta-Papföld 6. sír; 26. „Galgóc”; 27. Gáva-Vásártér 28. sír; 28. Gégény-Vasúti őrház; 29. Génye 1. sír; 30. Geszteréd; 31. Gödöllő; 32. Gyömöre; 33. Győr-Újszállások; 34. Gyula-Téglagyár, 10., 37., 45. sír; 35. Gyulafehérvár 41. sír; 36. Gyulavarsánd-Laposhalom; 37. Hajdúböszörmény, Vidi föld, Erdős tanya; 38. Hajdúböszörmény; 39. Hencida 1., 5., 10. sír; 40. Hertelendyfalva; 41. Hetény 60. sír; 42. Hódegyháza 5. sír; 43. Hódmezővásárhely-Kopáncs 10. sír; 44. Ibrány-Esbó-halom 197a., 206. sír; 45. Ipolykiskeszi 224. sír; 46. Jánoshalma-Kisráta; 47. Kál-Legelő 10. sír; 48. Karos I. temető 12. sír; 49. Karos II. temető 3., 12., 29., 45., 47., 53., 54., 56., 61., 66. sír; 50. Karos III. temető 6., 9., 13. sír; 51. Kecel-LehoczkyJános tanyája; 52. Kecskemét-Lakihegy A sír; 53. Kenézlő-Fazekaszug I. temető 7., 16. sír; 54. Kenézlő-Fazekaszug II. temető 26., 34., 41., 44., 47., 49., 50. sír; 55. Kiskunfélegyháza-Ferencszállás; 56. Kistokaj-Gerenda; 57. Kiszombor F-temető; 58. Koppányszántó-Belterület; 59. Koroncó-Bábota II. sír; 60. Koroncó-Dózsa Gy. út; 61. Koroncó-Rácdomb; 62. Körösszegapáti-Pállapály; 63. Madaras-Árvai-dűlő 4. sír; 64. Magyarpécska; 65. Marosgombás 10. sír; 66. Mándok-Tetenke; 67. Mezőberény-Kérhalom 74. sír; 68. Mezőmogyer; 69. Mezőtúr-Alsórévai határ; 70. Mezőzombor-Bálványhegy 2., 4. sír; 71. Mindszent; 72. Molnos; 73. Nagykamrás-Rózsamajor; 74. Nagykáta; 75. Nagyrév; 76. Nagyszokoly; 77. Nagyteremia; 78. Nagytőke-Jámborhalom (Szent-Kunszentmártoni út néven); 79. Nagytőke-Jámborhalom, Németh Gergely földje; 80. Nagyvázsony-Nózsér A. sír; 81. Naszvad-Babiczk út; 82. Neszmély-Melegeshegy; 83. Ócsa-Alsópakony; 84. Oros, 4025-ös objektum; 85. Oroszlámos (ma: Banatsko Arandjelovo, Srb.) 91-94/1903, 141/1909. szám; 86. Öcsöd; 87. Pétervására-Laktanya; 88. Piliny-Sirmányhegy 64. sír; 89. Rakamaz-Belterület; 90. Ratnóc; 91. Rád-Kishegy A. sír; 92. Sarkad-Peckesvár; 93. Sajtény 1. sír; 94. Sajólad; 95. Sáradsadány; 96. Sárospatak-Baksahomok 2., 3., 7. sír; 97. Sárrétudvari-Hízóföld 33. és 167. sír; 98. Sárrétudvari-Balázshalom; 99. Sikló 2. sír; 100. Solt-Tételhegy; 101. Sósartyán-Mura-hegy 1. sír;

102. Sóshartyán-Zudótető; 103. Szabadegyháza; 104. Szabadkígyós-Pálligeti tábla 1. sír; 105. Szakony-Kavicsbánya 1. sír; 106. Szedres-Ifgénia-puszta (korábban Fácánkert, Kajmád-puszta, Iphigénia-major); 107. Szeged-Felsőváros, Feketeföldek; 108. Szeged-Királyhalom-Rívó (ma: Ásotthalom-Rívó); 109. Szeged-Öthalom V. homokbánya 36. sír; 110. Szeged-Öthalom 1879/39., 41. sír, 1950/5. sír; 111. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír; 112. Szentes-Borbásföld 9. és 14. sír; 113. Szentes-Derekegyházi oldal, Berényi Benjamin földje, 4. sír; 114. Szentes; 115. Szentes-Kistőke-Székhát, Búza Pál 222. sz. tanyája; 116. Szentes-Szentlászló 74. és 95. sír; 117. Szered I. temető; 118. Szered II. temető. 5/54., 6/54., 2/55., 4/55., 8/55. sír; 119. Szinyér; 120. Szob-Ipolyparti temető 13. sír; 121. Szolnok-Lenin tsz. 7. sír; 122. Szolnok-Beke Pál halma III. temető 5. sír; 123. Szolnok-Szanda, Kiss János u. 11.; 124. Szolyva; 125. Tengelic-Középhídvég, Bernwieder József pusztája; 126. Tengelic; 127. Tibolddaróc; 128. Tiszaeszlár-Vörösmarty u. 2. sír; 129. Tiszajenő-Eperjesi telep 4. sír; 130. Tiszakécske (a lelőhely korábban Újkécske); 131. Tiszanána-Cseh tanya 2. sír; 132. Tiszapüspöki; 133. Tiszaszederkény 1. sír; 134. Tiszavasvári-Aranykerti tábla 13. sír; 135. Törtel; 136. Tornóc 480. sír; 137. Velence; 138. Vereb; 139. Veszvény-Tormostyán-dűlő; 140. Vésztő-Kót-puszta; 141. Vörs-Papkert „B” 395. és 690. sír

IRODALOMJEGYZÉK

- AEKK 2010:** *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Szerk.: Gergely A. – Papp R. – Szász A. – Hajdú G. – Varga A. (szerk.). MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont – ELTE TÁTK Kulturális Antropológia Tanszék – Nyitott Könyv Kiadó – Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest 2010.
- Bálint 1969:** Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. – *Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969. 1. 107–114.
- Bálint 1991:** Bálint, Cs.: *Südongarn im 10. Jahrhundert*. [Studia Archaeologica 11.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- BES 2009:** *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Ed.: Ritzer, G. Wiley – Blackwell, Malden–Oxford–Victoria 2009.
- Bindorffer 2001:** Bindorffer Gy.: *Kettős identitás. Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet*, Budapest, 2001.
- Bodri 2018:** Bodri M.: Belső időrend vizsgálata Püspökladány–Eperjesvölgy 10–11. századi temetőjében. – *The study of the internal chronology of the 10th–11th century cemetery of Püspökladány–Eperjesvölgy*. In: Hága T. K. – Kolozsi B. (szerk.): *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. [Tempora Obscura 4.] Déri Múzeum, Debrecen, 2018, 291–303.
- Demo 2009:** Demo Ž.: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture – Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće) – An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture – Vukovar-Lijeva Bara (10th-11th Century)*. Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographie VI/1-2., Zagreb, 2009.
- Fettich 1937:** Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. [Archaeologia Hungarica 21] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1937.
- Gallina–Varga 2016:** Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei

- 10.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – MTA Régészeti Intézete – Magyar Nemzeti Múzeum – Viski Károly Múzeum, Szeged – Budapest, 2016.
- Gáll 2013:** Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Szeged, 2013.
- Gáll 2019:** Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 2, Budapest, 2019 (sajtó alatt).
- Gáll – M. Lezsák 2018:** Gáll E. – M. Lezsák G.: A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 46. (2018) 85–112.
- Gáll – Szenthe 2020a:** Gáll E. – Szenthe G.: The problem of “structural integration”. A case study of the 9th–10th century burials (Graves 49 and 50) at Hortobágy-Árkus. *Materiale și Cercetări Arheologice S.N.*, 16. (2020) 181–197.
- Gáll – Szenthe 2020b:** Gáll E. – Szenthe G.: 2.3. Bajántól Árpádig: az Avar Kaganátus (568–822) és a furcsa 9. század. In: Veress E. (szerk.): *Erdély jogtörténete.* Forum Iuris, Kolozsvár, 2020, 105 – 131.
- Gáll et al. 2017:** Gáll E. – Dobos A. – Petruț D. – Kapcsos N. – Wanek F. – Piroška E. – Nagy Sz. – Iván A.: „Daciától Ultrasilvaniáig”. *A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai 3/4–12/13. század.* Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2017.
- Gordon 1964:** Gordon M.: *Assimilation in American Life.* Oxford University Press, New York, 1964.
- Hampel 1900:** Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi.* Nap Kiadó, Budapest, 1900, 509–826.
- Hampel 1905:** Hampel J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* Vol. I–III. F. Vieweg, Braunschweig, 1905.
- Horváth 2014:** Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.]

- pád-kori sírleletei 8.] SZTE Régészeti Tanszék – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Szeged, 2014.
- Horváth 2019:** Horváth C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11.] SZTE Régészeti Tanszék – MTA Régészeti Intézete – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Budapest – Szeged, 2019.
- Istvánovits 2003:** Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékenyaga.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Jósza András Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Nyíregyháza, 2003.
- Jankovich 1835:** Jankovich M.: Egy magyar hősnek – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a’ tizedik század’ elején, Sol fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, ’s öltözetének ékességeiről. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, 2. (1835) 281–296.
- Kiss 1983:** Kiss A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Kiss 2000:** Kiss G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2.] Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete – Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága – Panniculus Régiségtani Egylet, Szombathely, 2000.
- K. K. 1996:** Fodor I. (szerk.): *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
- Kovács 1989:** Kovács L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit.* [Fontes Archaeologici Hungariae 19] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.
- Kovács 2008:** Kovács L.: Muslimische Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Antaeus*, 29–30. (2008) 479–533.
- Langó 2010:** Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei. In: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. (szerk.): *„Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék – Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 257–285.

- László 1959:** László Gy.: A magyar táltos alakjáról. *Etnographia*, 70. (1959) 446–449.
- Lehoczky 1870:** Lehoczky T.: A szolyvai hun sír. *Archaeologiai Értesítő*, 3. (1870), 201–206.
- M. Lezsák–Novichikin–Gáll:** M. Lezsák G. – Novichikin A. M. – Gáll E.: The analysis of the discoid braid ornament from Andreievscaya Scell (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpathica (Cracovia, Polonia)*, 53. (2018) 143–168
- Mesterházy 2018:** Mesterházy K.: Pántkarperecek a magyar honfoglalás korából. — Band bracelets from the Hungarian Conquest period. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei*, 6. (2018) 187–230.
- Montellius 1900:** Montellius O.: *Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Skandinavien*. Oscar Montelius, Braunschweig, 1900.
- Murphy 1964:** Murphy R. F. Social change and acculturation. *Transactions of the New York Academy of Sciences*, 26. (1964) 845–854.
- Nagy 1893:** Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. *Archaeologiai Értesítő*, 13. (1893) 223–234.
- M. Nepper 2002:** M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Déri Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Budapest – Debrecen, 2002.
- Petruț – Gáll 2016:** Petruț D. – Gáll E.: From aristocratic internationalism to romantic nationalism. Notes on the ideological background of antiquarian and archaeological activities in 19th century Transylvania. In: *Adalbert Cserni and his Contemporaries. The Pioneers of Archaeology in Alba Iulia and Beyond*. Alba Iulia, 2016. 14–17 aprilie, 2016 (Előadás).
- Pohl 2018:** Pohl W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Cornell University Press, Ithaca – London, 2018.
- Pulszky 1878:** Pulszky F.: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. *Archaeologiai Értesítő*, 12. (1878), 223–224.
- Pulszky 1897:** Pulszky F.: *Magyarország archaeológiája II*. Pallas Irod. és Nyomdai Rt., Budapest, 1897.

- Rácz 2019:** Rácz T. Á.: *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák.* [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 13.] PPKÉ Régészettudományi Intézet – Archaeolingua, Budapest, 2019.
- Révész 1996a:** Révész L.: *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Herman Ottó Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum, Miskolc, 1996.
- Révész 1996b:** Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán. — Ein Landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld (Nach der Ausgrabung János Győző Szabó). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 2. (1996) 299–336.
- Révész 2008:** Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11.] Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2008.
- Révész 2020:** Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13.] SZTE Régészeti Tanszék – MTA Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Szeged – Budapest, 2018.
- Rómer 1868:** Rómer F.: Galgócz. *Archaeologiai Értesítő*, 1. (1868) 105.
- Szalontai 1999:** Szalontai Cs.: A szeriáció lehetőségei, a lehetőségek szeriációja. – *Die Möglichkeiten der Seriation, die Seriation der Möglichkeiten.* In: S. Péremler Á. (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai.* (Veszprem, 1997. november 28–30.). Veszprémi Megyei Múzeumok Igazgatóság, Veszprém, 1999. 238–253.
- Szentpéteri 2006:** Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek...Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. – Was die Verbreitungskarten Erzählen...Beiträge zum Problemkreis der Datierung der Awarenzeit. *Arrabona*, 44. (2006) 1. 455–496.
- Szőke 1962:** Szőke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* Régészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- Szőke 2014:** Szőke B. M.: *A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás.* In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai

- Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1, Budapest, 2014. 31–42.
- Szűcs 1997:** Szűcs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi Kiadó – JATE – Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Takács 1995:** Takács M.: A 10–14. századi falvak régészeti feltárása a Kisalföldön (Kutatástörténet és perspektívák). *Győri tanulmányok*, 16. (1995) 5–50.
- Takács 2010:** Takács M.: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. – Research of the Árpadian-Era, Village-like Settlements in Hungary between 1990 and 2005. In: Benkő E. – Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I*. MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2010, 1–67.
- Tergina 1883:** Tergina Gy.: Alpári ásatások. *Archaeologiai Értesítő*, 3. (1883) 156–163.
- Tóth 2014:** Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.] SZTE Régészeti Tanszék – Magyar Nemzeti Múzeum – MTA Régészeti Intézete, Szeged, 2014.
- Varázseji 1881:** Varázseji G.: A szeged-öthalmi őstelep és temető. *Archaeologiai Értesítő*, 14. (1881) 323–336.

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KAUKÁZUSI FORRÁSAI

M. LEZSÁK GABRIELLA

„Az Akadémia és az egyetem által elfogadott finnugor származtatás száműzte a kutatók érdeklődési köréből mindazt, ami ellentmondott volna a tannak, és ez az egyoldalúság mind a mai napig uralkodik a magyar őstörténet kutatásában: a régészek szinte csak illusztrációkkal szolgálnak a nyelvtudomány tételeihez.”

(László Gyula)¹

ABSZTRAKT: Jelen dolgozatban a magyar eredethagyomány alapján a Kaukázus térségére vonatkozó kutatásokat foglalom össze, bemutatom a 2016 óta éves rendszerességgel végzett észak-kaukázusi régészeti kutatóutakat, és a Magyarságkutató Intézet támogatásával az Északnyugat-Kaukázusban, az Anapa város melletti Andrejevskaja scselben (Oroszország, Krasznodari határterület) megvalósult első magyar–oros régészeti feltárás eredményeit is. Az áttekintés tanulsága, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból, hiszen több diszciplína forrásanyaga is ennek a területnek a közelebbi és tágabb környezetébe vezet. Ezt támaszthatja alá pl. a magyarságnak az onogurból levezethető, idegenek által használt neve, a magyarok régi szabir-szavárd neve, a magyarság eredetmondája: a csodaszarvasmonda, a bolgár-török „jövendőnyiszavak” magas aránya, a „magyar típusú” leletek és temetkezési szokások jelenléte a térségben, vagy a kortárs kútfők magyarokra vonatkoztatott helyi ada-

1 László 1994, 8.

tai, köztük pl. a 6. század első felében „Muagerisz” (Megyer² vagy Mogyeri³) hun fejedelem regnálása a Meótisz⁴ mellékén stb. Nyilvánvaló, hogy a régészeti kutatások horizontját sem szűkíthetjük le kizárólag a 9–10. századra, hanem az onogur, szabir és hun hagyományok miatt az ezt megelőző időszakok helyszíni régészeti kultúráit is meg kell vizsgálnunk. Eredmény azonban csak az összes releváns diszciplína, a történettudomány, régészet, embertan, genetika, néprajz, etnomuzikológia, nyelvészet stb. összehangolt, kitartó munkájával érhető el.

ABSTRACT: In the present study I have summarized researches in the Caucasus-Region carried out on the basis of the Hungarian origin myth. I have also presented the archaeological expeditions in the North Caucasus performed regularly since 2016 and the results of the first Hungarian-Russian archaeological excavation in North-West Caucasus, in Andreyevskaya Shchel, near the city of Anapa (in Krasnodar Krai, Russia) supported by the Institute for Hungarian Studies. I have come to the conclusion that Hungarian prehistoric research should not exclude the Caucasus region since the source material of several disciplines points in the direction of this region.

Among others, the above standpoint is justified by the name of Hungarians used by strangers that derived from Onogur; the old Savir-Savard name of Hungarians; the legend the Wonderful Deer; the high rate of Bulghar–Turkic loan words; the presence of Hungarian-type archaeological finds in the region and the contemporary local references to Hungarians, e.g. to the reign of the (Megyer) Hun monarch, King Muageris by the Maeotis Swamp, etc. Obviously, we can neither limit archaeological research to the 9th - 10th centuries; we should also study the local archaeological cultures of the previous periods due to the Onogur and even Savir and Hun traditions. Result can only be achieved by the coordinated and persistent work of all the relevant disciplines: history, archaeology, anthropology, genetics, ethnology, ethnomusicology, linguistics, etc.

2 Moravcsik 1927, 265.

3 Németh 1930, 167.

4 A Meótisz formát Bollók János klasszika-filológus fordítása alapján használom. Anonymus – Kézai 2004 .

1. Kutatástörténeti áttekintés

A hazai, középkori krónikákban fennmaradt magyar eredethagyomány legősibb rétege az Azovi-tenger (Meótisz) partvidékéhez, a Kubán-vidékhez és a Kaukázus térségéhez köthető. A keleten maradt magyarság felkutatása, majd az „őshaza” keresése is ezeken a területeken kezdődött meg. Ezt az irányvonalat a 19. század második felében a nyelvtudomány törte meg, amikor a magyar nyelvet a finnugor nyelvcsaládba sorolták, és egynek vették a nép történetét a nyelv történetével. A 19. század végére két fő irányvonal bontakozott ki: az egyik főként a nyelvészeti adatok alapján, „legközelebbi nyelvrokonaink” mai életterületén, az Urál vidékén és Nyugat-Szibériában kereste a magyarság őshazáját, míg a másik jóval délebbi területeken, összhangban a magyar eredethagyománnyal és az írott források túlnyomó többségével.⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy mindegyik őshazaelmélet csupán hipotézis, eddig egyik feltevést sem sikerült maradéktalanul bizonyítani. Alapjaiban torz tehát az a szemlélet, amely csak az északi, ún. „finnugor” területekre lokalizált „őshazákat” fogadja el tudományosnak, a délit pedig a „szittyá-hun ősök ábrándját kergető”, „dilettáns” nézeteknek, „átpolitizált, napi használatra készült szimbolikus őstörténetnek” állítja be.⁶ A középkor folyamán a magyar őshazára vonatkozóan a hazai, latin nyelvű hagyományban két terület különíthető el: Szkítia és Magna Hungaria. Az Árpád-kori krónikások a magyarok őshazáját „Scythia” néven írták le, és azt a területet értették rajta, ahol a magyarság kialakult, és ahonnan a Kárpát-medencébe költözött.⁷ A 13. század közepe táján a domonkos rendi szerzetes, Julianus utazásai alapján az érdeklődés középpontjába egy földrajzilag is pontosabban meghatározható terület került: a Volga menti „Magna Hungaria”. A Szkítia-hagyományhoz tartozó csodaszarvasmonda szerint az Azovi-tenger

5 Utóbbi általánosságban a „kaukázusi őshaza” elnevezést kapta, amely kifejezés teljesen helytálló, hiszen az uráli őshaza sem az Urál hegységbe helyezi az őshazát, hanem annak déli vagy keleti előterébe, tehát annak vonzáskörzetébe.

6 Ld. pl.: Vásáry 2014, 570.

7 Deér 1930, 243–263.

(Meótság) mocsaras, szigetektől szabdalt partvidéke volt a magyar etnogenezis színhelye,⁸ és részben ide vonatkoztatható Kézai Simon krónikájának „Szkítia”, Transzkaukáziaiba pedig a „Terra Evilath”⁹ megnevezése is. Utóbbival összhangban a Kaukázuson túl, „Perzsia vidékén” telepedtek le a honfoglalóktól elszakadt, de velük azonos néven, „sabartoi asphaloi”-ként nevezett¹⁰ magyarok. A 13. században a domonkos rendi szerzetesek is a Kaukázus térségében keresték a keleten maradt magyarok nyomait,¹¹ és ez az irányvonal később is meghatározó maradt¹² a nagyszabású, 19. század végi Zichy-expedíciókig bezáróan.¹³

A 19. század végére viszont Hunfalvy Pál és Budenz József tevékenysége nyomán egyre nagyobb teret kapott a finnugor rokonság eszméje, amely szöges ellentétben állt a magyarság autentikus eredethagyományával. A nyelv-

8 Ld.: Kézai Simon (1285 k.) krónikáját: Szentpétery 1937, 143–145.

9 A csodaszarvasmondában található „terra Evilath” megnevezés, ahol Kézai Simon szerint Ménrót (Nimród) és Eneth fiai: Hunor és Magor születtek, a Bibliában is megtalálható, valóban létező földrajzi terület volt a Kaukázus déli térségében. Erről ld. Thúry 1897a, 401–403.; Krausz 1898, 293–305. Thúry úgy vélte, hogy Eviláth földje a Kaukázus nyugati ága alatti terület, amely akkoriban Perzsiához tartozott, és szomszédos volt Meótság tartományával. Hunor és Magor később elköltöztek a Meótság ingoványai közé, de Kézai szerint Ménrót (Nimród) és a többi fia, illetve utódaik ott maradtak „Persisben” és a Kézai-krónika születésének idejében (1285 k.) is ott éltek. Kézai azt is tudni vélte, hogy „testalkatra és színre nézve” hasonlóak voltak a hunokhoz (magyarokhoz), és nyelvük is csak annyiban különbözött, mint „a szászoké a thüringiaiakétól” (Thúry 1897a, 399.). A Kézai-krónikában szereplő „Evilath” területe Bakay Kornél szerint sem lehetett máshol, csak a Kaukázus térségében (Bakay 1998, 17.).

10 VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár „A birodalom kormányzása” c. munkája (10. század közepe) szerint a magyarokat nem türköknek, hanem „szabartoi aszfaloi”-nak hívták. A magyar vonatkozású adatok nemcsak a császár udvarában járt Tormás Árpád-házi herceg és Bulcsu horka előadásából, hanem korábbi feljegyzésekből, követjelentésekből származnak. Ld.: DAI 171–175. (Moravcsik Gyula fordítása.) V. ö. Moravcsik 1988, 43–45.; Kapitánffy 1997, 39–42.

11 A Richardus-jelentésből kiténik, hogy Ottó, Domonkos-rendi szerzetes a Kaukázus északi térségében a magyarok nyomaira bukkant, Julianusék is ezért indultak ugyanarra a területre. Erről részletesen: Bendefy 2000, 218–239; Szabados 2017, 17.

12 Ld. pl. Hatvani Turkoly Sámuel, Orlay János, Jaksics Gergely és Ó-Gyallai Besse János kaukázusi utazók jelentéseit. A feljegyzések szerint a Kaukázus térségében élő népek többségének történeti emlékezetében a 18–19. században még élt az a narratíva, hogy a magyarság onnan származott. Ld. különösen a Kaukázus északi előterében, a Kuma folyó mentén lévő Magyar nevű város romterületére vonatkozó adatokat, korabeli kutatásokat. Összefoglalóan ld.: Zichy 1905, 88; Vásáry 2008, 175–178; M. Lezsák 2017a, 53–75.

13 Zichy 1897; Zichy 1905; Szádeczky–Kardoss 2000.

vészeti irányvonal egyoldalúsága ellen nemcsak történészek (pl. Fiók Károly, Thúry József, gróf Kuun Géza) tiltakoztak, hanem 1875-ben „a magyar régészet atyja”, Rómer Flóris és a korszak másik régész kiválósága, Hampel József is. A keleti régészeti anyag ismeretének szükségességét hirdetve úgy vélték, hogy az „őshaza” kutatóinak nem pusztán nyelvészeti adatokra kell támaszkodniuk, hanem ebben a munkában a régészetnek alapvető szerepe kell, hogy legyen.¹⁴ Mindketten jártak keleten, és a régészeti analógiák alapján a délorosz területek, a Fekete-tenger északi partvidéke, a Krím félsziget, illetve a Kaukázus fontosságát hangsúlyozták, kiemelve a szaszanida kultúra hatását eleink anyagi műveltségére.¹⁵

Az „ősmagarság” keleti nyomainak felkutatására szervezett Zichy-expedíciók (1895–1898) keretében a szekszárdi apátplébános régész, Wosinsky Mór, majd Pósta Béla, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggtárának őre voltak az első magyar régészek, akik helyszíni kutatásokat végeztek a Kaukázus térségében. Wosinsky az 1895-ös, első expedíció alatt volt tagja a kutatóútnak, az általa gyűjtött régészeti tárgyakat Pósta dolgozta fel és publikálta, a 3. expedícióban pedig már személyesen is részt vett. A közel egyéves kutatóút során Pósta azokat a területeket kereste fel, amelyeken „egyrészt a magarság a történelmi időkben lakott, másrészt ahol a finn-ugorság a török-tatár népekkel érintkezett.”¹⁶ A Volga mente, az Urál déli előtere, a Minuszinszki-medence mellett a Kaukázus térségében, többek között a Kubán-vidéken is talált Kárpát-medencei párhuzamokra.¹⁷ Eredményei alapján „az iráni területek felől jött műáramlatok” tanulmányozását és a Kaukázus térségének kutatását az egyik legfontosabb feladatnak tartotta.¹⁸

1926-ban, majd 1935-ben Fettich Nándor régész járta végig a nagyobb orosz múzeumokat és a Kaukázus déli részére, Grúziába is eljutott.¹⁹ Kutatásai alapján a korai grúz egyházi ékszerek palmettamotívumait a honfoglaló ma-

14 Rómer 1875, IX. 9–17; 39–48; 78–81.; Hampel 1900, 802–803.

15 Hampel 1900, 802–803.

16 Banner 1962, 107.

17 Pósta 1905, 300–302.

18 Pósta 1905, 300–302.

19 Sipos–Tavkul 2012, 31.

gyarság díszítőművészetével hozta közeli rokonságba.²⁰ Szerinte a perzsa-szaracén orientációjú arany- és ezüstművességet a Kaukázus irányából a magyarok terjeszthették el a 9. században a dél-orosz területeken.²¹ Fettich vont a magyar őstörténeti kutatásokba az orosz Zakharov és Arendt professzorokat is, akik 1935-ben úgy vélték, hogy az Észak-Kaukázus területén ásatásokat kell kezdeményezni, mert csak ezek után lehet majd szakszerűen feldolgozni a 8–9. századi sztyeppe-i lovas-nomád emlékanyagot.²² Ekkoriban vált ugyanis ismeretebbé Oroszország déli területein és a Kaukázus északi előterében az ún. szaltovói kultúra, amelynek kialakulásában az orosz szerzőpáros a magyaroknak vezető szerepet tulajdonított. Szerintük „az észak-kaukázusi és a Donyec vidéki sírleletek és a szórványosan előforduló régiségek a magyarság kultúrájának emlékei. Ez volt az a hódító osztály, amely Konstantinos Porphyrogenetosz Levediájában és a szomszédos népek területein uralkodó szerepet játszott. Az orosz múzeumok idevágó gazdag anyaga még nem ment át a tudományos használatba. Új ásatások valószínűleg további lehetőségeket fognak nyitni az itt érintett problémának több oldalról való megvilágítására”. A Volga–Káma vidéki lovas-nomád leleteket is a magyarok egyik északra települt csoportjával hozták kapcsolatba, akik szerintük az ottani „finnugorokat” leigázták, és prémkereskedelmen alapuló adószedő telepeket létesítettek közöttük. A régészeti leletek alapján úgy vélték, hogy a magyarok egy másik csoportja a Kubán–Kaukázus vidékén élt.²³

A Zakharov és Arendt által megkezdett régészeti irányvonal azonban Oroszországban az egyre erőteljesebb sztálini diktatúra kiépülésével megszakadt, a lovas-nomád népek kutatása évtizedekre margóra került.²⁴ A II. világháború után már nemcsak a Szovjetunióban, hanem érdekszférájában, így Magyarországon is a marxista-leninista szemléletmódot, a „dialektikus és történelmi materializ-

20 Fettich 1959, 48.

21 Fettich 1937, 86–94.

22 Zakharov–Arendt 1935, 46.

23 Zakharov–Arendt 1935, 78, 76.

24 Bálint 1994, 43. A hitleri Németország Hun Birodalomhoz való hasonlításáról ld. újabban: Bihari 2014, 83, 232.

must” követelte meg a politikai hatalom,²⁵ az őstörténet-kutatásokat főként a pánszláv teória és annak történeti-régészeti igazolása uralta. Ez az irányvonal többnyire ellehetetlenítette a téma és a térség további vizsgálatát,²⁶ és bár voltak egyéni kezdeményezések,²⁷ a tervszerű kutatások elmaradtak. Czeglédy Károly nyelvész terve, egy kaukázológiai tanszék létrehozása sem valósult meg.²⁸ Oroszországban csak az 1960-as évek végétől tapasztalható változás: ekkoriban kapcsolódott be a kutatásokba Pletnyova, aki a szaltovói kultúrával is behatóan foglalkozott. Szerinte a Don torkolatnál és a Tamany-félszigeten a kultúra bolgár variánsa feltételezhető, míg a Kubán felső folyásánál az alának éltek.²⁹ A magyarság jelenlétével viszont Pletnyova ebben a térségben egyáltalán nem számolt, szembekerülve ezzel Zakharov és Arendt korábbi nézeteivel, és esetenként a magyar kutatókkal is. Amint arra Erdélyi István régész rámutatott: a szaltovói kultúra területén „tétélezhető fel a bolgár és a magyar törzsek békés együtt élése és talán keveredése is”, de „sajnos a magyar törzsek számára a régészeti térképeken eddig még nem akadt hely.”³⁰ „Pedig bizonyos, hogy őseink a szaltovói-majeckojei kultúra népeivel komoly érintkezésbe kellett, hogy lépjenek a Kaukázus előterében, a Don-vidéken és Levédiában.”³¹ Erdélyi Istvánnak köszönhetően a Kaukázus térsége viszont nem került le teljesen a napirendről, az 1960-as, 70-es években honfoglaló magyar jellegű leletek után kutatva Azerbajdzsán, Dagesztán, Grúzia és Észak-Oszétia több múzeumát, illetve kutatóhelyét látogatta meg, majd később Csecsenföldet is, 1978-ban pedig a Kabard-Balkár

25 A megalkuvásra képtelen tudósok a politikai „tisztogatás” áldozatai lettek: Zakharovot Szi-bériába száműzték, míg Arendt professzort a bolsevik hatalom kivégeztette (Ld. Bendefy 1999, 397; Seres 2012, 39.). A bolsevik diktatúra magyarországi kiszolgálói többek között a történész Hóman Bálintot és a régész Fettich Nándort ítélték el: a két kiváló tudós akadémiai tagságát felfüggesztették, Hóman Bálint a váci fegyházban halt meg, míg Fettich Nándor kényszernyugdíjasként, segédtisztviselőnek lefokozva folytathatta kutatómunkáját.

26 Vásáry István megfogalmazása szerint „Az utóbbi fél évszázadban [...] a kaukázusi témák nem voltak „divatosak”.” Vásáry 2008, 178.

27 Ld. pl. Boros 1980; Tardy 1988; Erdélyi 2008.

28 Erdélyi 2004, 34.

29 Плетнёва 1967, 5–6.

30 Erdélyi 1977a, 67.

31 Erdélyi 2004, 74.

Autonóm Köztársaságot és a Kubán-völgyét.³² A kutatóutak eredményeit Erdélyi István csak évtizedekkel később, 2008-as könyvében foglalta össze. Rajzos táblákon és fényképeken közölte az általa összegyűjtött magyar típusú leleteket, és azt is leszögezte, hogy a térség kutatását „ideje lenne megkezdeni”, mert ez a terület magyar őstörténeti szempontból „kulcsfontosságú lehet”. Ebben a könyvében Erdélyi István a kaukázusi őshazával kapcsolatos álláspontját is egyértelművé tette: „A magunk részéről most végső következtetésként azt vonhatjuk le – egyetértve Halasi Kun Tibor közel fél évszázada lefektetett véleményével –, hogy a magyarság egyik csoportja nagy valószínűséggel a bolgárokkal együtt települt fel délről a Volga-Káma torkolatvidékére a 8. században, tehát a Magna Hungáriának nevezett terület nem volt a magyarság őshazája.”³³

A fentieket összevetve a térségre vonatkozó írott forrásokon alapuló kutatásokkal, az alábbiakban érdemes néhány őstörténettel foglalkozó tudományág további meglátását is felelevenítenünk. A 19. század végén Thúry József írott források alapján úgy vélte, hogy a magyarság az 5. századtól kezdve „onogur” név alatt a Kubán és a Meótság vidékén élt a bolgárokkal szövetségben, amit szerinte a magyar krónikák eredethagyománya, a bolgár-alán etnikai kapcsolatok is alátámasztanak.³⁴ Ugyanerre a területre vonatkozóan egy görög forrásra is felhívta a figyelmet, amely szerint a „hunok, vagyis az onugurok”, az 528. évben „Muager” vagy „Moager” néven választottak maguknak fejedelmet a Kimmer Boszporusznál (a mai Tamany-félsziget).³⁵ Thúry a „történeti kritika mellőzéséből született hiedelemnek” tartotta, hogy a 9. század végén a Kárpát-medencébe vonuló magyarok a Volga és a Káma folyók vidékére lokalizált Magna Hungariából, ún. Nagy Magyarországból mint őshazából eredtek volna,³⁶ annak lakói szerinte „a magyarság zömétől elszakadva valami okból felköltöztek, vagy felszorítottak arra az északi tájra.”³⁷

32 Erdélyi 2000, 274–285; Sipos-Tavkul 2012, 31.

33 Erdélyi 2008, 22–23.

34 Thúry 1897b, 292–293.

35 Thúry 1896, 915; Uő. 1897a, 405–407.

36 Thúry 1896, 680.

37 Thúry 1896, 909.

A Kaukázus térségét a nyelvész Munkácsi Bernát is fontos területnek vélte, rámutatva többek között a magyarság kaukázusi eredetű szavaira és a csodaszarvasmondára, amely szerint a magyarság az Azovi-tenger keleti partvidékén bolgár és alán etnikai elemekkel gazdagodott. Thúryhoz hasonlóan Munkácsi is úgy vélte, hogy a magyarság a bolgár törzsekkel szövetségben, együtt kerülhetett a 7. század második felében a Közép-Volga mellékére, a mai Baskírföldre, az ő utódaikat találta meg Julianus 1236-ban. „Magna Hungaria” tehát Munkácsi szerint sem volt a magyarság őshazája. Munkácsi azt is hangsúlyozta, hogy a magyar őstörténeti vizsgálatokat a jövőben ki kell terjeszteni „a kaukázusi népek, nyelvek és régiségek” kutatására.³⁸

Domanovszky Sándor történész-filológus szerint szintén egyértelmű, hogy Anonymus és Kézai gesztái az őshaza tekintetében nem északi tartományt írtak le.³⁹ Szádeczky-Kardoss Lajos történész is úgy vélte, hogy „Ahová a mi nemzeti krónikáink és ősmundáink utalnak, az a Scythia (melyet Dentumogernek neveznek), a Meotisz-tenger vidékén terült el. Itt úzték Hunor és Magor a csodaszarvast. Innen kalandozva a pusztában találtak rá Belár (bolgár) király népeire és Dül, alán király leányaira, akiket elrabolva s a meotiszi hazába vive, nőül vettek, s tőlük származott a hun és magyar nemzet. Ezekben a mondákban történeti eseményeknek és fejlődésnek magva rejlik: és pedig a hun-magyar-bolgár-alán rokonság, szomszédság és összekeveredés emlékezete, mely történelmileg is igazolható. Ez az összekeveredés a hun birodalom megdőlte után történt, miután a hunok egy része visszatért a Fekete-tenger vidékére, amelynek közelében akkor már a magyarok (húnugorok) is laktak.”⁴⁰

A régész Nagy Géza írott forrásokra, többek között Jordanes, Agathias, Malalas és Chorenei Mózes adataira alapozva vélte úgy, hogy eleink onogur név alatt egy adott időszakban a Kaukázus, a Kubán és a Meótisz vidékén tartózkodtak.⁴¹ Jordanes adatára hivatkozva kiemelte, hogy Attila halála (453) után legkisebb fia, Irnek vezetésével a hunok egy része az Azovi-tenger (Meótisz) keleti mellékére vo-

38 Munkácsi 1905, 65–85.

39 Domanovszky 1906, 39.

40 Szádeczky-Kardoss 1917, 369–370.

41 Nagy 1907, 258.

nult vissza, ahol rövidesen egy Muagerisz nevű hun uralkodót említenek a bizánci források. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar népnévvel kapcsolatba hozható ogur, utigur, kutigur, onogur, szabir népnév a Kaukázus környékén és nem az Urálban vagy Nyugat-Szibériában tűnik fel elsőként, sőt a bolgárok uralkodó dinasztiája a magyar hagyományhoz hasonlóan Attila (és Irnek, Attila fia) nevével kezdődik.⁴² Rámutatott, hogy az Azovi-tengertől keletre visszavonult hun törzseket, a bolgárokat, onogurokat, kuturgurokat 630 körül Kovrat szabadította fel az avar uralom alól, de amikor a 7. század közepén meghalt, és birodalma felbomlott, legidősebb fia, Batbaján népével az Azovi-tenger, illetve a Kubán vidékén maradt, majd 671 táján meghódolt a kazároknak, és még a 9. század elején is a kazár kagán alattvalója volt. Itt tűnik fel a források szerint a 8. század vége felé a „hét magyar törzs” is, akik „820-830 körül a kazároknak lettek hol szövetségesei, hol ellenségei, de semmi esetre sem kívánatos szomszédai: kezdetét vette a hét magyar és Batbaján népe közt az a szoros kapcsolat, mely a kozároktól való elszakadásra s a két nép, magyar és hun-kabar szövetségére vezetett.”⁴³ Nagy Géza úgy vélte, hogy a kuturgurok csatlakozása hun és kaukázusi jellegű avarkori leleteink történeti hátterét is megvilágítja: „később sem szűnt meg a Kaukázustól északra tanyázó hun-népekkel való összeköttetés; 597 körül tarniakok, kotzagérok és zabenderek (szabirok), 678 felé pedig Kubánmelléki onugundur (onugur)-bolgárok költöztek Pannoniába az avarok közé. Lehetek az onogurok magyarok, s véleményem szerint azok is voltak.”⁴⁴ Nagy Géza fenti észrevételét írott források és régészeti megfigyelések alapján László Gyula dolgozta ki részletesen, ami a „kettős honfoglalás” néven vált ismertté. Szerinte Kovrat fiával, Kuberrrel és népével, az onogurokkal a Kárpát-medencében „erős kaukázusi kapcsolatokat mutató elemek” is megjelentek, amelyek „javarésze magyar” lehetett. Úgy vélte, hogy ennek az övdíseiről elnevezett griffes-indás régészeti kultúrának a párhuzamai a „Volga mente, Kaukázus, távolabbi keleti területek” felé vezetnek, és ezek a területek „mind számba jöhetnek a magyar őstörténet kérdéseinek felvetődésekor.”⁴⁵

42 Nagy 1894, 79–95.

43 Nagy 1912, 218–219.

44 Nagy 1906, 405.

45 László 1970, 163–164. Korábban ld.: László 1943, 194.

A magyarság kaukázusi őshazájára és a hegységrendszer északi előterében, a Kuma folyó mellett lévő egykori Magyar városára vonatkozó forrásokat a leg részletesebben Bendefy László geológus gyűjtötte össze.⁴⁶ A Kézai-krónikában található „Dencia”, „Barsatia” és „Mogoria”⁴⁷ földrajzi hármasának lokalizációs kísérletekor Epheszosi Johannes adata alapján felvetette, hogy Barsatia a kaukázusi alánok országát, Barsaliát jelentheti,⁴⁸ amely a Kaszpi-tó közelében, a Kaukázus északkeleti előterében feküdhett,⁴⁹ míg Mogoria a Kaukázusi magyarok hazája, Dencia pedig a legnyugatibb, a Don folyó mentén lévő magyar szállásterület lehetett. Bendefy rámutatott arra is, hogy „Bascardiát”⁵⁰ csak a későbbi krónikákban említik Barsatia helyett, minden bizonnyal Julianus és az utána keleten járt ferences utazók hatására. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a Kézai-krónikában szereplő „Joria” megnevezés, amely a krónika szerint a magyar őshazával kelet felől volt szomszédos, semmiképpen sem azonosítható a szibériai „Jugriával”,⁵¹ mivel Gombocz Zoltán nyelvész már 1918-ban kimutatta, hogy a középkori Európában Georgiát (a mai Grúzia) nevezték Joriának.⁵²

Németh Gyula turkológus 1930-ban úgy vélte, hogy a magyarság a Don és a Dnyeper közé a Grúziától északra fekvő, szomszédosnak mondható Kubán-vidékről költözött.⁵³ A magyarság régi neveit (onogur, szabir, türk) figye-

46 Bendefy 1999.

47 „Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet in Barsatiam, Denciam et Mogoriam.” (Szentpétery Scriptoris I. 1937, 146.).

48 Bendefy 1999, 31; Uő. 2000, 103. Vámbéry Ármin a Kézai-krónika adatai alapján a „Barsatia” helyett szintén a „Barsalia” olvasásmódot javasolta, szerinte „itt eredetileg I állott, az a reá következő Denciából következtethető, melynek a Barsatia mintájára a Dentia, nem pedig a fönmaradt Dencia alakot kellene feltüntetnie” (Vámbéry 1882, 179). A. V. Gadlo, szentpétervári etnográfus-kaukazológus pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a „kaukázusi alánok hazája, Barsalia” a kabardok Nart-eposzában is szerepel (Гадло 1979, 67.).

49 Al-Balazuri arab történész 8-9. századi feljegyzése alapján Pletnyova úgy vélte, hogy Barsalia a Kaukázus északkeleti részében, a mai Dagesztán területén helyezkedett el, Derbenntől északra, a Kaszpi-tenger keleti partvidékén (Плетнёва 1976, 15, 16.).

50 Baskírföld, Juliánus barát Magna Hungariáját a kutatás erre a területre helyezte.

51 A Joria=Jugria azonosításról ld. Hunfalvy 1876, 287.

52 Bendefy 2000, 100; Ld. Gombocz 1918, 157–159. A Joria=Grúzia azonosításról ld. korábban pl. Horváth 1825, 56; Vámbéry 1882, 178.

53 Németh 1930, 160.

lembe véve rámutatott, hogy „azoknak a népeknek a neveit viselte, amelyek az 5. század óta a Kubán-vidéken uralkodtak.”⁵⁴ Azt is kimutatta, hogy a magyarok ungar neve az onogur névből vezethető le,⁵⁵ a bizánci forrásokban szereplő Muagerisz (nála: Mogyeri) nevű hun fejedelem alapján pedig úgy vélte, hogy a 6. század elején a magyarság „hun” néven a Kimmeriai Boszporusz közelében, a Kubán torkolatvidékén élt.⁵⁶ Szerinte „a magyarok körülbelül 800-ig a Don és a Kubán között vannak s 700 körül a Ravennai Geográfus a Don és a Kubán vidékén jelzi az onogurok hazáját.”⁵⁷ Magna Hungariát Németh Gyula sem tartotta a magyarság őshazájának, úgy vélte, hogy egy részük a „Kaukázus vidékéről költözött fel északi hazájába.”⁵⁸ Moravcsik Gyula bizantinológus szerint is az onogur törzsek között kell keresni a 9. század előtti magyarságot. Szerinte régi lakóhelye, Levédia azonos „Nagy Bulgáriával”, „Kovrat bolgár kán helyben maradt legkisebb fia, Baján népében pedig magyarokat kell látnunk.”⁵⁹ Moravcsik arra is felhívta a figyelmet, hogy a bizánci püspökségi jegyzék szerint a 8. század közepén az onogurok egy része még mindig a Meótizs vidékén élt.⁶⁰ A bizánci forrásokban a Kimmer-Boszporusznál (a mai Kercsi-szoros) regnáló Muagerisz (nála: Megyer) nevű fejedelemről pedig kimutatta, hogy „a kutrigur nép királya volt. Minthogy pedig e név a névadó ős, illetőleg a Megyer törzs nevével megegyezik, ez az egyezés a kutrigurok és az ősmagyarság közti esetleges kapcsolatokra irányítja figyelmünket.”⁶¹ Moravcsik azt is kiemelte, hogy a magyar csodaszarvasmonda közeli párhuzama a kutrigurok és az utigurok eredetmondájaként Priszkosz rétor által őrződött meg és a két testvérnép „ősi lakhelye a Meótizs keleti partvidékén volt.”⁶² Gr. Zichy István történész „Levédia” területét Nagy Bulgária területével azonosította, amely „a 9. századi Kazár Birodalom határain belül, a Kaukázus nyugati részétől a Maeotis mentén ter-

54 Németh 1930, 176.

55 Németh 1930, 178.

56 Németh 1930, 171.

57 Németh 1930, 182.

58 Németh 1930, 313–314.

59 Moravcsik 1930, 103.

60 Moravcsik 1930, 100–101.

61 Moravcsik 1927, 271.

62 Moravcsik 1930, 95.

jedt észak felé, valószínűleg az alsó Don vidékéig”.⁶³ Czeglédy Károly nyelvész 1945-ös összegzése szerint „a magyarok ungar neve alapján valóban a legkövetkezetesebb arra gondolni, hogy a magyarok valaha beletartoztak az onogurok birodalmába. Az onogur-magyar, illetőleg kazár-magyar kapcsolatokat pedig a legtermészetesebben egy maotismenti magyar őshaza feltevésével magyarázhatjuk. Ezt erősen támogatja a magyar nyelv alán jövevényszavainak a bizonyossága. Sajnos, ebben a kérdésben a kutatás [...] megállt. A kaukázusi haza többi bizonyítékai közül nyelvünk déli átvételére mutató török jövevényszavai érdemelnek első sorban figyelmet. A Hunor és Magor-monda is értékes bizonyítéka [...] a magyarok kaukázusi tartózkodásának. A magyarságnak talán régészeti nyomai is maradtak a Kaukázus előterében.”⁶⁴

Hóman Bálint történész is hasonló következtetésre jutott: „A magyar krónikás hagyomány szerint a magyarok ősei a doni Magyarország-Dentumogeria, Dentia-földjéről jöttek az új hazába. Ugyanez a hagyomány tartotta fenn az Árpád-háznak az ősi alán és bolgár kapcsolatokat ismerő eredetmondáját. Az őshazát e források egybehangzó vallomása alapján mindenesetre a Don vidékén kell keresnünk. Vita csak afelől lehet és van is, vajon attól keletre vagy nyugatra éltek a magyarok ősei. Ezt is eldöntik maguk a források. »A déli határukön húzódó nagy hegység« csak a Kaukázus lehet, s e vidékre – a Don–Kubán közére utal – Alánia és Kazária szomszédsága is, valamint a császári íróknak az a megjegyzése, hogy »Perzsia felé laktak«. Ez magyarázhatja csak meg, miképpen menekültek a besenyők támadása elől később is Kuma vidékén élő töredékeik Perzsia felé. A 9. századi magyar őshaza – ezek szerint – a Don és Kubán közén volt, ahol a 6. század derekán uturgur őseink éltek, az egykori Onogoria területén.”⁶⁵

Többször érintette a témát Vásáry István turkológus is. Szerinte a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak tetemes mennyisége arról tanúskodik, hogy a bolgár és a magyar nyelvek hosszú évszázadokon keresztül egymás mellett fejlődtek, már csak emiatt is kizárható a Volga-vidék, mint magyar őshaza. Vásáry véleménye szerint a bolgárok, a magyarok egy részével együtt, az írott

63 Zichy 1926, 184. Hasonlóan látta G. Vernadsky is (Vernadsky 1957).

64 Czeglédy 1945, 53.

65 Hóman 1985. <http://mek.niif.hu/07100/07139/html/0011/0006/0013-409.html>.

források alapján csak a 7. század második felében vonultak a Volga középső folyásához, a Kaukázus északnyugati részéről, a Kubán-vidékről. Mivel a magyarság 890 körül már Közép-Európában volt, másfél évszázad nem elegendő ekkora mennyiségű alapvető szókinccs átvételére. A nyelvi egymásra hatások tehát már a Kubán-vidéken megtörténhettek. Vásáry arra is felhívta a figyelmet, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai között több olyan növény neve is található, amely kizárólag a Kaukázus vidékére utal.⁶⁶ A fenti adatok alapján 2008-as östörténeti könyvében is fenntartotta ezt a véleményét, és azoknak a nézetét osztotta, akik szerint a Volga menti Magna Hungaria nem volt a magyarság őshazája.⁶⁷ A Kaukázus tágabbi térségéhez, a Meótság és a Kubán vidékéhez kötötte a régi geszta alapján „Ungária maior”-t Györffy György történész is. Szerinte a „hét vezér és népe” ezen a területen került etnikai kapcsolatba a bolgárokkal és az alánokkal.⁶⁸ A „don–kubáni őshaza” lehetőségét a nyelvészeti adatok alapján 1997-ben Róna-Tas András nyelvész is felvetette.⁶⁹

Veres Péter néprajzkutató már az 1980-as évek elejétől hangsúlyozza magyar őstörténeti szempontból a Kaukázus északi előterének és az erre a területre is kiterjedő szaltovó-majackojei kultúra vizsgálatának fontosságát.⁷⁰ Arra is rámutatott, hogy az ezüsből készült Kárpát-medencei tarsolylemezeken található díszítésekkel azonos mintázatú tárgyak nagy számban kerülnek elő a Kubáni-alföldön is, ezért szerinte a honfoglaláskori magyar művészet eredetét, vagy annak legalábbis egyik fonalát a Kaukázus térségében kell keresni.⁷¹ Veres

66 Boros 1980, 255.

67 Vásáry 2008, 125. Így vélte ezt Ligeti Lajos nyelvész is: „Az összes eddig ismert körülmények gondos mérlegelése után el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a Volga menti hazából a magyarokat a Donyec menti Levédiába kívánja költöztetni. Ha figyelembe vesszük az írásos források tanúságán kívül a magyar szókészlet történetének a vallomását is, akkor számolnunk kell azzal, hogy a magyarok kapcsolatai a bolgárokkal, kazárokkal és szabirokkal megkívánják annak feltevését, hogy e népek közvetlen közelében (vagy éppen az ő területükön) tartósabb ideig kellett, hogy éljenek.” (Ligeti 1986, 160).

68 Györffy 1993, 54. Harmatta János szerint az írott forrásokban szereplő hét törzs („Hepta geneia”) egy időben a Meótság mellékén élt (Harmatta 2001, 6).

69 Róna-Tas 1997, 248–249. A Don–Kubáni őshaza fogalma már Gombocznál is megtalálható (Gombocz 1921, 15–19).

70 Veres 1981, 120–141.

71 Veres 1985a, 93–96; 1985b 114–126; 1997, 120–123.

Péter szerint a további vizsgálatok azért is szükségesek, mert a Kubán-vidéken élő „[...] adigéknék (kabardok) a honfoglaló magyarokhoz nagymértékben közelítő antropológiai arculata van. [...] A magyar nép őstörténetének szempontjából felettebb fontosnak tűnik – az oszétek mellett – az egymással rokon észak-kaukázusi népek: adigék (beleértve a kabardokat is), ingusok és csecse- nek, valamint talán még a dagesztáni nyelvek tanulmányozása.”⁷²

Tóth Tibor antropológus saját, keleti kutatóútjai alapján vélte úgy, hogy „az őshazát nem az Urál hegység térségében kell keresni, mivel a honfoglaló magyarság és a Nyugat-kazahsztáni, illetve az Azovi-tenger melléki (szarmata kori) sírleletek alapján az arckoponyák morfológiai változásainak aránya jelentős mértékben megegyezik.”⁷³ A rendelkezésre álló leletek alapján azt is megállapította, hogy „a honfoglaló magyarság embertani kialakulásának folyamata eltérő az Urál melléki ugor csoportokétól.”⁷⁴

Hasonlóan látja a kérdést Bakay Kornél régész-történész is, aki évtizedek óta több, a magyarság őstörténetével foglalkozó könyvében hangsúlyozza a Kaukázus térségének fontosságát.⁷⁵ Bakay úgy véli, hogy a magyarság Közép-Ázsiában, a Kaszpi-tó keleti partjainál alakult ki, ahonnan fokozatosan terjeszkedett a Kaukázus északi előterébe és a Fekete-tenger északkeleti partvidéke felé. Nézeteit főként Tóth Tibor antropológus kutatásaira alapozta, és azt is hangsúlyozta, hogy a magyarságnak „nagylélekszámú, jelentős népnek kellett lennie, hiszen másképpen régés-régen beolvasztották volna [...] a környező népek.”⁷⁶ Bakay közreműködésével valósult meg 1999-ben Bendefy László kaukázusi őshazáról szóló kötetének reprint kiadása is. A könyv előszavában Bakay arra is rámutatott, hogy a kaukázusi alán emléktárgyakban egyre több a magyar párhuzamok száma. Utalva a magyarság csodaszarvasmondájára – amely szerint eleink szoros etnikai kapcsolatba kerültek az alánokkal –, e régészeti jelenség vizsgálatát a jövőbeli kutatások egyik fontos feladatának tartja.⁷⁷

72 Veres 1985b, 120.

73 Tóth 1965, 140, 142–143.

74 Tóth 1965, 142.

75 Bakay 1998 7–58; 1999, IV–V.; 2005, 93–114.

76 Bakay 2005, 317–318.

77 Bakay 1999, IV.

Szabados György történész is úgy véli, hogy a magyarság „mitikus őstörténeti területe” a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai steppe, vagyis „írásoz hagyományunk nem gyámolítja egy Urál-vidéki őshaza képzetét: más összefüggésben szól a magyarok ottani jelenlétéről”.⁷⁸ A középkori magyar krónikák eredethagyománya, a nyelvészeti adatok és az újabban előkerült régészeti leletek alapján legutóbb Kerényi Bálint történész összegezte a kérdést: „A magyar nyelv korai onogur-bolgár szavai őstörök hangalakot mutatnak, ami e nyelvi réteg kialakulásának kezdetét az 5–6. századra datálja. Ugyanez a helyzet a magyar nyelv iráni-alán szavaival is. A magyarság 5–7. századi tartózkodási helyét tehát csak oda lokalizálhatjuk, ahol a magyar törzseket e két népesség részéről egyaránt jelentős nyelvi és kulturális hatás érte, ami jelen ismereteink szerint kizárólag a Fekete-tenger északkeleti partvidékén és a Kaukázus előterében valósulhatott meg. A bolgár és alán eredetű nyelvi anyag alapján az is egyértelműen megállapítható, hogy e kapcsolatok legalább évszázados időléptékben mérhetők, illetve, hogy az onogur ó-bolgár és alán népesség a magyarság etnogenezisében és a 9. század elején a kazároktól függetlenedő és a forrásokban megjelenő Magyar Törzsszövetség megszervezésében meghatározó tényezőként vett részt. Ezt a nyelvészeti és történeti adatokon kívül a magyar történeti hagyomány autentikus elemei is tanúsítják.”⁷⁹

A fentiek alapján láthattuk, hogy az elmúlt évszázadokban több olyan lényeges megállapítás is született, amely egy adott időszakban a magyarság déli, Kaukázus-térségi jelenlétét valószínűsíti. E jelenléttel az írott források szerint már legalább az 5. századtól számolhatunk az Azovi-tenger (Meótság) térségében, a Kubán-vidéken és a Kaukázus északi előterében.⁸⁰ Attila halála (453) után fiával, Irnekkal a hunok egy része a Kárpát-medencéből erre a területre

78 Szabados 2017, 14.

79 https://www.academia.edu/41387900/Az_%C3%BAjabb_kelet-eur%C3%B3pai_r%C3%A9g%C3%A9szeti_leletek_alapj%C3%A1n_felvil%C3%A1zolt_T%C3%BCrk_Attila-f%C3%A9le_korai_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9neti_narrat%C3%ADva_kritik%C3%A1ja

80 Nagy 1894, 79–95; Thúry 1897b, 292–293; Munkácsi 1905, 65–85; Szádeczky–Kardoss 1917, 369–370; Gombocz 1921, 15–19; Moravcsik 1930, 103; Németh 1930, 160; Czeglédy 1945, 53; Györfy 1993, 54; Bendefy 1999., stb.

vonult vissza,⁸¹ a 6. század első felében a bizánci források szerint itt, az Azovi-tenger keleti partjainál, a Kimmer Boszporusznál (a mai Kercsi szoros) élt egyik fejedelmük, Muagerisz, akit több kutató is a magyar népnévvel hoz összefüggésbe.⁸² A 7. században a Meótiisz mellékén, az Azovi-tenger keleti partvidékén és a Kubán-vidéken alakult meg az onogur-bolgár birodalom, majd a birodalomalapító Kovrat halála (665) után az onogurok egy része erről a területről vonulhatott Kovrat egyik fiával, Kuberral a Kárpát-medencébe.⁸³ Kovrat legidősebb fia, Batbaján viszont népével helyben maradt, és a kazárok adófizetője lett. „Patria Onogoriát” a 7. században a kortárs források is említik a Meótiisz keleti mellékén és a Kubán-vidéken, országuk ezen a területen még a 8. században is fennállt.⁸⁴ A magyar őstörténet kutatásának egyik legszilárdabb pillére az a megállapítás, hogy a magyarok ungar neve az onogur névből vezethető le.⁸⁵ A magyarságra vonatkozó legkorábbi adatok, a magyar történeti és mondai hagyomány (ld. csodaszarvasmonda, „hétmagyar” kifejezés) szintén a Meótiisz keleti partjaira, a Kubán-vidékre vezet, ezért joggal tételezhető fel, hogy az onogurok „őshazában” maradt népességében a magyarság rejtőzhet.⁸⁶ Az itt ismertett adatokból is kitűnik, hogy a Kaukázus térsége, az Azovi-tenger (Meótiisz) melléke és a Kubán-vidék a magyar őstörténeti kutatások egyik legfontosabb területe. Érdemes azonban azt is kiemelni, hogy az írott források és a régészeti adatok mellett a magyarság néprajzi-művelődéstörténeti kapcsolatainak egy része is a Kaukázus térségébe vezethető, hiszen nemcsak a magyar

81 Ld. pl. Nagy 1894, 87; Moravcsik 1930, 90–91.

82 Ld. pl. Szabó 1873, 155–156; Thúry 1896, 915; Moravcsik 1927, 258–271; Hóman 1925, 53–54; Németh 1929, 8; Mátéffy 2013, 8. Utóbbi szerint a névadás módja néprajzilag is igazolható, ld. pl. a szeldzsukokat, és özbegeket, akik a dinasztiaalapító Szeldzsuk és Özbeg, vezérükről kapták a nevüket. Németh Gyula a bizánci forrásokban szereplő Muagerisz (az ő olvasatában Mogyeri) nevű hun fejedelem alapján úgy vélte, hogy a 6. század elején a magyarság „hun” néven a Kimmeriai Boszporusz közelében, a Kubán torkolatvidékén élt (Németh 1930, 171.).

83 Ld. Nagy Géza és László Gyula meglátásait: Nagy 1894, 79–95; Nagy 1906, 405; László 1970, 163–164.

84 Moravcsik 1930, 100–101. A 8. század közepén készült bizánci püspökségi jegyzékben a Meótiisz mellékén említik az onogurokat, akiknek a területén püspökséget szándékoztak létrehozni azért, hogy a zsidó vallás térfoglalásával szemben Kazária területén a keresztény missziót erősítsék.

85 Thúry 1897b, 285–286; Németh 1930, 178; Moravcsik 1930, 101.

86 Moravcsik 1930, 101. A magyarság kaukázusi jelenlétéről ld. még: Halasi Kun 1943, 71–99.

népzene⁸⁷ és a történeti forrásokban, illetve a dunántúli regósénekekben megőrződött magyar csodaszarvasmonda legközelebbi analógiái adatolhatók erről a területről,⁸⁸ hanem a középkori Magyarország számos kulturális jelenségének, épített örökségének eredete/párhuzama is.⁸⁹

2. Napjaink régészeti kutatásai

Erdélyi István észak-kaukázusi kutatásai óta eltelt mintegy 50 év után, 2016-tól Gáll Erwin régésszel együtt éves rendszerességgel végzünk helyszíni kutatásokat a Kaukázus északi területén. Célunk a Kárpát-medencei honfoglaláskori leletanyag észak-kaukázusi párhuzamainak felgyűjtése és dokumentálása, amit 18 helyi nagyváros múzeumában végeztünk el,⁹⁰ majd a legfontosabb leletek publikálását az oroszországi kutatókkal együtt megkezdtük.⁹¹ A legközelebbi párhuzamok többsége az Északnyugat-Kaukázus térségében lévő lelőhelyekről került elő (1. ábra).

87 Ld. a népzenekutató Sipos János és Agócs Gergely, illetve a turkológus Somfai Kara Dávid ez irányú munkásságát. A kutatási eredményekről ld.: Sipos-Tavkul 2012. Agócs Gergely népzenekutató összefoglalója szerint „az észak-kaukázusi türk dallamgyűjtemény számítógépes vizsgálata kimutatta, hogy a több mint 1500 dallamot számláló mintának a magyar népzene irányában fennálló párhuzamai nem véletlenszerűek, hanem 98%-os a valószínűsége annak, hogy a két zenei rendszer között genealógiai kapcsolat áll fenn. A 2014-es expedíció az eddigieknél is nagyobb számú dallampárhuzamot, sőt több esetben szinte dallamegyezéseket hozott a felszínre. Ezek az eredmények egyrészt arra hívják fel a figyelmünket, hogy az első, ilyen irányú vizsgálatokat végző szakemberek (Kodály Zoltán 1917, 1937, Bartók Béla 1924, Vikár László 1955-től, stb.) a türk népek kulturális örökségében jó érzékkel és helyesen ismerték fel a magyar népzene rokonságát. Másrészt arra is rámutatnak, hogy a Kaukázus északi előterében élő népek folklórja számos további, eddig feltáratlan adalékot tartogat a magyar tudományosság számára, melyek dokumentálása a témával foglalkozó szakembereknek sok munkát adhat a jövőben is.” http://www.arpad.btk.mta.hu/images/aktualis/2015_02_06_Agocs/2015_02_06_MOT_elodas_Agocs.pdf –.

88 Györffy 1993, 54; Mátéffy 2013, 33; Agócs 2016, 128–135.

89 Ld. pl.: Vargyas 1959, 5–73.; Fettich 1959, 33–48; Csemegi 1960, 323–348.; Tompos 1973, 95–125; Kovács-Lovag 1980; Apor 1980, 390.; Tardy 1988; Tompos 1996; Helilov-Nyitray 2008; Németh 2013, 37–44; Németh 2017, 62–71; Németh 2019, 56–73.

90 M. Lezsák 2017c, 51–66.

91 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 67–88; Lezsák-Novichihin-Gáll 2018, 143–168; Новичихин-М.Лежак-Галл 2019, 207–217.

1. ábra A 2016–2019 közötti észak-kaukázusi régészeti kutatóutak által érintett városok (fehér ponttal jelölve) és a „magyar típusú” leletek előhelytérképe az Északnyugat-Kaukázus térségében (Andrejevskaja scsel, Gelendzsik, Barakajevszkaja, Mosztovszkoj)

A leletek túlnyomó része illegális műkinckereskedők tevékenységéből, hatósági lefoglalás után jutott az oroszországi régészeti gyűjteményekbe, ezért a temetkezési szokások megfigyelésére nem nyílt lehetőség. Ez jellemzi a Krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum gyűjteményében lévő „magyar típusú” leleteket is, amelyek a Kubán-folyó középső szakaszáról származtak,⁹² illetve 2019 nyarán a Fekete-tenger keleti partján található Gelendzsik (Krasznodari határterület) mellől kerültek be a múzeumba (2. ábra).⁹³

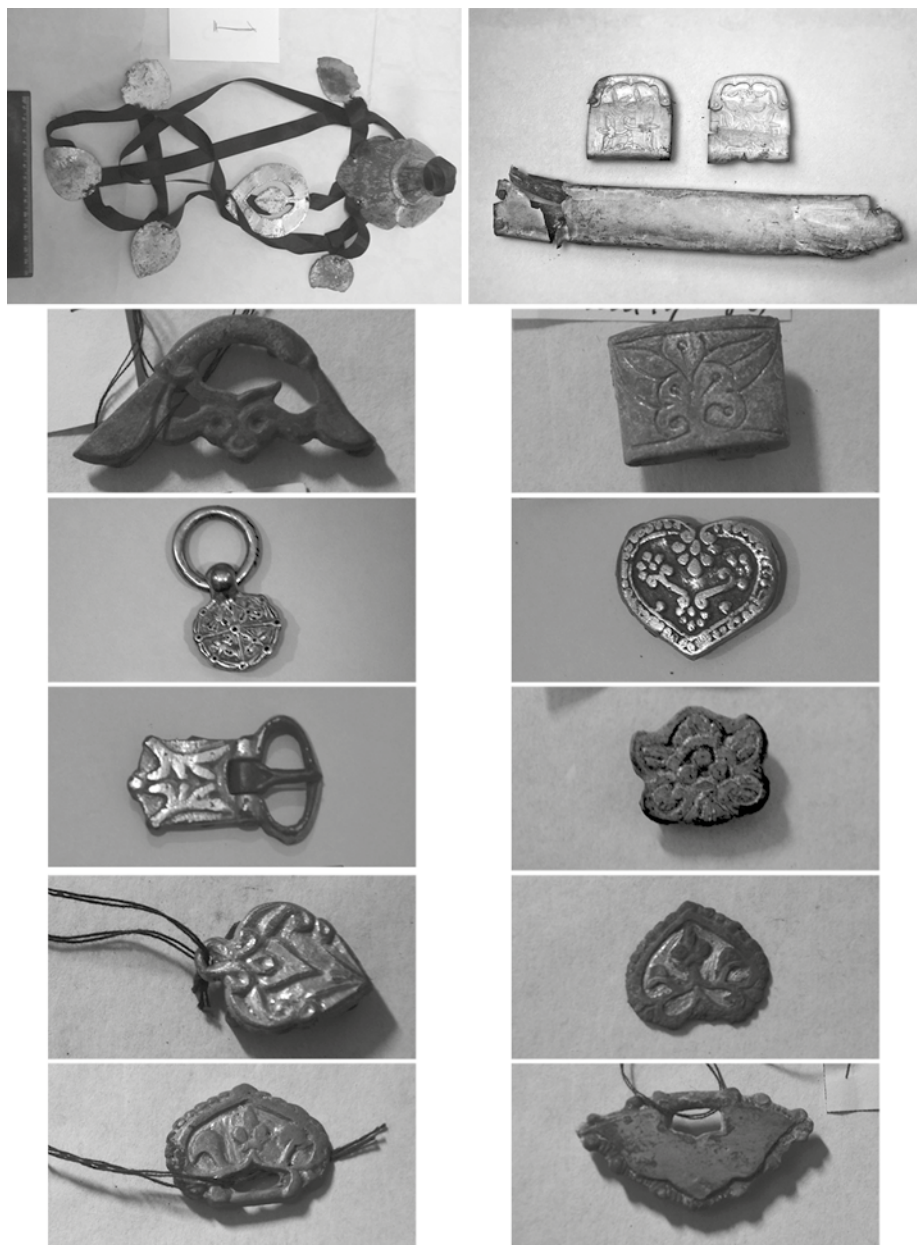
A moszkvai Mardzsani Gyűjteményben is található „magyar típusú” leletek,⁹⁴ amelyek többsége szintén az Észak-Kaukázusból, a helységrendszer északnyugati előteréből került a Mardzsani Alapítvány tulajdonába.⁹⁵ A gyűj-

92 Пьянков 2014, 6. Ebből jónéhány leletet 2014-ben kötetben is bemutattak (Пьянков 2014, 46–91.), többségük viszont a krasznodari múzeum raktárában található, ezeket a 2016-os kutatóutunk során dokumentáltuk. Alekszej Pjankov régész tájékoztatása szerint a leletek Mosztovszkij járásban kerültek elő.

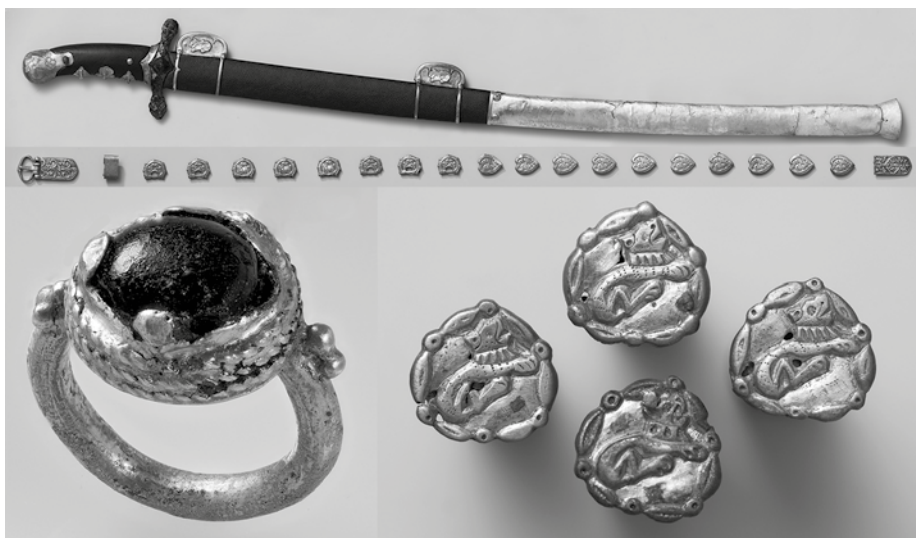
93 Ruszlán Szhatum régész, a krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum tudományos munkatársának szóbeli közlése.

94 Торговев 2016, 310–333.

95 A leleteket Rusztam Szulejmanov, a Mardzsani Alapítvány főigazgatója engedélyével 2018 nyarán dokumentáltuk a Mardzsani Gyűjtemény raktárában.

2. ábra Válogatás a krasznodari Történeti és Régészeti Múzeum „magyar típusú” szórványleleteiből (Krasznodari járás, Mosztovszkij járás, Gelendzsik környéke) (Fotó: Ruszlán Shatum és Somfai Kara Dávid)

3. ábra Válogatás a moszkvai Mardzsani Gyűjtemény „magyar típusú” szórványleleteiből (Észak- Kaukázus, Mosztovszkij járás, Barakajevszkaja sztanyica)

teményből elsősorban a Barakajevszkaja (Krasznodari határterület, Mosztovszkij járás) lelőhelyről származó leletek érdemelnek figyelmet (3. ábra), amelyek alapján Asan Torgojev szentpétervári régész magyar jelenlétet feltételez a térségben.⁹⁶

Mivel a sírokban lévő leletek a divat hatására terjedhettek és változhattak,⁹⁷ nyilvánvaló volt, hogy a temetkezési szokások rögzítésére azokon a lelőhelyeken, ahonnan a Kárpát-medence honfoglaláskori leleteinek legközelebbi párhuzamai előkerültek, az oroszországi kutatókkal közösen feltárásokat kell kezdeményez-

96 Toproev 2016, 310–333. A Kubán-folyó középső szakaszánál, Mosztovszkij rajonban talált magyar típusú leletek kapcsán érdemes Veres Péter néprajzkutató erre a területre vonatkozó adatát felelevenítenünk, amely szerint „az adigék keleti etnikus egységénél, a kabardoknál, de a Kaukázus előterének sztyeppéjén, a Laba és a Belaja folyók környékén élő nyugati temirgoj néprajzi csoportnál, a lótenyésztés rendkívül magas szintet ért el” (Veres 1985b, 120.). Istvánovits Márton szerint pedig nem kizárt, hogy a „Gólya, gólya gilice, miért véres a lábada...” kezdetű magyar gyermekmondóka kapcsolatba hozható az adigék betegséget gyógyító „csaps” elnevezésű szokásával, amikor a sebesültet sípval, dobbal, hegedűvel gyógyították” (Istvánovits Márton kéziratban lévő gyűjtését idézi: Veres 1985b, 120.)

97 László 1943, 195; Bálint 1969, 107; Brather 2006, 39.

4. ábra Válogatás az anapai Régészeti Múzeum „magyar típusú” leleteiből (Andrejevskaja scsel, Bujor, Gaj-Kodzor) (Fotó: Andrej Novicsihin és Somfai Kara Dávid).

ni. Az első magyar–oroszl régészeti feltárás a Kaukázus térségében 2019 őszén a Magyarországlkutató Intézet támogatásával Andrejevskaja scselben (Krasznodari határterület, Anapai járás) valósult meg. Az Északnyugat-Kaukázus legnyugatibb pontján, a Fekete-tenger keleti partvidékén, Anapa városától délkeleti irányban mintegy 6 kilométerre található lelőhely feltárásának folytatását tervszerűen választottuk ki. Az anapai Régészeti Múzeum raktárában dokumentáltuk ugyanis a 2016-os, első kutatóútunk során a Kárpát-medencei honfoglaláskori hajfonatkorongok és szablyák legközelebbi párhuzamait. A lelőhely kiemelt szerepét az egykori Meótsztól (Azovi-tenger) légvonalban délkeleti irányban mintegy 80 kilométerre található elhelyezkedése is jelzi. A temetőkomplexumot 1984-ben gázvezetékl-fektetés során találták, ezt követően több fosztogatás is történt a helyszínen. Az anapai Régészeti Múzeum munkatársai, Andrej Novicsihin régész vezetésével 1991–92-ben végeztek feltárásokat a lelőhelyen, amelynek során hat nyugat-keleti tájolású temetkezést tártak fel. A sírokat Novicsihin az aknasíros, nyújtott csontvázas temetkezés, a nyugat-keleti tájolás és a leletanyag alapján (pl. kék gyöngy a nyakban, tarsolyfüggesztő) magyar etnikumhoz kötötte.⁹⁸ 2015-ben egy helyi lakos újabb leleteket szolgáltatott be a lelőhelyről az anapai Régészeti Múzeumba. Ekkor vették nyilvántartásba a palmettamintás aranyozott ezüst lemez hajfonatkorongot és az aranyozott bronz szablyatöredéket, a hozzá tartozó aranyozott bronz szerelékllel együtt, de többek között egy középüttl kivágott záró szerkezetű aranyozott ezüst tarsolylemez, két db aranyozott bronz liliosmos övdísz és egy körte alakú vaskengyel is része volt az együttesnek (4. ábra).

A leleteket 2016 őszén dokumentáltuk az anapai Régészeti Múzeum raktárában, majd Andrej Novicsihinnel együtt publikáltuk.⁹⁹ Kutatásaink szerint a szablya ellenzőjének legközelebbi párhuzama a banai tarsolylemezés férfisírból ismert, de a Tizasüly-Éhhalomból előkerült szablya ellenzője is ehhez a típushoz tartozik.¹⁰⁰ Az Andrejevskaja scseli palmettamintás, aranyozott ezüst lemez hajfonatkorong legközelebbi párhuzamai szintén a Kárpát-medencéből ismertek (5. ábra).

98 Новичихин 2015, 109.

99 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 67–88; Lezsák-Novichikhin-Gáll 2018, 143–168.

100 АН 1996, 293, 363.

5. ábra Az Andrejevskaja scseli hajfonatkorong és Kárpát-medencei párhuzamai (M. Lezsák, Novichikhin, Gáll 2018, 155. Fig. 11.).

A honfoglaláskori, 10. századi Kárpát-medencében napjainkig közel 70 db lemezes hajfonatkorong került elő, míg az általunk bemutatott korongon kívül keleten eddig két darabot regisztráltak: a dél-uráli Karanajevóban és a Volga középső folyásánál, Kolobovkán.¹⁰¹ A lemezes tarsolylemezeknél szintén ez a ten-

101 Lezsák-Novichikhin-Gáll 2018, 143–168.

dencia figyelhető meg, a Kárpát-medencén kívüli előfordulásuk azonban jóval nagyobb szórást mutat. Esetükben fontos különbség, hogy a középütt kivágott zárószervezetes tarsolylemezek eddig csak a sztyeppzónából voltak ismertek.¹⁰² A középső zárószervezetes típust a legkorábbi példányoknak tartja a kutatás, a Kárpát-medencében a banai férfisírból került elő egy ilyen típusú tarsolylemez.¹⁰³ Az Andrejevskaja scsel-i szórványleletek relatív kronológiája szerint a tárgyak együttes használata a 10. századra datálható.¹⁰⁴ Az anapai Régészeti Múzeumban további szórványleleteket is őriznek a környező településekről, amelyek a korszakból származó temetőkre/telepekre utalnak (pl. Gaj-Kodzor, Buzsor).¹⁰⁵ 2018 májusában, Andrej Novicsihinnel és Ruszlán Szhatummal, a Krasznodari Történelmi és Régészeti Múzeum régészével együtt terepbejárást végeztünk Andrejevskaja scsel lelőhelyen, ahol a felszíni kutatások során a gázvezeték nyomvonalára mellől egy 10. századra datálható szablyaellenző került elő (6. ábra).¹⁰⁶

6. ábra A terepbejárást során talált szablyaellenző Andrejevskaja scselből (Fotó: Andrej Novicsihin)

102 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 70–71. 3. kép.

103 Dienes 1973, 207–208.

104 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 72–73.

105 M. Lezsák 2017b, 62.7. kép.

106 A típus kárpát-medencei párhuzama pl. a Kolozsvár-Zápolya utcai honfoglaláskori temető 6. sírjából ismert (Gáll 2013/2, 123. tábla 6.a.).

7. ábra Andrejevskaja scsel kora középkori temetőrészének feltárása 2019 októberében (Fotó: Andrej Novicsihin)

Az első magyar–orosz régészeti feltárás 2019. szeptember 30-a és október 21-e között valósult meg Andrejevskaja scselben, amelynek során közel 150 négyzetméternyi területet kutattunk át (7. ábra). Néhány antik és középkori szórványlelet, valamint három hamvasztásos sír mellett jól elkülönülő sírcsoportot alkotva in situ három csontvázas temetkezés került elő. A hamvasztásos sírokban urnaként vörös színű, besimított hálómintával díszített, gömbtestű, kétfülű fazekat és egy szintén vörös színű, besimított hálómintával díszített, tojásformájú füles korsót használtak (8. ábra). A kétfülű fazékban a hamvak mellett egy vaskés és egy ovális alakú vascsat is feküdt. Hasonló típusú és díszítésű edények a Kárpát-medencei 9–10. századi temetőkben is megtalálhatók,¹⁰⁷ a

107 Ld. pl. a Gyulafehérvár-Mentőállomás 9–10. századi temetőrészének, „al-dunai típusú” leletei közé sorolt vörös színű, hálómintás kétfülű fazekát a 29. sírból és a 11. sír kétfülű, amforaszerű korsóját (Gáll 2014, 3. és 10. tábla). A szerző szerint „az ilyen típusú edények az Erdélyi-medencében a 9. század végén terjedtek el, valószínűleg bolgár közvetítéssel.” Katona Kiss Attila viszont arra mutatott rá, hogy „ez a kerámiatípus a szaltovói műveltség területén is előfordul, amellyel a dunai bolgár leletanyag is összefügg; ezért elképzelhető, hogy a kerámiák eredete nem dunai bolgár, és korábbi időkben, más úton került az Alföld-re” (Katona-Kiss 2010, 184–185. 103. lj.). A keleti eredetet erősíti, hogy a szaltovói típusú, vörös színű, besimított hálómintás edények megtalálhatók a Don-menti (Винников 1990, 131, рис. 3.), a Donyec-menti (Krasilnikov 1990, 240, Taf. 22.) és az észak-kaukázusi területeken is.

8. ábra A 2019-es feltárás során talált edények Andrejevskaja scselből. (Fotó: Andrej Novicsihin)

korsó festett változata 2018-ban a Duna–Tisza közén, Tázlár-Templomhegyen került elő egy 10. század közepére datált női temetkezésből.¹⁰⁸

Az Andrejevskaja scseli csontvázak temetkezések keleti irányban ahhoz a sírcsoporthoz kapcsolódtak, amit 1991–92-ben az anapai Régészeti Múzeum munkatársai tártak fel Andrej Novicsihin régész vezetésével. A csontvázak temetkezések közül kettőben nyugat-keleti tájolásban (10, 11. sír) fegyverekkel (szablya, nyílcúcsok) és használati tárgyakkal (edény, vaskés, vasár, bronzgyűrű), illetve viseleti elemekkel (bronzgombok) eltemetett férfiak nyugodtak, míg a harmadik csontvázak temetkezésben (9. sír) észak-dél tájolásban az előzetes meghatározás szerint egy 2 év körüli kislányt temettek.¹⁰⁹ A kislány sírjában egy kézzel formált sűrű edény feküdt a mellkasra helyezve, a gyöngyök a nyakban, a bronzgombok és csörgők a mellkason kerültek elő. A 10.

108 Gulyás–Gallina–Türk 2019, 115–121. A feltárók dunai bolgár import kerámiaként értékelték a leletet.

109 A leletek feldolgozása és publikálása az ásatáson részt vett oroszországi kollégákkal együtt folyamatban van.

sírban nyugvó, juvenis korú fiúgyermek vörös színű, besimított spirálmintával díszített füles edényét a temetési szertartás során a fej bal oldalára helyezték, és kőlappal fedték le (9. ábra).

Az edény legközelebbi párhuzama az 1992-es feltárás során ugyanebből a temetőrészből került elő.¹¹⁰ Egy hasonló edény a közeli Tamany-félszigeten, a lelőhelytől mintegy 80 kilométerre lévő Tmutarakány (Tamatarha, ma Tamany, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) erődjének feltárása közben is napvilágot látott.¹¹¹ Pletnyova ezt az edénytípust a lelőhelyen a 9. század végétől a 10. század végéig datálta.¹¹² A 11. számú szablys, 20 év körüli fiatalembert szintén nyugat-keleti tájolásban helyezték végső nyugalomba (10. ábra).

9. ábra Az Andrejevskaja scseli temető 10. sírja (Fotó: M. Lezsák Gabriella)

Vasszerelékes, 77,5 cm hosszú, a koponyától a medencéig húzódó szabljáját hegygel lefelé, a váz jobb oldalára tették sírba. A markolaton két rombusz alakú vas nyílhegy, tőle balra hegyével felfelé vaskés feküdt. A szablya élénél további

110 Новичихин 2015, 103, рис. 3.

111 Плетнева 1963, 40, рис. 23, 2; Чхаидзе 2008, 199, рис. 113.

112 Плетнева, 2003, табл. 67, 31.

10. ábra Az Andrejevskaja scseli temető 11. sírja (Fotó: M. Lezsák Gabriella)

két rombusz alakú vas nyílhegy került elő. A bal kéznél bronzgyűrű töredéke, a mellkason bronzgombok voltak. Az északnyugat-kaukázusi 8–14. századi szabályakat Kirpicsnyikov kutatásai alapján¹¹³ Kocskarov rendszerezte, a keresztvas alapján az Andrejevskaja scseli szablya az I. típus A altípusába sorolható. Ez a típus Kocskarov szerint a 8–9. században volt használatban a térségben.¹¹⁴ A temetkezési szokások (csontvázas temetkezés, nyugat-keleti tájolás) és az etelközi eleinkhez köthető szubbotyici horizont jellegzetes leletei alapján a feltárt sírok a magyar őstörténet szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot, és reményeink szerint a jövőben a lelőhely egész területe feltárássá kerülhet. A feltárt emberi csontminták természettudományos vizsgálatát (genetika, radiokarbon, stronciumizotópos) jelenleg a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja végzi.

A magyarság keleti szállásterületeinek régészeti és történeti vonatkozása-it 2018-ban Olekszij Komar ukrán régész foglalta össze. Monográfiája középpontjába az eleink etelközi régészeti hagyatékának tartott Középső-Dnyeper menti szubbotyici horizontot helyezte. Feltevése szerint a magyarság őshazája Nyugat-Szibériában volt, értelmezésében ez a terület a magyar krónikák Dentumogerje, az egykori Levédia pedig az Urál nyugati oldalán, a Volga és a Káma folyók között feküdt.¹¹⁵ Annak ellenére, hogy a kötet szerzője szerint a Kárpát-medence honfoglaláskori emlékanyagának legközelebbi párhuzamai a Kijevi Rusz, a Volga-vidék és az Észak-Kaukázus területéről származnak,¹¹⁶ utóbbi terület átfogó vizsgálatára a szerző mégsem tért ki. Sőt, a kötetben közölt térkép alapján az Északnyugat-Kaukázus és a Kubán-vidék a 9–10. században lakatlan terület volt.¹¹⁷ Rasha Rasev bolgár régész 2000-ben készített térképe viszont jól szemlélteti, hogy a szubbotyici horizontot megelőző időszakra datált szivasovka kultúra kiterjedt a Fekete-tenger keleti partvidékére és a Kubán-vidékre is, amely ekkor sűrűn lakott térség volt.¹¹⁸ Ennek alapján semmi okunk

113 Кирпичников 1966.

114 Kochkarov 2008, 144.

115 Komar 2018, 252, 424, 108. kép.

116 Komar 2018, 13.

117 Komar 2018, 422, 106. kép.

118 Рашев 2000, Таб. 9.

azt feltételezni, hogy ez a 9–10. században másként lett volna, amit a két horizont kulturális és életföldrajzi hasonlóságai is nyilvánvalóvá tesznek.¹¹⁹

Olekszij Komar kutatási eredményével ellentétben a szubbotyici kultúra jellegzetes leletei (övdíszek, dudoros gyűrűk, gömbsorc süngös fülbevalók, edények, részleges lovas temetkezés) nemcsak a Dnyeper középső szakaszának vidékén, a Kárpát-medencében és a Volga–Urál térségében találhatók meg, hanem a Kaukázus északi előterében is. Ez kérdésessé teszi Türk Attila ún. gyors vándorlás elméletét is, amelynek alapját az képezné, hogy a szubbotyici horizont leleteinek legközelebbi párhuzamai szerinte a Kárpát-medencén kívül kizárólag a Volga–Urál vidékén fordulnak elő.¹²⁰ Komar maga is leszögezi, hogy a „Baskíria területén egykor élt népesség anyagi kultúrájában a szubbotci elemek igencsak lokálisan (a Baskír Köztársaság északkeleti részén, közvetlenül az Urál lábánál), csupán utánzatok formájában és viszonylag későn jelentek meg [...] ez pedig teljes mértékben kizárja Baskíriát azon lehetséges területek közül, ahol a szubbotci lelettípus anyagi kultúrája kialakult.”¹²¹

Ha sorra vesszük a szubbotyici kultúra főbb lelettípusait, akkor kitűnik, hogy a Kaukázus északnyugati előtere a kérdéses időszakban egyáltalán nem volt lakatlan terület. A kultúra névadó lelőhelyén, szubbotyici 2. számú sírjában talált ún. Tmutarakány típusú korsó a Meótisz-melléki Tmutarakány erődje egyik legimpozánsabb kerámialeletének számít, és mennyiségben messze felülmúlja a Fekete-tenger északi és keleti lelőhelyein előkerült példányok számát.¹²² Ez az edénytípus 2008-ban 85, főként déli lelőhelyről (Krim, Tamany-félsziget, Kubán-vidék, Azovi-tenger melléke, Don-mente) volt ismert,¹²³ gyártási köz-

119 Gáll 2019, 61.

120 Türk 2014a, 24–25. Türk Attila szerint a két terület (a Volga–Urál vidéki és a Dnyeper középső folyása menti) ún. „magyargyanús” leleteinek hasonlósága miatt a magyarság a Volga–Urál vidéki hazájából pár évtized alatt északról megkerülve a Kazár Kaganátust jutott volna el Kárpát-medencei hazájába. E feltevés szerint a magyarság soha nem járt a Kaukázus északi előterében és a Kubán-vidéken (Türk 2014a, 24.). A gyors vándorlás elméletét már Halikova is felvetette a Bolsije Tigani temető kapcsán (Halikova 1976, 53–79.), amit a hazai kutatás már akkor elvetett (Fodor 1977, 79–115).

121 Komar 2018, 186.

122 Плетнева 1963, 52–59.; Чхайдзе 2008, 163.

123 Чхайдзе 2008, 170.

pontjai Pletnyova szerint a Krím-félszigeten lévő Herszon és Kercs voltak.¹²⁴ Pletnyova ezt az edénytípust a 9. század végétől a 11. század végéig datálta.¹²⁵ A szubbotyici horizont ékszereinek is vannak párhuzamai a déli területeken: a tmutarakányi¹²⁶ és a krími,¹²⁷ Anapa környéki,¹²⁸ Kubán-vidéki¹²⁹ dudoros gyűrűkön kívül a phanagorai (ma Szennoj, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) erőd feltárása közben több olyan öntőformát is találtak, amelyek a szubbotyici horizontban is megtalálható gömbsorc süngős fülbevalók gyártására voltak alkalmasak.¹³⁰ A karikacsüngős és bordűrös övdíszek, köztük az ún. „szárnyas angyalt” és az ún. „uralkodót” ábrázoló csatok, szíjvégek szintén gyakoriak a Kubán-vidéken¹³¹ és az Észak-Kaukázusban.¹³² A legfontosabb viszont az a körülmény, hogy amíg a Fekete-tenger északi térségéből eddig még nem került elő hajfonatkorong, addig ez a tárgytypus előfordul a Fekete-tenger keleti partvidékén, Andrejevskaja scselben csakúgy, mint a palmettadíszes szablya.¹³³ Utóbbi az Észak-Kaukázus és a Kubán-vidék legimpozánsabb darabjának számít.¹³⁴ A halotti maszkok, szem- és szájlemezek sem értelmezhetőek kizárólag volga-uráli jellegzetességként, hiszen a ponthusi,¹³⁵ és a krími szkíta leletanyagban is jelen vannak még a Kr. u. 4. században is.¹³⁶ Benkő Mihály meggyőzően bizonyította, hogy eredetük az ókori Mezopotámiába nyúlik vissza, és feltehetően egy

124 Плетнева 2006, 214.

125 Плетнева 1963, 74.

126 Чхаидзе 2008, 219. рис. 125, 6–7., 220–221.

127 Чхаидзе 2008, 221.

128 Ld. a 2016-os régészeti kutatóutunk során szórványként dokumentált Anapa környéki dudoros gyűrűket az Anapai Régészeti Múzeum raktárában (M. Lezsák 2017c, 62. 7. kép).

129 Пьянков 2014, 82; Топроев 2016, 333.

130 Чхаидзе 2012, 525. 2019 nyarán illegális műkinckereskedőktől olyan leletek kerültek be a krasznodari múzeumba a Fekete-tenger keleti partján található Gelendzsikből, amelyek között több „magyar típusú” övdísz mellett egy ezüst gömbsorc süngős fülbevaló is volt (Ruszlán Szhatum szóbeli közlése).

131 Пьянков 2014, 53, 55, 57.

132 Топроев 2016, 321, 324–327.

133 Novicsihin-Lezsák-Gáll 2017, 67–88.

134 Lezsák-Novichikhin-Gáll 2018, 143–168; Пьянков 2014, 70; Топроев 2016, 314–317.

135 Az Olbia mellett előkerült arany halotti maszkot a Kr. e. 4. századra datálják (Charrière 1974, 233, 80. kép.)

136 Gaidukevic 1971, 443.

részük a Kaukázuson keresztül juthatott fel az északabbi, ponthusi és az ún. finnugor területekre. A Volga–uráli területeken viszont a 7. századnál korábbi emléanyagban nem fordulnak elő.¹³⁷ Fontos azonban azt is kiemelni, hogy a Volga–Urál vidékére jellemző díszes csüngők a szubbotyici horizont, illetve a Kárpát-medence női sírjaiban nem találhatók meg.¹³⁸ Korábban kimutatták, hogy a Volga menti Magna Hungaria „magyargyanús” lelőhelyeinek női hagyatéka eltér a Kárpát-medencei női sírok leleteitől, ezért felmerült a népi megtelepedés helyett a katonai jellegű telepek lehetősége is. Arra is rámutattak már, hogy az itteni „magyargyanús” lelőhelyeknek nincs előzményük, ezért ez a terület nehezen értelmezhető őshazaként.¹³⁹

Komar feltevésével ellentétben a szubbotyici horizont temetkezési szokásainak (aknasír, nyugat-keleti tájolás, részleges lovas temetkezés, a kerámia síron belüli előfordulási helye) sem csak a Kárpát-medencében és a Volga–Urál mentén vannak párhuzamai, hanem a Kubán-vidéken is.¹⁴⁰ Erdélyi István már 1977-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a térségben bolgárnak nevezett emléanyag között „ősmagyarok” is lehetnek. 1965-ben a Tamany-félszigeten, a Kubán-folyó torkolatánál, Kepi (ma Szennoj, Krasznodari határterület, Temrjuk járás) mellett került elő egy olyan aknasír, amelyben 95 cm mélyen nyugat-keleti tájolásban feküdt a férfiváz, bal oldalán pedig részleges

137 Minden bizonnyal a 7. század második felében, vagy a 8. század folyamán a Kubán-vidékről a Volga középő folyása mellé felköltöző bolgárok és onogur-magyarok (esetleg szabir néven?) vitték magukkal az ott addig ismeretlen, kétséget kizáróan déli eredetű szem- és szájlemezeket, halotti maszkokat. Innen kerülhetett keletebbre, az obi-ugor területekre is. Erről ld.: Benkő 1987–88, 169–200; Bakay 1998, 118–119.

138 Komar 2018, 101.

139 „Továbbra is nehezen magyarázható történetileg, hogy e temetők megnyitása is döntően 9. századi. Már amennyiben feltételezzük, hogy Magna Hungaria a magyarok több száz éves őshazája, akkor nyilván a lelőhelyeknek is jóval a 9. századot megelőző korszakból kéne származniuk. Ez azonban, mint látjuk, koránt sincs így.” https://www.academia.edu/41387900/Az_%C3%BAjabb_kelet-eur%C3%B3pai_r%C3%A9g%C3%A9szeti_leletek_alapj%C3%A1n_felv%C3%A1zolt_T%C3%BCrk_Attila-f%C3%A9le_korai_magyar_t%C3%B6rt%C3%A9neti_narrat%C3%ADva_kritik%C3%A1ja

140 A Kaukázus keleti felében lévő ún. alán katakombákban is található magyar típusú emléanyag, ahol részleges lovas temetkezések is előfordulnak. Amint arra Fodor István is rámutatott, az alánoknál a részleges lovas temetkezés idegen elemnek tekinthető (Фодор 2008, 42.).

lovas temetkezést dokumentáltak.¹⁴¹ A ló koponyája és a két mellső végtagja az emberi lábak mellett, míg a ló másik két lábszára az emberi váz feje mellett feküdt.¹⁴² A sírban talált, a férfi feje mellé helyezett korsó alapján a temetkezést a 8. századra datálták.¹⁴³ A közeli tmutarakányi erőd feltárása során talált hasonló kerámiát Cshaidze a 10. század közepéig keltezte.¹⁴⁴ Erdélyi István a nyugat-keleti tájolás, a nyakban viselt kék gyöngy és a részleges lovas temetkezés miatt a Kepiben talált sírt „ősmagyarnak” tartotta,¹⁴⁵ a hazai tudományos kritika azonban a magyarként történő meghatározást nem fogadta el.¹⁴⁶ A részleges lovas temetkezés típusa (a halott lábánál elhelyezett lóbőr, és a halott felé fordított lókoponya) viszont a magyar etnikai meghatározás felé dönti a mérleg nyelvét, hiszen ezt a temetkezési formát egyértelműen magyar jellegzetességnek tartják.¹⁴⁷

Mint az itt kifejtettekből is látható, az Azovi-tenger keleti mellékének, a Kubán-vidéknek és a Kaukázus északi előterének magyar őstörténeti szempontú átfogó régészeti vizsgálata még nem történt meg.¹⁴⁸ E hiány felszámolása a jövőbeli régészeti kutatások egyik fontos feladata. A kutatási programmal összhangban nyilvánvaló, hogy az Andrejevskaja scseli ásatásokat folytatni kell, de azokon a lelőhelyeken is feltárásokat, illetve hitelesítő ásatásokat kellene kezdeményezni, ahonnan a Kárpát-medence honfoglaláskori emlékanyagának legközelebbi párhuzamai származnak (pl. Barakajevskaja, Gelendzsik, Bujor, Gaj-Kodzor). A

141 Erdélyi 1977b, 249–255. A lelőhelyről bővebben: Сорокина 1959, 124–130.

142 Erdélyi 2008, 67, 113, 42. kép.

143 Erdélyi 2008, 67.

144 Чхайдзе 2008, 194.

145 Erdélyi 1977b, 249–252; Erdélyi 2008, 23.

146 Erdélyi 2008, 23.

147 „A korai magyarok temetkezési szokásainak feltételezett formáján (a 10. századi leletek jellemzői alapján) a sírgödörnek egy egyszerű formája értendő, amelyben nyugat-keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontváz, valamint egy részlegesen eltemetett ló helyezkedik el (az esetek nagy részében a halott bal oldalán, a lábánál található a lókoponya és az állat végtagjainak alsó részei). Fontos jellemző a nyugat-keleti tájolás, mert ez automatikusan kizárja elemzésünkben az 5. század második fele – 7. század első fele közötti időszak kelet-európai nomád leletei közül azokat, amelyeknél teljes egészében a meridionális (észak-déli) tájolás dominált” (Komar 2018, 78.).

148 Erre a hiányosságra több kutató is felhívta már a figyelmet: ld pl. Veres 1985b, 120; Bakay 1999, IV–V; Erdélyi 2008, 22; Szulovszky 2015, 656; M. Lezsák 2017b, 64; Gáll 2019, 60–61.

régészeti kutatásokat azonban az ún. kazár időszak mellett ki kell terjeszteni a Kubán-vidéken „bolgárnak” meghatározott emlékművek átfogó vizsgálatára is, és ahol indokolt, ott elengedhetetlen a feltárt leletek természettudományos, elsősorban genetikai vizsgálata.¹⁴⁹ A bolgárnak meghatározott emlékművek közül a korai magyarság története szempontjából fontos lehet a Krasznodari-vízterelő mellett, Kazazovo település (Adige Köztársaság) területén, a Kubán-folyó teraszán 1972-ben feltárt kora középkori temető (Kazazovo I.), amelynek legkorábbi, a temetőn belül jól elkülönülő csoportját (212 aknasír) a kutatás bolgárnak határozta meg.¹⁵⁰ A leletanyag (pl. indás és geometrikus díszítésű öntött, aranyozott bronz, illetve ezüst övdíszek, szabályák, kengyelek, fülbevalók) és a temetkezési szokások (tájolás, edények a fejnél, állatcsontok magas aránya) alapján a Kazazovói temető legkorábbi csoportja a Kárpát-medence 7–9. századi, avarkori, ún. griffes-indás, onogur népeiséggel állítható párhuzamba, amelyeket több kutató is magyar nyelvű betelepülőknek tart.¹⁵¹ László Gyula írott forrásokra és régészeti megfigyelésekre alapozott „kettős honfoglalás” elmélete szerint a magyar honfoglalás első szakasza már a 7. század második felében lezajlott, amikor a mai Tamany-félszigeten, az antik Phanagoriában regnáló Kovrat, az onogur-bolgárok fejedelme halála (665) után egyik fia, Kuber népével, az onogurok egy részével a Kárpát-medencébe telepedett. Az onogurok helyben maradt csoportjai viszont az írott források szerint még a 8. században is a Meóthisz keleti partvidékén és a Kubán-vidéken éltek.¹⁵²

149 Ezeknek a kutatásoknak a fontosságát jelzi, hogy a Kárpát-medencei 10. századi honfoglaláskori temetők elit rétegének archeogenetikai vizsgálata során kimutathatók voltak kaukázusi haplocsoportok is. A Török Tibor és Neparáczi Endre által vezetett archeogenetikai kutatások szerint az elithez tartozó honfoglaláskori temetők 102 db anyai vonalú mintájának 6,9%-a mutatott a Kaukázus–Közel-Kelet felé (<https://link.springer.com/article/10.1007/s00438-016-1267-z>). Neparáczi Endre–Török Tibor újabb archeogenetikai kutatásában az elithez tartozó honfoglaláskori temetők-ből 29 db férfiágot vizsgáltak, amelyek 10,3%-a mutatott a Kaukázus–Közel-Kelet felé. (<https://hungary.pure.elsevier.com/hu/publications/y-chromosome-haplogroups-from-hun-avar-and-conquering-hungarian-p>). Christine Keyser, a strasbourgi egyetem genetikusa 19 honfoglaló férfiágu mintán végzett genetikai vizsgálata szerint a honfoglaló magyar elit kis sirszámú temetőiben nyugvók génkészlete uráli, pontthusi (kaukázusi) és altáji komponensekből áll (<https://link.springer.com/article/10.1007/s12520-019-00996-0>).

150 Тарабанов 1983, 150, 155; Erdélyi 2008, 76; Схарум 2013, 90.

151 Pl. Nagy 1906, 405; Moravcsik 1930, 101; László 1970, 163–164.

152 Moravcsik 1930, 100–101.

E körülmények miatt érdemes lenne a Kazazovo I. temető legkorábbi csoportján genetikai vizsgálatokat végezni, a két terület népessége közötti kapcsolatok felderítésére.¹⁵³ Az írott források tükrében az is nyilvánvaló, hogy az onogur-magyarok a 9. század elején már északabbi, illetve északnyugatabbi területekre húzódtak,¹⁵⁴ egyes csoportjaik azonban helyben maradván az ide települt népcsoportokba (pl. adigék, kipcsak-török népek) olvadhattak be. A kapcsolatok viszont még a 10. században is megmaradtak, ezt a területen előkerült magyar típusú leletek (pl. palmettamotívummal díszített lemezes hajfonatkorong, nemesfém szerelések szabályák, tarsolylemez, bordűrös övdíszek stb.) is jelzik.

A fentiek tükrében úgy vélem, hogy a Kaukázus térsége, a Kubán-vidék és az Azovi-tenger partvidéke intenzívebb régészeti kutatása a hitelesebb magyar őstörténeti kép felvázolását fogja elősegíteni.

3. Összegzés

A fenti áttekintés több tanulsággal is szolgálhat. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a Kaukázus térségét nem lehet kiiktatni a magyar őstörténeti kutatásokból, hiszen, mint láthattuk, több diszciplína forrásanyaga is ennek a területnek a közelebbi és tágabb környezetébe vezet. Ezt támaszthatja alá pl. a magyarságnak az onogurból levezethető, idegenek által használt neve, a magyarok régi szabir-szavárd neve, a magyarság eredetmondája: a csodaszarvasmonda, a bolgár-török „jövevényiszavak” magas aránya, a magyar típusú leletek és temetkezési szokások jelenléte a térségben, vagy a kortárs kútfők magyarokra vonatkoztatott helyi adatai, köztük pl. „Muagerisz” (Megyer vagy Mogyeri) hun fejedelem 528 körüli feltűnése a Meótisz mellékén, stb.

A történeti (és régészeti) összefüggések megvilágítása miatt érdemes itt ismét kiemelni az elmúlt másfél évszázad kutatástörténetének leglényegesebb észrevételeit is:

¹⁵³ A temető régészeti feldolgozása folyamatban van.

¹⁵⁴ Moravcsik 1930, 108.

- A magyar népnév feltűnése (9. század) előtt a magyarság az írott forrásokban hun, szabir, onogur és türk néven azoknak a neveit viselte, akik egy adott időszakban a Meótiisz mellékén és a Kubán-vidéken (is) uralkodtak.
- A csodaszarvasmonda szerint a magyarság a Meótiisz mellékén alakult ki hun, bolgár és alán etnikai keveredés következtében. A történeti kutatások alapján kétségtelen, hogy a mondában szereplő népek, a hunok, magyarok, bolgárok és alánok egy azonos időszakban a Kaukázus északi előterében, a Kubán-vidéken és a Meótiisz mellékén, egymás közelségében éltek.
- A magyar csodaszarvasmonda egyik közeli párhuzamát Priszkosz rétor alapján a gótok történetírója, Jordanes (6. század) örökítette meg a Meótiisznál a 4. században megjelent hunok eredetmondájaként. Az eredetmonda Prokopios feljegyzése szerint tovább hagyományozódott a Meótiisz mellékén élő utigurok és kutrigurok testvérnépére is.¹⁵⁵ E két népcsoport elnevezésében több kutató a magyar „öt ogur”, „hat ogur” megfelelőt látta, az onogur elnevezés mintájára, ami tíz ogurt jelent, vagyis egy törzsszövetséget, amelybe az előbb említett testvérnépek is beletartozhattak.¹⁵⁶ A Meótiisz mellékén és a Kubán-vidéken tűnik fel az írott forrásokban a „hét vezér és népe” is, amely a magyar krónikákban szereplő „hétmagyar” kifejezéssel hozható összefüggésbe.¹⁵⁷
- Attila hun uralkodó halála (453) után fia, Irnek népével a Meótiisz mellékére vonult vissza, majd a bizánci források a 6. század első felében a Meótiisz mellékén, a Kercsi-szorosnál és a Kubán-vidéken említik az egyik hun uralkodót „Magyar”néven, aki testvérét, „Gordát” legyőzve került hatalomra.
- Az írott források szerint a 7. század első felében, a Kercsi-szoros mellett, a Kubán-folyó torkolatánál, az antik Phanagoriában volt a székhelye Kov-

155 Moravcsik 1930, 95.

156 Moravcsik 1930, 96; Hóman 1935, 46.

157 Györffy 1993, 54; Harmatta 2001, 6.

- rat onogur-bolgár uralkodónak is.¹⁵⁸ A bolgár királylajstromban Kovrat mint Irnek fia, Attila unokája szerepel.¹⁵⁹ Az Árpád-kori magyar krónikák szerint az Árpád-dinasztia szintén Attilától származtatta magát.¹⁶⁰
- A korabeli írott források (pl. Ravennai Geográfus, bizánci püspökségi jegyzék stb.) szerint az onogurok törzsterülete az 5–8. század között a Meótisz mellékén és a Kubán-vidéken volt. Feltehetően egy jelentős részük Kovrat, onogur-bolgár uralkodó halála (665) után innen vonulhatott a Kárpát-medencébe, míg egy csoportjuk helyben maradt, akiket a bizánci kútfők onogur néven még a 8. században is itt említenek. Valószínűsíthető, hogy az onogur elnevezés a magyarságot takarja, akik a 9. század elejétől „magyar” néven éppen ezen a területen tűnnek fel az írott forrásokban.¹⁶¹ Ez a magyar népcsoport Moravcsik Gyula szerint a fokozódó arab hódítás és a kazárokkal való viszony megromlása után a 9. század elején a kabarokkal együtt nyugatabbra húzódott, majd a 9. század végén Árpád vezetésével a Kárpát-medencébe telepedett,¹⁶² ahol már jelentős tömegekben szintén onogurok, vagyis magyarok élhettek (vö. kettős honfoglalás elmélete).¹⁶³
 - Részben a Meótisz mellékére és a Kubán-vidékre vezet László Gyula kettős honfoglalás elmélete is, amely szerint a 7. század második felében egy új népesség, az övdíszeiről griffes-indásoknak elnevezett, a településnevek alapján feltehetően magyar nyelvű onogurok költöztek az avar kori Kárpát-medencébe. Őket követte a 9. század végén Árpád népe, akik a korabeli írott források (pl. Regino) és az Árpád-kori magyar krónikák szerint szintén a Meótisz mellékéről származtak. Az avar kori, 6–9. századi Kárpát-medence régészeti leletanyagának és temetkezési szokásainak párhuzamai a Kaukázus északi előterében és a Kubán-vidéken is megtalálhatók.

158 Moravcsik 1930, 91–92.

159 Sinor 1990, 198–199.

160 Hóman 1935, 657, 70, 103.

161 Moravcsik 1930, 108.

162 Moravcsik 1930, 108.

163 László 1970, 161–190.

- A 10. századi, honfoglaláskori Kárpát-medence régészeti leletanyagának szintén vannak párhuzamai a Kaukázus északi előterében, amit az ott előkerült magyar típusú leletek, pl. palmettamotívumos, nemesfém szerelések szabályák, veretes, illetve lemezes tarsolyok, ún. magyar bordúrral ellátott övdíszek és az Andrejevskaja scseli palmettamotívumos, aranyozott ezüstlemezes hajfonatkorong tanúsítanak. A 2019 őszen megvalósult első magyar–oroszl régészeti feltárás tanúsága szerint a hamvasztásos és a katakombás temetők mellett az Északnyugat-Kaukázus térségében vannak aknasíros temetők is; utóbbiak kutatása a korai magyar történelem hiteles megismerése miatt elengedhetetlen. A Kazár Kaganátus etnikai kérdéseinek tisztázása érdekében azonban a másik két temetkezési típust is vizsgálnunk kell. Az avar honfoglalással (568) egyidőben, majd a 7. század második felében a Kárpát-medencébe települt kutrigur, szabir és onogur népek miatt kiemelten fontos a Meótiisz-melléki és Kubán-vidéki bolgárnak meghatározott temetők régészeti és embertani vizsgálata, elsősorban a Kárpát-medencei avar kori temetkezések függvényében. A régészeti kutatások horizontját tehát nem szűkíthetjük le kizárólag a 9–10. századra, hanem az onogur, szabir és hun hagyományok miatt az ezt megelőző időszakok helyszíni régészeti kultúráit (és embertani anyagait) is meg kell vizsgálnunk.
- A Julianus barát által 1236-ban a Volga mentén megtalált és később a baskírokba olvadt magyarság nem értelmezhető őshazában maradt néprészként, sokkal valószínűbb, hogy Kovrat onogur-bolgár uralkodó halála (665) után a bolgárok egy részével délnyugati irányból telepedhettek a Volga mentére. Egyes csoportjaik a prémkereskedelem (és az uráli ércbányák) miatt innen juthattak az Urál vidékére, annak déli előterébe és Nyugat-Szibériába. Ezt a régészeti megfigyelések is megerősítik, hiszen az ottani „magyargyanús” sírokat tartalmazó temetőknek nincs előzményük. A középkori krónikák Magna Hungariája tehát nem lehetett a magyarság őshazája.
- Tóth Tibor antropológus kutatásai szerint az Azov melléki és nyugat-kazahsztáni szarmata kori leletek mutatják a legnagyobb hasonlóságot az „ősmagyarokéval”, a legközelebbi nyelvrokonainknak

tartott obi-ugorok antropológiai arculata pedig eltér a magyarság embertani jellegétől, ezért a magyarság „őshazája” nem lehetett az Urál térségében.

- Az archeogenetikai vizsgálatok kimutatták, hogy a Kárpát-medence honfoglaláskori elit temetőinek (pl. Karos I., II., III.) apai és anyai génállománya egy része a Kaukázus közelebbi és tágabb térségébe vezet, amelyek az egykor meglévő kapcsolatokra utalnak, és további archeológiai, valamint recens génvizsgálatokat tesznek szükségessé.
- A Kaukázus térségében végzett néprajzi kutatások, köztük pl. a folklórisztikai (ld. a csodaszarvasmonda párhuzamait a kaukázusi népeknél) és az etnomuzikológiai (ld. Agócs Gergely, Sipos János és Somfai Kara Dávid kutatásait) eredmények nagyfokú egyezéseket mutatnak a térségben élő népek és a Kárpát-medencei magyarság történeti, mondai és népzenei hagyományainak archaikus rétegével.

Az itt összefoglalt adatok, kutatási eredmények arra engednek következtetni, hogy a magyarság korai történetében a Meótság melléke, a Kubán-vidék és a Kaukázus térsége kiemelt szerepet játszott. A jelzett térség vizsgálata tehát elengedhetetlen a magyarság korai történetének hiteles feltárásában. Eredmény azonban csak az összes releváns diszciplína, a történettudomány, régészet, embertan, genetika, néprajz, etnomuzikológia, nyelvészet stb. összehangolt, kitartó munkájával érhető el. Az anyaggyűjtés és a feldolgozás időszaka van most,¹⁶⁴ a szintézist csak később, a komplex kutatások eredményei alapján lehet majd megalkotni. Ez azonban nem csupán a Kaukázus térségére vonatkozik, hanem a magyarság korai történetével kapcsolatba hozható többi területre, így pl. az egykori Magna Hungaria, a Dél-Urál és Nyugat-Szibéria térségére is. Az idézett történeti források áttekintése után az is kétségtelen, hogy több kútfő esetében szükség van egy új, filológiailag hitelesebb, dogmáktól mentes fordítás elkészítésére.¹⁶⁵ A releváns írott forrásokból kitűnik,

164 Bálint 2015, 524.

165 Ld. pl. a Kézai-kronika eredeti latin szövegében a „Barsatia” földrajzi fogalmat, amit Györffy György a kaukázusi Alániához köthető „Barsalia” olvasási mód említése nélkül Baskíriának fordított (Györffy 1986, 185), pedig korábban már pl. Vámbéry Ármin is a Barsalia olvasási módot javasolta (Vámbéry 1882, 179.). De említhetnénk a szintén Kézainál található

hogy a történeti források kutatása egyáltalán nem érte el határait, feltehetően akad még felfedezésre váró dokumentum pl. a dél-kaukázusi országok levéltáraiban is.¹⁶⁶

Van tehát munkánk bőven, de amint Bendefy László megfogalmazta: „Ma biztosabb történettudományi alapon dolgozhatunk, és ha meglesz a kitartás, ha biztosítva lesz a kutatómunka anyagi alapja, az óhajtott siker nem maradhat el.”¹⁶⁷

„Joria” megnevezést is, amely terület a krónika szerint keletről határolja „Scythiát”, és amit Hunfalvy értelmezése (Hunfalvy 1876, 287.) óta többnyire a nyugat-szibériai „Jugriának” fordítanak (Ld. pl. Domanovszky 1906, 40.) a középkori Georgia (Grúzia) helyett (Gombocz 1918, 157–159.).

166 Elsősorban az örmény és grúz levéltárak, egyházi gyűjtemények említhetők; az utóbbiak fontosságára Tardy Lajos történész több alkalommal is felhívta már a figyelmet (ld. pl. Boros 1980, 248.).

167 Bendefy 1999, 394.

IRODALOM

- Agócs 2016:** Agócs G.: Bijnöger hős éneke. *Magyar Művészet*, 2016. 2. 128–135.
- Anonymus–Kézai 2004:** Anonymus: A magyarok cselekedetei. Ford.: Veszprémy László. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford.: Bollók János. Utószó és jegyzetek: Veszprémy László. Budapest, 2004, Osiris Kiadó.
- Apor 1980:** Apor É.: Az oszét eposz, mint őstörténeti forrás. *Magyar Tudomány*, 87. (1980) 389–390.
- AH 1996:** *The ancient Hungarians*. Exhibition catalogue, Hungarian National Museum, Budapest, 1996.
- Bakay 1998:** Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai II*. Miskolci Bölcsész Egyesület, Miskolc, 1998.
- Bakay 1999:** Bakay K.: A történész hivatása és felelőssége. Bendefy László történetírói munkássága. In: Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája. Gyerytán országa*. Budapest, 1999, I–V. (reprint kiadás)
- Bakay 2005:** Bakay K.: *Őstörténetünk régészeti forrásai III*. László Gyula Történelmi és Kulturális Egyesület, Budapest, 2005.
- Bálint 1969:** Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések néhány kérdése. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969. 1. 107–114.
- Bálint 1994:** Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 39–46.
- Bálint 2006:** Bálint Cs.: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok*, 140. (2006) 277–346.
- Bálint 2015:** Bálint Cs.: Recenzió V. S Flërov: „Goroda” i „Zamki” Chazarskogo Kaganata c. könyvéről. *Századok*, 149. (2015) 2. 523–524.
- Banner 1962:** Banner J.: *Pósta Béla születésének százados ünnepe 1862-1962*. Budapest, 1962.
- Bendefy 1999:** Bendefy L.: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Budapest, 1999. (reprint kiadás).
- Bendefy 2000:** Bendefy L.: *A magyarság és Középkélet*. Budapest, 2000. (reprint kiadás).

- Benkő 1987–88:** Benkő M.: Halotti maszk és sírobulus. *Antik Tanulmányok*, 33 (1987–88) 2. 169–200.
- Bihari 2014:** Bihari P.: *1914. A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek.* Kalligaram Könyv- és Lapkiadó, Pozsony – Budapest, 2014.
- Bokij–Pletnyova 1989:** Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingül folyó völgyében. *Archaeologiai Értesítő*, 116. (1989) 1–2. 86–97.
- Boros 1980:** Boros J.: *A Kaukázus. A népek hegye.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.
- Brather 2006:** Sebastian, Brather: „Etnikai értelmezés” és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. *Korall*, 24–25. (2006/6) 23–72.
- Charriere 1974:** Charriere G.: *Die Kunst der Skythen.* Cologne, 1974.
- Czeglédy 1943:** Czeglédy K.: Magna Hungária. *Századok*, 77. (1943) 284–302.
- Czeglédy 1945:** Czeglédy K.: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. *Magyar Nyelv*, 41. (1945) 33–55.
- Csemegi 1960:** Csemegi J.: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, IV. (1960) 323–348.
- DAI:** Bíborbanszületett K.: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint kiadás).
- Deér 1930:** Deér J.: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle*, 37. (1930) 243–263.
- Dienes 1973:** Dienes István: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. *Folia Archaeologica*, 24. (1973) 177–217.
- Dolezal 1964:** Dolezal H.: Gmelin, Samuel. *Neue Deutsche Biographie.* Band 6, Duncker & Humblot, Berlin, 1964.
- Domanovszky 1906:** Domanovszky S.: *Kézai Simon mester krónikája.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906.
- Erdélyi 1977a:** Erdélyi I.: Az ősmagyarok régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 65–78.

- Erdélyi 1977b:** Erdélyi I.: Les anciens Hongrois ont-ils été dans la région du Kouban? In: Erdélyi I.: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. [Studia Archaeologica, VI.], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 249–252.
- Erdélyi 2000:** Erdélyi I.: Szádeczky–Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció. In: Szádeczky–Kardoss L.: *Zichy-expedíció, Kaukázus, Közép-Ázsia 1895. Szádeczky–Kardoss Lajos útinaplója*. Magyar Őstörténeti Kiadó, Budapest, 2000.
- Erdélyi 2004:** Erdélyi I.: Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században. Masszi Kiadó, Budapest, 2004.
- Erdélyi 2008:** Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2008.
- Fettich 1937:** Fettich N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. [Archaeologia Hungarica 21] Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1937.
- Fettich 1959:** Fettich N.: A besztereci románkori aspersorium. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 2. (1959) 33–48.
- Fodor 1977:** Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 79–115.
- Gaidukevic 1971:** Gaidukevic V. F.: *Das Bosporanische Reich*. Akademie-Verlag, Berlin, 1971.
- Gál 2014:** Gál Sz. S: *Gyulafehérvár 9–11. századi temetői*. Doktori disszertáció. Kézirat, ELTE, Budapest, 2014.
- Gáll 2013:** Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke – Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Szeged, 2013.
- Gáll 2019:** Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 2, Budapest, 2019 (sajtó alatt).
- Gombocz 1918:** Gombocz Z.: A magyar őshaza és nemzeti hagyomány. *Scythia. Nyelvtudományi Közlemények*, 45. (1918) 129–194.

- Gombocz 1921:** Gombocz Z: A bolgár kérdés és a magyar hun monda. *Magyar Nyelv*, 17. (1921) 15–19.
- Götz 1994:** Götz L.: *Keleten kél a nap. Kultúránk a történelmi ősidőkből*. I. Püski, Budapest, 1994.
- Gulyás–Gallina–Türk 2019:** Gulyás Gy. – Gallina Zs. – Türk A.: Újabb régészeti adatok a Duna–Tisza köze honfoglalás kori településtörténetéhez és a 10. századi bolgár–magyar kapcsolatok kérdéséhez egy tázlári sír kapcsán. In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): „*Hadak útján*”. *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája*. Absztraktkötet. Budapest, 2019, 115–121.
- Györffy 1993:** Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1993. (reprint kiadás).
- Györffy 1986:** Györffy Gy.: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Gondolat, Budapest, 1986.
- Halasi Kun 1943:** Halasi Kun T.: A magyarság kaukázusi története. In.: Ligeti L. (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Franklin Társulat, Budapest, 1943. 71–99.
- Halikova 1976:** Halikova E. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén. *Magna Hungaria* kérdéséhez. *Archeológiai Értesítő*, 103. (1976) 1. 53–79.
- Hampel 1900:** Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: Pauler Gy. – Szilágyi S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. Nap Kiadó, Budapest, 1900. 509–826.
- Harmatta 2001:** Harmatta J.: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97. (2001) 1. 1–14.
- Helilov–Nyitray 2008:** Mübariz Helilov–Nyitray Szabolcs: *Ősmagyarok Azerbajdzsánban, Hun-Idea*, Budapest, 2008.
- Hóman 1925:** Hóman B.: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Stúdium, Budapest, 1925.
- Hóman 1935:** Hóman B.: Az ősidőktől a 12. század végéig. In: Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda*, Budapest, 1935.
- Hóman 1985:** Hóman B.: *Ősemberek-ősmagyarok*. Posztumusz kiadás, Atlanta, 1985.
- Horváth 1825:** Horváth I.: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Anahita-Ninti, Budapest, 1825.

- Horváth 1868:** Horváth M.: *Horváth Mihály kisebb történelmi munkái 2. A vezérek kora.* Ráth Mór, Pest, 1868.
- Hunfalvy 1876:** Hunfalvy P.: *Magyarország ethnographiája.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1876.
- Katona-Kiss 2010:** Katona-Kiss A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a 9. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. 168–214.
- Kapitánffy 1997:** Kapitánffy I.: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: Bordás Gy. (szerk.): *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997. 38–43.
- Komar 2018:** Komar O.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei.* Martin Opitz, Budapest, 2018.
- Kovács-Lovag 1980:** Kovács É. – Lovag Zs.: *A magyar koronázási jelvények.* Corvina Kiadó, Budapest, 1980.
- Krasilnikov 1990:** Krasilnikov K. I.: Die Keramik der Saltovo–Majaki–kultur am nördlichen mittelauf des Donec. In: Bálint Cs.: *Die Keramik der Saltovo–Majaki–kultur und ihrer varianten.* [Varia Archaeologica Hungarica] Institut für Archäologie der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1990. 193–244.
- Krausz 1898:** Krausz S.: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. VI. Evlat a magyarok őshazája. *Ethnographia*, 9. (1898) 293–305.
- László 1943:** László Gy.: A magyar őstörténet régészete. *A magyarság őstörténete.* Franklin Társulat, Budapest, 1943. 191–207.
- László 1944:** László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete.* Magyar Élet, Budapest, 1944.
- László 1970:** László Gy.: A „kettős” honfoglalás”-ról. *Archaeológiai Értesítő*, 97. (1970) 2. 161–190.
- László 1994:** László Gy.: Götz László magyar őstörténete. In: Götz László: *Keleten két a nap.* Püski, Budapest, 1994. 5–15.
- Ligeti 1986:** Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád korban.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- M. Lezsák 2016:** M. Lezsák G.: Írott kútfők a magyar őstörténet kaukázusi kapcsolatairól. In: Gazda J. et al. (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Nyomok az időben.* Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2016. 282–292.

- M. Lezsák 2017a:** M. Lezsák G.: A „kaukázusi őshaza” a tudományos kutatások tükrében. In: Gazda J. et al. (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor. Gyökereink*. Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Sepsiszentgyörgy, 2017, 53–75.
- M. Lezsák 2017b:** M. Lezsák G.: A Magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai. *Valóság*, 60. (2017) 8. 64–74.
- M. Lezsák 2017c:** M. Lezsák G.: Beszámoló a Kaukázus északi előterébe vezetett régészeti kutatóutakról (2016–2017). *Alba Regia*, 45. (2017) 51–66.
- M. Lezsák–Novichikin–Gáll 2018:** M. Lezsák G. – Novichikin A. M. – Gáll E.: The analysis of the discoid braid ornament from Andreievscaya Scell (Anapa, Russia) (10th century). *Acta Archaeologica Carpathica (Cracovia, Polonia)*, 53. (2018) 143–168
- Mátéffy 2013:** Mátéffy A.: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas történetek európai elterjedésében. *Ethnographia*, 124. (2013) 1–40.
- Moravcsik 1927:** Moravcsik Gy.: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23. (1927) 258–271.
- Moravcsik 1930:** Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelv*, 26. (1930) 89–109.
- Moravcsik 1988:** Moravcsik Gy. (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Munkácsi 1896:** Munkácsi B.: Őstörténeti csendélet. Még egy szó ad „Terram Evilath”. *Ethnographia*, 7. (1896) 334–337.
- Munkácsi 1905:** Munkácsi B.: A magyar őshaza kérdése. *Ethnographia*, 16. (1905) 65–85.
- Nagy 1894:** Nagy G.: Honfoglaló őseink. *Ethnographia*, 5. (1894) 79–95.
- Nagy 1906:** Nagy G.: Zichy Jenő harmadik ázsiai útja. *Archaeologiai Értesítő*, 26. (1906) 385–416.
- Nagy 1907:** Nagy G.: A honfoglalók. *Ethnographia*, 18. (1907) 257–321.
- Nagy 1912:** Nagy G.: A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia*, 23. (1912) 213–222.
- Németh 1929:** Németh Gy.: A magyar népnév legrégebb alakjai. *Magyar Nyelv*, 25. (1929) 8–9.
- Németh 1930:** Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1930.

- Németh 2013:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I.* B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2013.
- Németh 2017:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai II.* B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2017.
- Németh 2019:** Németh Zs.: *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai. Északkelet és a Tisza völgye.* Magyarság Kutató Intézet, Budapest, 2019.
- Novicsihin–Lezsák–Gáll 2017:** Novicsihin A. – M. Lezsák G. – Gáll E.: Tarso-lylemeztöredék Andrejevskzaka Scselből. Gondolatok a tarsolyok kelet-európai és Kárpát-medencei elterjedésével kapcsolatban. *Alba Regia*, (2017), 67–88.
- Pósta 1905:** Pósta B.: *Régészeti tanulmányok az orosz földön.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest – Leipzig, 1905.
- Rómer 1875:** Rómer F.: Jelentés az északi tartományokba tett tudományos kirándulásról. *Archeologiai Értesítő*, 9. (1875) 9–17; 39–48; 78–81.
- Róna-Tas 1997:** Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- Seres 2012:** Seres A.: Magyar „régészeti delegátus” Moszkvában a két világháború között. Levéltári források Fettich Nándor 1935. évi szovjet kutatóútjának tanulmányozásához 1935–1937. *Limes*, 25. (2012) 4:2. 37–63.
- Sinor 1990:** Sinor D.: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Sipos–Tavkul 2012:** Sipos J. –Tavkul U.: *A régi magyar népzene nyomában. A kaukázusi karacsájak népzeneje.* LHarmattan, Budapest, 2012.
- Sudár–Petkes 2014:** Sudár B. – Petkes Zs (szerk.): *A honfoglalók viselete.* Helikon, Budapest, 2014.
- Szabados 2017:** Szabados Gy.: Szkítia három tartományáról: a magyar krónikás hagyomány. *Valóság*, 60. (2017) 9. 12–21.
- Szabó 1873:** Szabó K.: *Szabó Károly kisebb történeti munkái.* Ráth Mór, Budapest, 1873.
- Szádeczky–Kardoss 1917:** Szádeczky-Kardoss L.: Magyarrokon népek a Kaukázusban. *A Turáni Társaság folyóirata*, 2. (1917) 8–9. 369–373.

- Szádeczky-Kardoss 2000:** Szádeczky-Kardoss L.: *Zichy-expedíció, Kaukázus, Közép-Ázsia 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*. Magyar Őstörténeti Kiadó, Budapest, 2000.
- Szentpétery 1937:** Szentpétery I. (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Academie Litter. Typ. Universitatis, Budapest, 1937.
- Szulovszky 2015:** Szulovszky J.: Régi problémák, új adatok, újragondolt magyar őstörténet. *Ethnographia*, 126. (2015) 4. 652–669.
- Tardy 1988:** Tardy L.: *Kaukázusi magyar tükör*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Thúry 1896:** Thúry J.: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok*, 30. (1896) 677–692; 778–803; 880–917.
- Thúry 1897a:** Thúry J.: A magyaroknak „szavarti-aszfali” neve. *Századok*, 31. (1897) 391–403.
- Thúry 1897b:** Thúry J.: Krónikáink és a nemzeti hagyomány. *Irodalomtörténeti Közlemények*, (1897) 275–296.
- Tompos 1973:** Tompos E.: A hatkaréjos hármas lángcsillag. Építés- és Építészettudományi Közlemények, V. (1973) 95–125.
- Tompos 1996:** Tompos E.: *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Ligatúra Kiadó, Budapest, 1996.
- Tóth 1965:** Tóth T.: A honfoglaló magyarság ethnogenezisének problémája. *Anthropologiai Közlemények*, IX. (1965) 4. 139–149.
- Türk 2014a:** Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. Perspektívák és teendők. In: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÖT Kiadványok 1, Budapest, 2014. 19–30.
- Türk 2014b:** Türk A.: A magyarság elődeinek szállásterületei a régészet szemszögéből. In: Sudár B. – Petkes Zs. (szerk.): *A honfoglalók viselete*. Magyar Őstörténet I. Helikon, Budapest, 2014. 29–30.
- Vargyas 1959:** Vargyas L.: Kutatások a népballada középkori történetében III. A „Kőműves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő*, XLI. (1959) 5–73.
- Vámbéry 1882:** Vámbéry Á.: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Az MTA Könyvkiadó Vállalata, 32. Budapest, 1882.
- Vásáry 2008:** Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.

- Vásáry 2014:** Vásáry I.: A megalkotott hagyomány. Szittyák és hunok. *Magyar Tudomány*, (2014) 5. 566–571.
- Veres 1981:** Veres P.: A magyar nép etnogenezise és etnikai története 896-ig. A magyar őstörténet a néprajztudomány szemszögéből. *Ethnographia*, 92. (1981) 120–141.
- Veres 1985a:** Veres P.: Újabb adatok a kaukázusi őshaza kérdéséhez. *Magyar Nyelv*, 81. (1985) 93–96.
- Veres 1985b:** Veres P.: Magyarok a Kaukázus előterében. Újabb régészeti, nyelvészeti és növényföldrajzi eredmények az előmagyarok vándorlásának rekonstruálásához. *Ethnographia*, 96. (1985) 114–126.
- Veres 1997:** Veres P.: A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései. In: Györffy Gy. – Kovács L. – Paládi-Kovács A. (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 120–123.
- Vernadsky 1957:** Vernadsky G. V.: *Studien zur ungarischen Frühgeschichte. I. Lebedia*. [Südosteuropäische Arbeiten 47] München, 1957.
- Zakharov–Arendt 1935:** Zakharov A. – Arendt V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez*. [Archeologica Hungarica XVI] Magyar Történeti Múzeum, Budapest, 1935.
- Zichy 1897:** Zichy J.: *Zichy Jenő kaukázusi és közép-ázsiai utazásai I–II*. Gustave Ranschburg, Budapest, 1897.
- Zichy 1905:** Zichy J.: *Zichy Jenő gróf III. ázsiai utazása. VI. kötet. Keleti kutatások a magyarság eredetének felderítése érdekében. Történelmi áttekintés*. Budapest, 1905.
- Zichy 1926:** Zichy I.: Levedia és Etelköz. *Akadémiai Értesítő*, XXXVII. (1926) 172–84.

Orosz nyelvű szakirodalom:

- Винников 1990:** Винников А.З.: Контакты донских славян с алано-болгарским миром. *Советская Археология*, 3. (1990.) 124–137.
- Гадло 1979:** Гадло А. В.: *Этническая история Северного Кавказа IV-X вв.* Издательство Ленинградского университета, Ленинград, 1979.
- Чхаидзе 2008:** Чхаидзе, В.Н.: *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*. „Таус”, Москва, 2008.

- Чхаидзе 2012:** Чхаидзе В. Н.: *Фанагория в VI–X веках*. Института археологии РАН, Москва, 2012.
- Фодор 2008:** Фодор И.: Древние венгры и Северный Кавказ. Бюллетень (NEWSLETTER) 13. *HUNGARO–RUSSICA III: История и культура Евразийской степи*. 3-й сборник статей российских и венгерских востоковедов. ИВ РАН, Москва, 2008. 17–52.
- Новичихин 2015:** Новичихин А.М.: Детские погребения средневекового могильника Андреевская Щель. *Историко-Археологический Альманах 13*, Армавир–Краснодар–Москва, 2015. 99–111.
- Новичихин–М. Лежак–Галл 2019:** Новичихин А. – М. Лежак Г. – Галл Э.: Находки венгерского типа из могильника «Андреевская щель». *IX. «АНФИМОВСКИЕ ЧТЕНИЯ» ПО АРХЕОЛОГИИ ЗАПАДНОГО КАВКАЗА*. Краснодар, 2019. 207–217.
- Кирпичников 1966:** Кирпичников А. Н.: *Древнерусское оружие*. Наука, Москва, 1966.
- Плетнёва 1963:** Плетнёва С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. /*Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Издательство АН СССР. Ответственный редактор академик Б.А. Рыбаков. Москва, 1963. 5–72.
- Плетнёва 1967:** Плетнёва С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. „Наука”, Москва, 1967.
- Плетнёва 1976:** Плетнева С. А.: *Хазары*. "Наука", Москва, 1976.
- Плетнёва 2006:** Плетнёва С. А.: *Древнерусский город в кочевой степи: историко-стратиграфическое исследование*. Воронеж, 2006.
- Пьянков 2014:** Пьянков А. В. – Хачатурова Е. А. – Юрченко Т. В.: *Возвращенные сокровища Кубани*. Краснодар, 2014.
- Рашев 2000:** Рашев Р.: *Прабългарите през 6-7 век*. Велико Търново, 2000.
- Сорокина 1959:** Сорокина, Н. П.: Средневековые погребения из некрополя города Кепы на Таманском полуострове. *Экспедиции Государственного Исторического музея* / Ред. Левашова В. П. Москва, 1959. 124–130.
- Схатум 2013:** Схатум, Р. Б.: К вопросу о хронологии средневекового могильника Казазово1 // *Вторые «Анфимовские чтения» по археологии*

Западного Кавказа. Проблемы хронологии археологических памятников эпохи древности и средневековья: Материалы международной археологической конференции (г. Краснодар, 30–31 мая 2012 г.). Краснодар, 2013. 90–95.

Тарабанов 1983: Тарабанов В. А.: Средневековый могильник у аула Казазово // *Историческая этнография: традиция и современность*. Ленинград, 1983. 148–155.

Торгоев 2016: Торгоев, А. И.: Венгры на Северном Кавказе? *Путешествие Ибн Фадлана: Волжский путь от Багдада до Булгара. Ibn Fadlan's Journey: Volga Route from Baghdad to Vulghar*. Каталог выставки. Гос. Эрмитаж [Центр Эрмитаж – Казань]. Изд. дом Марджани, Москва, 2016. 310–333.

A MAGYARSÁG KORAI TÖRTÉNETÉNEK RÉGÉSZETI EMLÉKEI A LEGFRISSEBB LELETEK FÉNYÉBEN

TÜRK ATTILA – LANGÓ PÉTER

ABSZTRAKT: A korai magyar történelem forrásszegény kutatási terület. Így a régészet mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír. Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet esetében a kutatási módszerek terén is jelentős bővüléssel számolhatunk, elsősorban a nagy lendülettel megindult bioarcheológiai vizsgálatoknak köszönhetően.

Az utóbbi évek legjelentősebb magyar őstörténeti régészeti eredményei az etelközi szállásokkal azonosított szubbotci típusú lelőhelyek számának robbanásszerű növekedése volt a Dnyeszter folyó vidékén. A Dnyeper folyó középső folyása mentén immár 10–12 lelőhely sorolható az etelközi szállásokhoz. Itt jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel, valamint a Krím térségében a bizánci kultúrkörrel létrejött kapcsolatok. A leletanyag időrendje mellett annak jellege is kifejezetten összhangot mutat a muszlim források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel. Keletebbre a szamarai Volga-könyök és a Dél-Urál tágabb térsége továbbra is az, amely a magyar ethnogenezis tekintetében a legtöbb kapcsolatot mutatja.

Munkahipotézisként elmondhatjuk, hogy a magyarság elődeinek régészeti legkorábban megfogható nyomát az Urál hegységtől keletre, a cseljabinszki Urálon túl régió keleti szomszédságában feltételezhetjük. Az itt élők egy csoportja feltehetően a 9. század elején indult el nyugati irányba. Ez a közösség

rövid időn belül a Volga bal partjára, és szállásterületük Volgai Bolgária határáig terjedt. Ezt követően egyik részük a Káma mentén maradt. A másik csoport pedig még a 830-as évek előtt nyugat felé vándorolt, majd a Fekete-tenger északi előterében telepedett meg. A 890-es évek és a 10. század eleje között emlékei eltűntek a Fekete-tenger északi előteréből, ugyanakkor felbukkantak a Kárpát-medencében, ahol megfigyelhető a továbbfejlődésük.

KULCSSZAVAK: Korai magyar történelem, régészet, szubotci-típusú lelőhelyek, Volga–Dél-Urál régió, honfoglaláskor

ABSTRACT: Early history of the hungarians from the aspect of archaeology. The biggest problem of the Early Hungarian history the lack of the reliable written sources. Thus, archeology has got an outstanding importance as a rapidly growing source of science. It is important to emphasize that in the case of archeology, we can also expect a significant expansion of research methods, mainly due to the bioarchaeological research. The most significant archeological results of Hungarian prehistory in recent years have been the explosive increase by the number of Subbotci-type sites identified in the Dniester River region. Along the Middle part of the Dnieper River, 10–12 Subbotci sites can now be classified nowadays. Here, the former relations of the Hungarians with the neighbours, mainly northern, Slavic territories, as well as with the Byzantine cultural circle in the Crimean area are well reflected. In addition to the chronology of the Subbotci finds also shows a clear harmony with the picture drawn by Muslim sources about the ancestors of the Hungarians in the 9th century. To the east, the Volga elbow of Samara and the wider area of the Southern Urals show the most important regions of Hungarian ethnogenesis. As a working hypothesis, we can establish that the earliest archaeological traces of the early Hungarians can be assumed east of the Ural Mountains, in the eastern neighborhood of the Trans-Ural region at Chelyabinsk. Presumably early Hungarians moved to West at the beginning of the 9th century, in a short time they crossed the left bank of the Volga, and their territory extended to the border of Volga Bulgaria. After that, some of them remained along the Lower Kama River. And the other group migrated to West before the 830s and then settled to the northern forefront of the Black

Sea. Between the 890s and the beginning of the 10th century, Subbotci artefacts disappeared here, but at the same time they appeared in the Carpathian Basin, where their further development can be observed.

KEYWORDS: Early history of the Hungarians, archaeology, Subbotci-type sites, Volga-South Ural region, Hungarian Conquest period

Bevezetés¹

A kutatástörténetet áttekintve ma már világos, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatásában az elmúlt öt-tíz év kiemelkedő előrelépést hozott. Ez minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt igaz – szerencsére különböző tudományterületekre vonatkoztatva is. A régészet jelentős mennyiségű új forrásanyaga révén vezető szerepet visz a magyar őstörténet mai kutatásában. Ennek oka egyrészt a kelet-európai forrásanyag rohamos – és tegyük hozzá egyből: magyar szempontból hihetetlenül szerencsés – bővülése, másrészt a bioarcheológia tudományának megszületésével a régészeti módszerek tárházának jelentős kiszélesedése. A tárgyi források olyan új, komplex vizsgálata vált ugyanis lehetővé, amely korábban elképzelhetetlen volt. Összefoglalva azt mondhatjuk el az eredményekről, hogy valamennyi tudományterület esetében továbbra is közös eredővel bírnak, sőt az is megkockáztatható, hogy talán soha nem volt ekkora összhang az eltérő forráscsoportok között.

A honfoglalás kori hagyaték keleti gyökerei megerősítést nyertek, és az új keletű nemzetközi együttműködéseknek köszönhetően az orosz, ukrán és moldáv régészek a magyar őstörténettel manapság monografikus szinten foglalkoznak. Etelköz régészeti hagyatéka a Dnyeper és a Dnyeszter térségében a szubbotci-típusú lelőhelyek elkülönítésével már végleg megoldottnak mondható, a távolabbi

1 A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Témmaterületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TUD-FO/51757-1/2019/ITM), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

irány pedig elsősorban a nyelvrokonság eredetének kérdése² kapcsán is releváns Volga–Dél-Urál térségébe mutat. Még nagyobb eredmény annak kimutatása, hogy a honfoglalóhoz hasonló leleteket tartalmazó kelet-európai sírok csontanyaga biológiai kapcsolatot mutat a Kárpát-medence 10. hagyatékával.³ Az archaeogenetika segítségével szinte bizonyosan sikerült azonosítani a keleti magyarokat a tatárföldi 10–14. századi csijaliki régészeti műveltség⁴ temetkezéseiben. Az újabb régészeti eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy a 895-tel a magyarság nem fordult el Kelettől, hanem a 10. század során egészen az Urál vidékéig elérő kapcsolatrendszerrel bírt. Anyagi műveltségük hatása pedig az egykori szomszédos népek leleteinél is kimutatható.⁵ A Kr.u. 7-8. században a Dél-Urál keleti oldalán altaji eredetű nomád népek hagyatéka, míg a nyugatin a Volga–Káma vidéken a Kazár Kaganátushoz köthető leletek és azok helyi utánezatai kerülnek elő nagy mennyiségben. Ez a jelenség talán a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak elemzése során is fontos támpont lehet a későbbi kutatások számára.

A hagyományos régészeti elemzések szerepe a jövőben is meg fog maradni, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, – amire ez a tudományterület a legérzékenyebb. Jóval finomabb kronológiai felosztást tesz ugyanis lehetővé a tárgyi hagyaték elemzése, mint a paleogenetika,⁶ vagy a nyelvészeti adatok időrendi megfeleltetése. A természettudományos vizsgálatok térnyerése ugyanakkor még inkább ráirányítja a kutatók figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott és pontosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk kutatásaink során. A továbblépés kulcsa ebben rejlik.

Társadalmi szinten a kortárs kulturális közbeszéd mélyebb elemzése nélkül is jól látható, hogy a magyarság elődeinek története a mai magyar identitás szerves részét alkotja. Tudományos alapokon nyugvó vizsgálata, illetve az újabb eredmények folyamatos bemutatása ezért a magyar tudomány alapvető feladata.⁷

2 Klima 2016.

3 Komar 2018.

4 Garusztovics 1988.

5 Komar 2018.

6 Neparáczki et al., 2017; 2018; 2019.

7 Fodor 2012.

A régészet módszertana és releváns őstörténeti kérdései

A korai magyar történelem az írott adatokat tekintve továbbra is forrásszegény kutatási terület, így a régészet, mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág, kiemelkedő jelentőséggel bír(hat). A kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, sőt ezek belső mikrorégiói között is mutatkozó egykorú, markáns kora középkori régészeti különbségek alapos ismerete munkahipotézis szintjén lehetőséget nyújt a hagyományos régészeti módszerekkel történő migrációkutatásra. A tárgyi hagyatékról pedig ma már jóval többet is elmondhatunk a természettudományos módszerek alkalmazása révén. Ahhoz azonban, hogy meghatározhassuk a magyarok vándorútját, az említett régió(k) teljes, jól felgyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára⁸ van szükség. A Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékat pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk.⁹

A honfoglalás kori régészet őstörténeti szerepéről

A magyar őstörténet régészeti kutatása¹⁰ szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével.¹¹ Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet

8 Erdélyi 2008.

9 Révész 1998; Fodor 2010; Türk 2013; Langó 2016.

10 Ivanov 1999; Fodor 2015.

11 Fodor 2009.

esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent, hogy mit találunk abban a régióban, ahol Árpád népe végül hazára lelt.¹²

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei, világossá vált az is, hogy a honfoglalás kori leletanyagon belül ezen keleti eredetű tárgytipusok aránya nem éri el az évtizedekkel ezelőtt feltételezett mértéket.¹³

Annak ellenére, hogy a késő kuszarenkovói-karajakupovói régészeti lelet-horizontot (Kr.u. 6–9. század) már korábban is ismertük¹⁴ a Dél-Urál térségében, annak időrendjét tekintve számos új eredmény született. Ma már ismeretek olyan Volga-Urál vidéki keleti párhuzamok, amelyek a magyar honfoglalás általánosan elfogadott 895-ös időpontja után, vagyis a 10. században kerültek földbe. Tehát nem korábbiak, hanem egyidősek a Kárpát-medencei honfoglaló anyaggal. Érdekes, hogy a 10. századi keleti analógiák azonban továbbra is szinte csak olyan régiókban fordulnak elő, amelyeket a kutatók korábban a magyarok elődeinek lehetséges szállásterületeivel hoztak kapcsolatba.¹⁵ Ezeknek a 10. századi párhuzamoknak a feltérképezése, illetve történeti-régészeti értelmezése nézetünk szerint azonban legalább annyira fontos lesz, mint az előzményeké, vagyis a 895 elé keltezhető keleti párhuzamoké.

A természettudományos vizsgálatok által nyújtott perspektívák

A precíz kronológia a régészeti kutatás *sine qua non*-ja, így leletösszefüggések nélküli tárgyaknál rendkívül nehéz megállapítani, hogy 895 előtt vagy után kerültek földbe. Ez a hagyományos (tipológiai) régészeti módszerekkel szinte

12 Fodor 1975; Langó 2007; Türk 2012; Türk 2012a.

13 Erdélyi 1977. A fenti megállapítás annak ellenére is igaz, hogy a honfoglaló hagyatékban az utóbbi években tucatnyi, Volga-Urál vidéki tárgytipust mutatott ki a kutatás.

14 Mazsitov 1977; Kazakov 2007.

15 Komar 2018.

megválaszolhatatlan kérdés hívja fel a figyelmünket az új természettudományos vizsgálatok (archaeogenetikai és anyagösszetételi vizsgálatok),¹⁶ valamint a radiokarbon keltezés széleskörű és értő használatának szükségességére.

A régészeti hagyaték természettudományos módszerekkel történő mind teljesebb kiértékelése (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) azonban minőségi ugrást és információtöbbletet eredményez(het) a régészeti kutatásban. Egyszerre fontos a keleti emlékek és a 10. századi Kárpát-medencei temetkezések párhuzamos vizsgálata. A keleti régióból származó ásatag maradványok esetében azok pontos időrendjének meghatározását követően kerülhet sor az archeogenetikai vizsgálatokra.¹⁷ A Kárpát-medencei temetkezések esetében pedig a hangsúly azokra a sírokra esik, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás előtt, a régebbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el. Ezekről a síroktól, vagyis a honfoglalók csontanyagának vizsgálatától számos új eredményt remélhetünk, azonban annak eldöntése megítélésünk szerint jelenleg gyakorlatilag csak a ¹⁴C-es kormeghatározás segítségével lehetséges.¹⁸

Etelköz és a szubbotci-típusú leletkör

A magyarok elődeivel kapcsolatba hozható legfrissebb konkrét régészeti eredményeket az alábbiakban foglalhatjuk össze. A kutatás jelen állása szerint azt tapasztaljuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában kezdenek kirajzolódni olyan jól körülhatárolható lelőhelycsoportok, amelyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence, illetve a Volga-Urál régió kora középkori hagyatékával.¹⁹ Ezek alapján újabb adatok vonhatók be a magyarok elődeinek feltételezett vándorútjának vizsgálatába, másrészt hiányuk segíthet kizárni azokat a területeket is, ahol az intenzív kutatás ellenére máig nem ismerünk ilyen jellegű régészeti leleteket.

16 Csedreki et al. 2015.

17 Csósz et al. 2013; Szeifert et al. 2018.

18 Türk-Lőrinczy 2015.

19 Lifanov 2005; Sztaszenkov 2009; Komar 2011.

A kiemelkedő új leletek között a Moldovai és a Dnyeszter menti Moldáv Köztársaság területén feltárt Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumusica temetőket.²⁰ továbbá Ukrajnában a Dnyeper középső folyása mentén elhelyezkedő lelőhelyeket (Szubbotci, Katyerinovka, Korobcsino stb., azaz a kutatásban szubbotci-típusú leleteknek nevezett csoportot) említhetjük.²¹ Ezt a lelethorizontot a nálunk 1989-ben közölt Ingul menti sírokhoz²² hasonló, elsősorban a Dnyeper középső folyása, illetve az Alsó-Dnyeszter menti lelőhelyek alkotják.²³ A horizonthoz kapcsolt temetkezések leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzők a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, a halotti maszkok, illetve a szemfedő lemezek, az aranyozott ezüst (öv) veretek ún. magyar bordürnek nevezett szegélydíszszel. A fémtárgyak között lévő további jellegzetességek a halotti szemfedők és maszkok, a palmettadíszes szablyaszerelekek, fémszerelékes késtokok, valamint aranyozott ezüstcsészék és tálak, melyek aranyozott háttére többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor, hogy szubbotci leletkörben a szaltovói párhuzamok előfordulása alacsonyabb, mint a Volga–Dél-Urál vidéki 8–9. századi régészeti emlékéké.

A szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy bizonyossággal rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét. A radiokarbon adatok is megerősítették, hogy a lelethorizont korát a 9. század középső harmadára és második felére tehetjük.²⁴ A szubbotci-típusba sorolt lelőhelyeken az anyagi kultúrában jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel létrejött kapcsolatok (számos import kerámialelet alapján), melyekről az írott források is megemlékeznek. A mintegy tucatnyi lelőhely impozáns leletanyaga kifejezetten összhangot mutat a muszlim források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel.²⁵

Nem kétséges tehát, hogy a magyar koratörténetet érintő régészeti kutatás számára a Poltava–Kirovográd–Dnyipropetrovszk ukrán megyék területének mikrorégióit célzó vizsgálat a következő évek egyik legígéretesebb feladata lesz. Az el-

20 Scserbakova et al. 2008; Sinica et. al. 2019.

21 Bokij–Pletnyova 1989, 86–98; Komar 2011; Komar 2013.

22 Bokij–Pletnyova 1989.

23 Komar 2008.

24 Türk 2010, 5. kép.

25 Zimonyi 1996; Ormos 2015.

múlt másfél év tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy a Dnyeszter-Prut folyók térségéből származó lelőhelyeket is komoly figyelemmel kell kísérni. E terület jelentőségét az is jól mutatja, hogy itt alakult meg 2011-ben ukrán kezdeményezésre az orosz, ukrán, moldáv és magyar specialistákat összefogó nemzetközi régészeti konferenciasorozat, mely a magyarok elődeinek kelet-európai régészeti nyomait kutatja.²⁶ A kezdeményezés új szintre emelte a kutatás lehetőségeit, amit az ahhoz kapcsolódóan megrendezett további konferenciák (illetve azok megjelent kötetei) jól mutatnak. Az említett régióban számos lelőhelyen került ugyanis elő olyan, többnyire kurgán nélküli, vagy a kurgánok betöltésébe másodlagosan beásott temetkezés, ahol a halott lábánál elhelyezett részleges lovastemetkezéseket, halotti szemfedőket és maszkokat, ezüstcsészéket és tálakat, aranyozott ezüsből készült jellegzetes palmettás díszítményeket, valamint a szláv és bizánci import kerámia mellett, Volga-vidéki eredetű kerámialeleteket is találtak.

A honfoglaló lelethorizonttól a mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések pedig komoly hivatkozási pontot jelentenek az archeogenetikai vizsgálatok elvégzésére. Az itt megvizsgált génszekvenciák a hasonló időrend alapján relevánsan összevethetőkké válnak a szintén radiokarbon kormeghatározással elkülönített legkorábbi Kárpát-medencei 10. századi sírokéval, vagyis a még a Kárpátoktól keletre született honfoglalókkal. Ez utóbbi csoportba sorolható leletekből napjainkban már több tucat áll rendelkezésünkre. Az említett körülmények és az első archeogenetikai vizsgálatok pozitív eredményei is logikusan indokolják e munka megalapozottságát és folytatásának szükségességét. Nemzetközi szinten a régészeti migrációkutatásban az elmúlt évtizedben a természettudományos módszerek egy új vonulata, az ún. stabil izotópos módszer is előtérbe került. A vizsgálat segítségével lehetővé vált a fogakban, illetve csontokban kimutatható, a környezetből beépült stroncium vizsgálata. A földrajzilag eltérő mintázatok alapján pedig számos esetben megjeleníthetővé vált a vizsgált személyek mozgása, új területre költözése. A honfoglaló magyarok esetében bemutatott korai radiokarbon adatok ma már lehetővé teszik az szubbotci-típusú leletek és honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű vizsgálatát és összevetését is.

26 Szuprunyenko–Majevszka 2007, és *Маляри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України*. Випуск 7. Київ 2011.

Moldáviában az elmúlt pár évben megtízszereződött a magyar őstörténeti leletek száma, amelyek a korai magyar történelem újabb fontos eredményeivel kecsegtethetnek. A helyi szakemberek napjainkban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9-10. századi történelmében. Ezek az újonnan feltérképezett magyar jellegű leletek jórésze már az 1970-1980-as években is ott voltak a múzeumok polcain, azonban mivel más korszakok ásatásainak 'melléktermékeként' kezelték azokat, nem kerültek a kutatás homlokterébe. A korábbi érdektelenség napjainkra megváltozott a régió magyarokhoz köthető hagyatékának a meghatározása fontos, kiemelt kutatási témává vált.²⁷

Egy érdekes elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban arról, hogy a két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercek a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről van adatunk). Etelköz területén besenyő leleteket sem találunk, csak a 920/930-as évektől kezdve, továbbá a Dunai Bolgár állam, illetve a Kijevi Rusz között a 10. század első harmadában gyakorlatilag nincs nyoma diplomáciai kapcsolatnak. Ennek okaként felvethető, hogy a magyarok fennhatósága még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült Keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig.²⁸ Ez alapján természetesen a 10. század első felében a Felső-Tisza vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely kérdése is teljesen új megvilágításba kerülne. Az új eredmények között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt (főleg annak déli területén) nem csak viking-varég, hanem sztyeppi nomád hatás kimutatását.²⁹ A Kijevi Rusz régészeti egyébként erőteljesen jelen van nem csak a honfoglaló anyagban,³⁰ hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt „magyar gyanús” leletek esetében is.³¹ Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy korábban gyakran pl. jellegzetes ún. druzsina temetőből emeltek ki magyar jellegű leleteket (vö. Krylosz) és leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte azokat a hazai kutatás. Ez utóbbi gyakorlat, szakmailag ma már elfogadhatatlan. A szubbotci-horizontban világosan kitapintható Volga-Urál vidéki jellegzetességek

27 Sinica et al. 2019.

28 Rjabceva–Rabinovics 2007. Vö. Langó 2017, 77–85; Langó 2017a, 200–213.

29 Khamayko 2009.

30 Kovács 2003.

31 Fodor 1994.

hiánya miatt úgy véljük, hogy a hágók küldő oldalán található „magyar gyanús” leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy a Kárpátok külső pereme mentén feltűnő magyar jellegű lelőhelyek esetében a megtelepedés hátterében az állt, hogy a magyarok rusz zsoldba léptek. Ugyanakkor fontos szerepet játszhattak az itteni közösségek a korábban feltételezett határvédelem (hágók őrzése) mellett a kereskedelmi utak ellenőrzésében is. A kelet-nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már korábbi, etelközi tartózkodásuk során felismerték, melyet számos import- és exportlelet támaszt alá.

Levédia meghatározásának problematikája és a szaltovói régészeti kultúra/kultúrkör kérdése

Tovább haladva kelet felé – illetve időben visszafelé – a korábbi szállásterület, Levédia, elhelyezkedésének kérdésébe ütközünk. Annak meghatározása, hogy pontosan hol feküdt, továbbra is rendkívül problematikus. A Don-Szeverszkij Donyec vidéken ugyanis, ahová korábban helyezték, nincs régészeti nyoma egy olyan népességnek, amely a 6–8. század között az Urál vidékéről költözött oda. Másrészt mind a feltételezett etelközi, mind pedig a honfoglalás kori hagyatékként rendkívül csekély kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. század között elterjedt szaltovói régészeti kultúrkörrel.³² Ezt a tárgyi emlékmagyarázatot a teljes egykori Kazár Kaganátus – és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó magyarok levédiai szállásterületének – a korábbi kutatás régészeti lenyomataként értelmezte.³³

A hazai szakemberek a szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődeire gyakorolt hatását már korábban is eltérően ítélték meg.³⁴ Ezt a régészeti műveltséget, amelyet igen jelentős belső eltérései miatt már korábban is ún.

32 Révész 1998; Türk 2013a.

33 Türk 2010.

34 Fettich 1933; Bálint 1975; Fodor 1977; Bálint 1989; Révész 1998; Türk 2010; Komar 2018.

geográfiai variánsokra osztottak,³⁵ ma már sem az orosz, sem az ukrán kutatás nem tartja egy olyan egységes régészeti műveltségnek, amint azt Sztvetlana A. Pletnyova az 1960-as években leírta. A két névadó lelőhelyen megfigyelt régészeti anyag elterjedése alapján ugyanis csak az ún. alán, vagy erdős sztyeppi variáns írható le a kultúrára korábban használt terminológiával.³⁶ A többi földrajzi variáns szaltovói összefüggéseit az orosz és ukrán kutatók meggyőzően cáfolták.³⁷ A földrajzi variánsok estében valójában pusztán néhány rokon vonást felmutató, egykorú, de önálló régészeti kultúrákról beszélhetünk. A fenti szempontok miatt találkozunk manapság az orosz és ukrán szakirodalomban is döntően a „szaltovói időszak” vagy „szaltovói kultúrkör”, „szaltovói történeti-régészeti egység” terminusokkal olyanoknál is, akik a kazárok vezető és kultúrateremtő szerepét egyébként nem vitatják.³⁸

A fentebb már említett Don–Szeverszkij–Donyec vidéken ugyanis, ahová Levédiát korábban helyezték, nem csak a 6–8. század között az Urál vidékéről odaköltöző népességnek nincs nyoma, hanem annak sem, hogy onnan egy 9. századi népességmozgás indult volna ki. Másrészt mind a szubbotci, mind pedig a 10. századi Kárpát-medencei magyar hagyaték csekély régészeti kapcsolatot mutat az említett területen a 8–10. század között meglévő szaltovói kultúrkörrel. A magyar törzsek több száz éves közvetlen kazár területeken való megtelepedésével kapcsolatban a történeti és a nyelvészeti kutatások által feltételezett – és egy ideig a régészek által is elfogadott – vélemény, a tárgyi hagyaték újabb elemzése alapján nem lehet alátámasztani. A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (pl. a korongolt bikónikus cserépbográcsok), vagy olyan tárgytípusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területekről is ismertek, mint importok vagy helyi utánezatok (pl. öv- és lószerszámveretek).³⁹ Így tehát szaltovói jellegű⁴⁰ tárgytípusok nem pusztán csak úgy kerülhettek a magyarokhoz, hogy azok a szaltovói törzsterületeken laktak.

35 Pletnyova 1967; 1981; 1999.

36 Afanaszjev 1987; 2001.

37 Ivanov 2002; Fljorova–Florov 2000; Koloda 2011.

38 Komar 1999.

39 Vö. volincevói-kultúra, vagy az ún. ősmordvin temetők esetében, ld. Ivanov 1952; Voronyina 2007.

40 Az orosz szakirodalomban gyakran nevezik ezeket a leleteket „pszeudo-szaltovói”, vagy

Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél-Ural vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel. Régészetiileg ma minden érv amellettszól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a DAI adataival is jól összeilleszthető.⁴¹

Levédia elhelyezkedésének kérdése, valamint a magyarság elődeinek európai feltűnésének időrendje kapcsán még ma is felmerül a Sarkel-probléma.⁴² Ehhez azonban azt kellene bizonyítani, hogy Sarkel – amely szinte biztosan azonosítható a balparti cimljanszki erőddel – a magyarok ellen épült volna. Ezt azonban továbbra sem sikerült érvekkel alátámasztani, ráadásul határvár értelmezése is megdőlt, vagyis Sarkel értelmezésének kérdése így magyar őstörténeti szempontból nem bír olyan jelentőséggel, ahogy azt korábban feltételezték. Véleményünk szerint ezzel áll összhangban a honfoglalás kori és a szubbotci leletanyagban megfigyelt csekély számú és jelentőségű szaltovói analógia. A 9. századot megelőző kelet-európai írott források hiánya a magyarokról tehát a régészet oldaláról is értelmezhető.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között kifejezetten magyar jellegű leletek kerültek be a szakirodalomba. Az időközben megindult terepi kutatások⁴³ remélhetőleg tisztázni fogják a még kétes provenienciájú tárgyak hátterét és azt a jelenlegi feltételezést, hogy itteni feltűnésüket a szomszédos 9–10. századi szubbotci leletkör, illetve poszt-szubbotci horizontok hatásaként kell-e értékelnünk.

A Volga–Dél-Ural vidék

A honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti kapcsolatrendszerének vizsgálatánál tovább haladva keleti irányban a Középső-Volga vidékén⁴⁴ elsősorban

„szaltoid” típusoknak vö. Komar 2004.

41 Keszti 2017; Komar 2018.

42 Polgár 2001.

43 Lezsák 2019.

44 Kazakov 2013.

Szamara város környékén, a Volga bal partján ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet.⁴⁵ A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterének jellegzetes díszítésű és talkummal soványított telepkerámiáinak feltűnését kell hangsúlyoznunk. A keleti uráli kerámia már a késő hun kori bakali-kultúra leleteivel feltűnt ebben a zónában és egészen a 9. század elejéig húzódoan a szintén uráli eredetű kusnarenkovói és karajakupovói leletek esetében is megfigyelhetően a helyi hagyaték része. A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés feltételezett helyének meghatározása szempontjából is fontos. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes majd kutatnunk, Orenburg térségében.⁴⁶

A kusnarenkovói és karajakupovói emlékegy az utóbbi évtizedekben Tártárföld területén⁴⁷ nem bővült, míg Baskíriában új, ide sorolható emlékek váltak ismertté. Számos új lelőhely került elő az északi területeken is a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában.⁴⁸ Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen az ún. nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, Cseljabinszk erdős sztyeppi térségében, az ottani ún. urálon túli mikrorégióból váltak ismertté (Szinjeglazovo, Ujelgi).⁴⁹ Ennek ellenére nemcsak a magyarok, de bármilyen másik ugor nyelvű népesség Uráltól nyugatra, Baskíriában,⁵⁰ vagy a Káma-völgyében⁵¹ való kora középkori megtelepedésének elméletét komoly kritikák is érték.

A Volga–Urál térségből kiinduló elvándorlás okát ma még nem ismerjük, ez régészetileg egyébként is nehezen vizsgálható kérdés. A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett ún. első besenyő háború azonban logikus elképzelésnek tűnik, de az – véleményünk szerint – mindenképpen valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. Az Ujgur Birodalom

45 Sztasenkov 2009.

46 Hasonlóan ld. Botalov 2013; 2017.

47 Halikova 1973; 1976; 1978.

48 Ez utóbbi régióból egy új keleti, ám helyi készítésű, sajnos szórványként előkerült tarsolylemez ismertünk, ld. Belavin–Krilaszova 2011.

49 Botalov et al. 2011; Grudocsiko et al. 2018.

50 Mazsitov 2013.

51 Goldina 2013; Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013.

Kr.u. 840-re lezáruló felbomlásával az erőviszonyok átrendeződése is kiválthatott olyan népmozgásokat, amelyek az oguzokat, besenyőket, s rajtuk keresztül a magyarokat érinthették, amint arra korábban Tóth Sándor László is utalt.⁵² Régészeti leletek oldaláról vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti szrosztki kultúra hatása egészen a Káma-Bjelaja térségéig kimutatható. Az Urál térségében ennek népszerűségében legutóbb Olekszij V. Komar az ekkortájt feltűnő baskírokat valószínűsítette.⁵³

Összefoglalás

A jelenlegi adatok megítélésünk szerint arra utalnak, hogy a magyarok elődei esetében egy feltehetően gyors és a 9. század elejénél nem korábbi volgai „át-költözéssel” számolhatunk, amint egyébként ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is egyöntetűen feltételezte.⁵⁴ A Kr.u. 6–8. század közötti időben ugyanis a Volga–Urál térségével kapcsolatot mutató régészeti leletanyag sehol nem tűnik fel Kelet-, illetve Délkelet-Európában. Ugyanakkor a 9. század derekán ez ma már egyértelműen megállapítható, és a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjában jól elkülöníthető. Ez a folyamat pedig földrajzilag a ligetes sztyepp mentén, illetve a füves és ligetes sztyepp határához közel ment végbe. Bízunk benne, hogy az utóbbi években előkerült kelet-európai magyar őstörténeti leletek és különböző bioarcheológiai módszerek⁵⁵ elterjedése további lendületet ad a korai magyar történelem hatékony kutatásának.⁵⁶

52 Tóth 1998.

53 Türk 2016; Komar 2018; Türk–Füredi 2019.

54 Legutóbb erről ld. Komar 2013, 222–223.

55 Gerber et al. 2019; Szeifert et al. 2019; Csáky et al. 2020.

56 A kutatás és a tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Témmaterületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TUD-FO/51757-1/2019/ITM) projekt és az Árpád-ház Program (IV. 2) keretében valósult meg.

IRODALOM

- Afanaszjev 1987:** Афанасьев Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- Afanaszjev 2001:** Афанасьев, Г. Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001:2 43–55.
- Bálint 1975:** Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. – On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture. *Archaeologiai Értesítő*, 112. (1975) 52–63.
- Bálint 1989:** Bálint Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Böhlau, Wien–Köln, 1989.
- Bálint 1994:** Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 39–46.
- Belavin–Ivanov–Krilaszova 2009:** Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры в Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- Belavin–Ivanov–Krilaszova 2013:** Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. In: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 167–173.
- Belavin–Krilaszova 2011:** Belavin A. M. – Krilaszova N. B.: Tarsolylemez Perm környékéről. — A pouch plate from the Perm area. *Folia Archaeologica*, 54. (2011) 243–256.
- Bokij–Pletnyova 1989:** Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. – Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul–Flußtal. *Archaeologiai Értesítő*, 116. (1989) 86–98.
- Botalov et al. 2011:** Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый

памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 2011:2 (15) 104–114.

Botalov 2013: Боталов, С. Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 139–167.

Botalov 2017: Боталов, С. Г.: Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза (A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban). In: Türk A. (szerk.): *A népvándorlásokor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6.* II. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae No. 3.2 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2., Budapest–Esztergom, 2017, 267–334.

Csáky et al. 2020: Csáky V. – Gerber D. – Szeifert B. – Egyed B. – Stégmár B. – Botalov S. G. – Grudochko I. V. – Matveeva N. P. – Zelenkov A. S. – Sleptsova A. V. – Goldina R. D. – Danich A. V. – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports*, 10. (2020) 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>

Csedreki et al. 2015: Csedreki L. – Greiff S. – Langó P. – Ströbele F. – Türk A.: Honfoglalás kori fémleletek anyagösszetételi vizsgálatai készítőtechnikájuk és nyersanyagforrásuk tükrében. – Untersuchungen zur Materialzusammensetzung der landnahmezeitlichen Metallfunde im Spiegel ihrer Herstellungstechnik und Herkunft des Rohmaterials. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez – Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4., Budapest, 2015, 325–339.

Csősz et al. 2013: Csősz A. – Langó P. – Mende B. G. – Türk A.: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древнененгерской культуры. Предварительный отчет и

- историография археологического вопроса. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 237–243.
- Erdélyi 1977:** Erdélyi I.: Az ősmagyarország régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 65–77.
- Erdélyi 2008:** Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Mundus Kiadó, Budapest, 2008.
- Fettich 1933:** Fettich N.: A levéidai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok*, 67. (1933) 250–276, 369–399.
- Fljorova–Fljorov 2000:** Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа* 21. Кисловодск 2000, 137–141.
- Fodor 1977:** Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977, 79–114.
- Fodor 1994:** Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács L. (szerk.): *Honfoglalás és régészet*. [A Honfoglalásról sok szemmel I.] Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 47–65.
- Fodor 2009:** Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. [Magyarország Története 1.] Kossuth Kiadó, Budapest, 2009.
- Fodor 2010:** Fodor I.: Az őscseremisztársolyalemez. In: Bereczki A. – Csepregi M. – Klima L. (szerk.): *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. [Uráliszti-kai Tanulmányok 19.] Budapest 2010, 163–171.
- Fodor 2012:** Fodor I.: Őstörténeti viták és álviták. In: *Csodaszarvas*, IV. (2012) 125–146.
- Fodor 2015:** Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015.
- Garusztovics 1988:** Гарустович, Г. Н.: Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа, 1988, 130–139.

- Gerber et al. 2019:** Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Betekintés az Urál vidéki népeiségek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14.* – Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 7., Budapest, 2019. 97–99.
- Goldina 2013:** Голдина, Р. Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. In: II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 89–109.
- Grudocsko et al. 2018:** Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г. – Газизова, С. Р. – Тюрк, А.: Хронология могильника Уелги (сравнение радиоуглеродных и археологических датировок). In: «Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур», посвященный памяти видного ученого-археолога, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, доктора исторических наук Нияза Абдулхаковича Мажитова. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа 2018, 78–84.
- Halikova 1973:** Halikova J. A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népeisége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve*, 3. (1973) 21–33.
- Halikova 1976:** Halikova J. A.: Ösmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő*, 103. (1976) 53–78.
- Halikova 1978:** Халикова, Е. А.: Ещё раз о проблеме происхождения венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов). *Советская археология* 1978:4, 294–304.
- Ivanov 1952:** Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужновский могильник*. Моршанск 1952.
- Ivanov 1999:** Иванов, В. А.: *Древние угры-мадыары в Восточной Европе*. Уфа 1999.

- Ivanov 2002:** Иванов, А. А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в „курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары* Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 36–38.
- Kazakov 2007:** Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- Kazakov 2013:** Казаков, Е. П.: Магьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: *II-й Международный Магьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 173–181.
- Keszi 2017:** Keszi T.: Levedia, the egg of Columbus and what follows. *Az Inter-cisa Múzeum Évkönyve*, 2. (2017) 29–55.
- Khamayko 2009:** Khamayko N.: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: Dobrovits M. (ed.): *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Abstracts. Miskolc, 2009. 13–14.
- Klima 2016:** Klima L.: *Jürkák, tormák, merják: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK magyar Őstörténeti Témacsoport – Források és Tanulmányok 1. Budapest, 2016.
- Koloda 2011:** Колода, В. В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). In: *Салтовомаяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Пятнадцяті Слобожанські читання»*. Ред.: Свистун, Г. Є. Харків 2011, 21–31.
- Komar 1999:** Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 1999:2 Київ 1999, 111–136.
- Komar 2004:** Комар, А. В.: Салтовская и „салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак 2004, 87–91.
- Komar 2008:** Комар, А. В.: *Древние венгры*. In: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 214–216.

- Komar 2011:** Комар, А. В.: Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України* 7. Київ 2011, 21–78.
- Komar 2013:** Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.
- Komar 2018:** Komar, A.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. – *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Eds.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – *Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok* 5. Budapest 2018.
- Kovács 2003:** Kovács, L.: Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Hungariae* 54 (2003) 205–241.
- Langó 2007:** Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. L'Harmattan, Budapest, 2007.
- Langó 2016:** Langó P.: Uelgi–Geszteréd–Bodrogszerdahely. Notes on the cultural context of a tenth-century mount type. *Antaeus*, 34. (2016) 373–388.
- Langó 2017:** Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Typotex, Budapest, 2017.
- Langó 2017a:** Langó P.: „Az ország határainak megállapítása.” A 10. századi Magyar Nagyfejedelemség határaitól a régészeti leletek tükrében. In: Pószán L. et al. (szerk.): *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határörizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2017. 181–213.
- Lezsák 2019:** Lezsák G.: Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-orosz régészeti feltárásról.
https://mki.gov.hu/hu/hirek/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-oroszregeszeti-feltarasrol?fbclid=IwAR2xRQxKzu5m8MPF-TIZHmM1n8UJY2ZNkzmbOuPe0_vuxbahKLMJf2g_wucQ; letöltés ideje: 2020.11.27. 17:05.
- Lifanov 2005:** Лифанов, Н. А.: К вопросам периодизации и хронологии

- памятников новинковского типа. In: *Степи Европы в эпоху средневековья* 4. Хазарское время. Донецк 2005, 25–40.
- Mazsitov 1977:** Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- Mazsitov 2013:** Мажитов, Н. А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. In: Сергей Г. Боталов–Надежда О. Иванова (отв. ред.): *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Челябинск 2013, 84–88.
- Neparáczi et al. 2017:** Neparáczi, E. – Kocsy, K. – Tóth, G. E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Bihari, P. – Nagy, I. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Raskó, I. – Török, T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS ONE* 12. (2017) 4. e0174886
- Neparáczi et al. 2018:** Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One*, 13. (2018) e0205920. doi:10.1371/journal.pone.0205920
- Neparáczi et al. 2019:** Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9. (2019) 16569. doi: <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- Ormos 2015:** Ormos I.: A korai magyar történelem arab forrásai. *Avicenna. Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve*, 2013/2014. (2015) 95–100.
- Pletnyova 1967:** Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.* Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- Pletnyova 1981:** Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья.* Археология СССР. Москва 1981, 62–75.
- Pletnyova 1999:** Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии.* Москва–Иерусалим 1999.

- Polgár 2001:** Polgár Sz.: Sarkel. In: Márton A. (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001, 106–126.
- Rjabceva–Rabinovics 2007:** Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologică*. serie nouă vol III. nr. 1–2. Chişinău 2007, 195–230.
- Révész 1998:** Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. — Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica*, 4. (1998) 523–532.
- Róna-Tas 1996:** Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996.
- Scserbakova et al. 2008:** Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Археологическая библиотека IV. Кишинёв 2008.
- Sinica et al. 2019:** Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье (Archaeological sites of the Subbotsy horizon (legacy of the 'Etelkoz') in the Northwest Black Sea Region (9–10th cc.). In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7., Budapest, 2019, 7–10.
- Sztaszenkov 2009:** Сташенков, Д. А.: Памятники мадыарского круга в Самарском Поволжье. In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Ф. III. Казань 2009, 228–229.
- Szeifert et al. 2018:** Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama

- Regions. – Результаты палеогенетических исследований материнской линии ДНК раннесредневековых популяций Зауралья, Приуралья и Волго-Камья в связи с проблемой венгерского этногенеза). In: *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. *Археология евразийских степей* 6. Казань 2018. 202–221.
- Szeifert et al. 2019:** Szeifert B. – Csáky V. – Gerber D. – Egyed B. – Stégmár B. – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata. In: Sudár B. – Türk A. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás-kor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest. Absztraktkötet.* *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 14. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7., Budapest, 2019. 100–103.
- Szuprunyenko–Majevszka 2007:** Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України.* Полтава 2007:1–2, 32–45.
- Tóth 1998:** Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14., Szeged, 1998.
- Türk 2010:** Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. Tóth P. – Szabó P. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5).* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 261–306.
- Türk 2012:** Türk, A.: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Tobias, B. (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik.* Mainz, 2012, 3–28.
- Türk 2012a:** Türk, A.: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-мадьяры). In: «Л.Н. Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық интеграция» IX – *Еуразиялық ғылыми форумға қатысуға шақырады.* Ред.: Сыдыков, Б. Е. Астана 2012, 22–26.

- Türk 2013:** Türk, A.: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätekunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien. – Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií. *Slovenská Archeológia*, LXI. (2013) 1. 177–198.
- Türk 2013a** Тюрк, А.: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.
- Türk 2016:** Тюрк, А.: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадяров. In: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание)*. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. 25–29 октября, 2016 г. Ред.: Голдина, Р. Д. et al. Ижевск 2016, 268–272.
- Türk-Füredi 2019:** Türk, A. – Füredi, Á.: Latest archaeological results on the origin of the Hungarian people in the Eurasian context. In: *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии*. Отв. ред.: Базаров, Б. В. – Крадин, Н. Н. Улан-Удэ 2019, 93–96.
- Türk-Lőrinczy 2015:** Türk A. – Lőrinczy G.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. – *Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Téma-csoport Kiadványok 4., Budapest, 2015.
- Voronyina 2007:** Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.

Zimonyi 1996: Zimony I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglalás kor írott forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 49–59.

A MAGYAR NYELV EREDETÉRŐL – MÁSKÉPP

PUSZTAY JÁNOS

ABSZTRAKT: Egy nyelv, még inkább egy nyelvcsalád kialakulásának és fejlődésének vizsgálata egyre inkább igényli az interdiszciplináris megközelítést és a történeti összehasonlító nyelvészet időhatárainak kitágítását.

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet interdiszciplináris elemzésére tett kísérletet a *Roots of the Northern Eurasian Peoples and Languages* program az ezredfordulón.

Az előadásban a magyar nyelv kialakulása folytán szó lesz

- Budenz felfogásának axiómává merevedéséről és az ezen alapuló pre-koncepciókról,
- az uráli alapnyelv kialakulásának új modelljéről,
- a magyarról mint paleoszibériai nyelvről,
- a magyarról mint finnugor nyelvről,
- a magyarról mint közép-európai nyelvről.

Az előadás végén javaslatok fogalmazódnak meg a továbblépést illetően (az uráli alapnyelv új szempontú rekonstrukciója; az ugorok, a szamojédok, a mordvinok és a paleoszibériai népek genetikai vizsgálatának szükségessége; a paleoszibériai nyelvek összehasonlítása az uráliakkal és az altájiakkal).

KULCSSZAVAK: alapnyelv-rekonstrukció, interdiszciplinaritás, paleoszibériai nyelvek, finn-ugor nyelvészet, Közép-Európa, magyar nyelv

ABSTRACT: **Origin of the Hungarian language.** Studying the formation and development of a language, and even more so of a language family, increasingly requires an interdisciplinary approach and the widening of the timeframes for comparative historical linguistics.

The *Roots of the Northern Eurasian Peoples and Languages* programme made an attempt at an interdisciplinary analysis of the Northern Eurasian linguistic area at the turn of the millennium.

While discussing the formation of the Hungarian language, the study will cover the following topics:

- the axiomatisation of Budenz's approach and preconceptions based thereon,
- new model of the formation of the Uralic proto-language,
- Hungarian as a Paleosiberian language,
- Hungarian as a Finno-Ugric language,
- Hungarian as a Central-European language.

Proposals on further development are presented at the end (a new approach in the reconstruction of the Uralic proto-language; the need for genetic research into the Ugric, Samoyedic, Mordvin and Paleosiberian peoples; comparing Paleosiberian languages with Uralic and Altaic languages).

KEYWORDS: reconstruction of proto-language, interdisciplinarity, paleosiberian languages, Fenno-Ugric linguistics, Central-Europe, the Hungarian language

1. A módszerhez

Mivel a nyelvrokonság és a néprokonság nem azonos, egyetlen nép őstörténetét sem lehet pusztán nyelvészeti módszerekkel megrajzolni. Interdiszciplináris kutatásokra, különböző szakterületek közti szoros együttműködésre van szükség, egyebek között a jelenlegihez hasonló workshopokra. Az egyes szakterületek közti hatalmas tartalmi, módszertani, adatbázisbeli különbségek miatt sem nagyon várható el, hogy egy kutató valamennyi érintett tudományág szakirodalmát a kellő mélységig ismerje.

Példaként említhetem a finnugor nyelvészet által el nem ismert, mert nem ismert *Roots*-projektet, teljes nevén *The Roots of the Peoples and Languages of*

Northern Eurasia konferenciasorozatot, amely az ezredfordulón mintegy hat esztendeig tartott. Évi egy alkalommal gyűltek össze váltott helyszíneken észt, finn, magyar, valamint néha más országbeli nyelvészek, őstörténészek, régészek, genetikusok, hogy megvitassák az észak- eurázsiai térségben az elmúlt egy-két tízezer évben végbement folyamatokat, s az előadásokat közös kötetben jelentették meg. Ezáltal lehetővé vált, hogy a különböző szakterületek művelői megismerkedjenek a társtudományok legfrissebb eredményeivel, elősegítve a szintézisalkotást.

A csak egy szakterületen működő kutatók, a maguk tudományának prioritását feltételezve, olyan kifogásokkal élnek, hogy a csontok meg az agyagedények nem beszélnek, a nyelvekről pedig nem tudni, mely népekhez tartoztak stb. Ez igaz, éppen ezért van szükség interdiszciplináris kutatásokra. Javaslom a fóliamódszer alkalmazását: külön-külön fóliákon fel kell tüntetni ugyanazon térség nyelvei, illetve népei között megállapítható nyelvi, régészeti, genetikai hasonlóságokat/azonosságokat, s a fóliák egymásra helyezéssel mai és/vagy egykori gócpontok tűnnek fel, amelyek időmélységét a nyelvészet nem, annál inkább a régészet és a genetika tudja megállapítani. Kiderülhet, hogy a ma már nem nyelvrokon nyelvek, nyelvcsoportok, pontosabban az azokat beszélő népek között a régmúltban, akár 10-15 ezer évvel ezelőtt a mainál szorosabb kapcsolatok voltak, amelyek akár nyelvrokonságként is értelmezhetők, s ami a történelem folyamán különböző okokból megszűnt, csak nyomai maradtak fenn, amelyek mai ismereteink szerint azonban nem elegendők például a nyelvrokonság megállapításához. Némi túlzással – és a hagyományos finnugrisztikai felfogás elleni fricskával – azt szoktam mondani, hogy a magyar nyelv és az eszkimó bizonyos alaktani, morfoszintaktikai jegyek alapján közelebb áll egymáshoz, mint a magyar és a finn. Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

Az interetnikus kapcsolatok mögött a *cherchéz la femme* ősi elvének érvényesülése áll (lásd szakirodalmi hivatkozásul akár az Ószövetséget is). A sokezer évvel ezelőtti interetnikus és ennek nyomán nyelvek közti kapcsolatok modellezésére fel kell használni az areális nyelvészet eljárását, hiszen az emberek, népcsoportok közti kapcsolatok végeredményben ugyanúgy zajlottak le, mint a közelmúltban vagy napjainkban, legfeljebb az egységnyi időre eső intenzitásuk volt – a közösségek vélhetően alacsony létszáma és a köztük lévő

távolságok nagysága miatt – kisebb fokú, mint az újkorban, ám annak idején idő volt bőven. Feltételezhető, hogy a rokonságszerű kapcsolatok kialakulásához szükséges időt ezerévekben mérhetjük. Azt mondanom sem kell, hogy a hagyományos finnugor nyelvészet az areális nyelvészet ilyenekképpen alkalmazását „csípőből” elveti.

2. A magyar nyelv őstörténete és a jelen

Ami a magyar nyelv őstörténetét illeti, két szempontból is merőben más véleményem alakult ki, mint a hagyományos finnugor nyelvészeté.

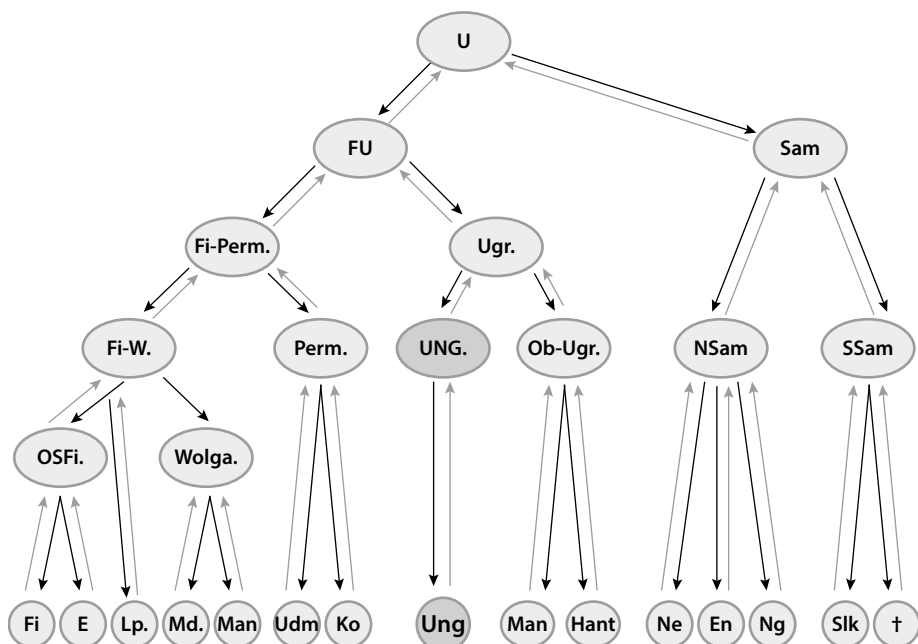
Az egyik szempont, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészet időmélységét jelentős mértékben ki kell tágitani. A jelenlegi, a hagyományos eljárás alapuló gyakorlat szerint a történeti-összehasonlító nyelvészet legfőbb feladata a nyelvcsalád kiindulópontjául szolgáló alapnyelv rekonstruálása. Ezzel önmagában még nem volna semmi baj, ha mindez nem sugallná, hogy egy nyelvcsalád mai nyelvi kategóriái a mindössze egy-kétezer esztendőös kiterjedtségű alapnyelvi korban alakultak ki, valamint nem tartanak tudománytalannak az alapnyelvet megelőző korok nyelvi folyamatainak vizsgálatát – arra hivatkozva, hogy erre nincs módszer. Bizarrr ellentmondás, hogy miközben az alapnyelvet annak teljes fegyverzetében rekonstruálják – azaz fonológiai, morfológiai rendszerét, szókészletét –, e fegyverzet kialakulását nem vizsgálják, s ami még rosszabb, nem is engedik vizsgálni, akaratlanul is teret adva ezzel a *lingua ex machina* és hasonló színvonalú elmefuttatásoknak.

Az alapnyelv nem más, mint hipotetikus posztulátum, amelyet retrospektíve állítunk fel. A valóságban az emberi nyelv fejlődésének egy nagyon kései szakasza. Ők nem tudták, hogy alapnyelvet beszélnek, mint ahogy mi sem gondolunk arra, hogy egy Kárpát-medencei alapnyelvet beszélünk.

A másik – már-már tudományetikába hajló – szempont, hogy az alapnyelvi rekonstrukciót ne prekonceptiók alapján végezzék. A jelenlegi eljárások során mereven ragaszkodnak például a Budenz-féle – a maga idejében, ismerve a rendelkezésre álló nyelvi adatokat, talán helytálló – felfogáshoz, mely szerint a finnugor (uráli) alapnyelv jelentéshordozó szavai kétszótagúak

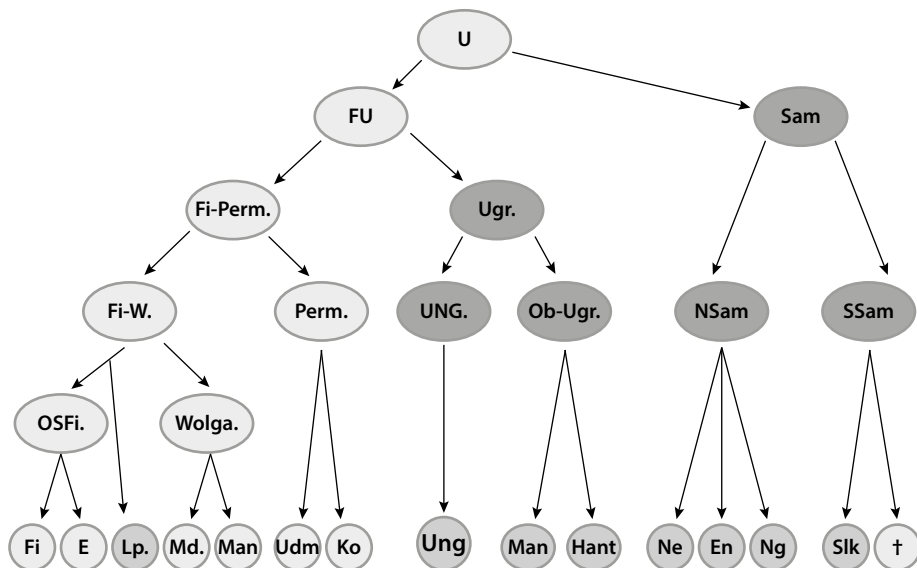
(ritkán háromszótagúak) voltak és magánhangzóra végződtek. Ilyen nyelvet csak laboratóriumban lehet létrehozni, a valóságban nem. Mint ahogy ezt az elképzelést – elsősorban – a szamojéd nyelvek nem is támogatják. Ezt a problémát – például az etimológiai szótárakban – úgy oldják meg, hogy a szamojéd nyelvi adatok tanúságát figyelmen kívül hagyják, továbbá az alapnyelvi kétszótagúság ellen fellépő nyelvészek munkáit az adott szócikkhez fűzött szakirodalomból kihagyják. További probléma az általam incestusnak nevezett eljárás, miszerint a mai nyelvek alapján rekonstruálják az alapnyelvet, majd ebből levezetik a mai nyelveket. A morfológia terén preconcepciózusan alapnyelvi jelenségként kezelik a duálist és a két – félvezető módon alanyinak és tárgyának nevezett – igeragozást, miközben a nyelvcsalád ágrajza alapján ezt nem tehetnék meg.

A rekonstrukciós eljárás: incestus

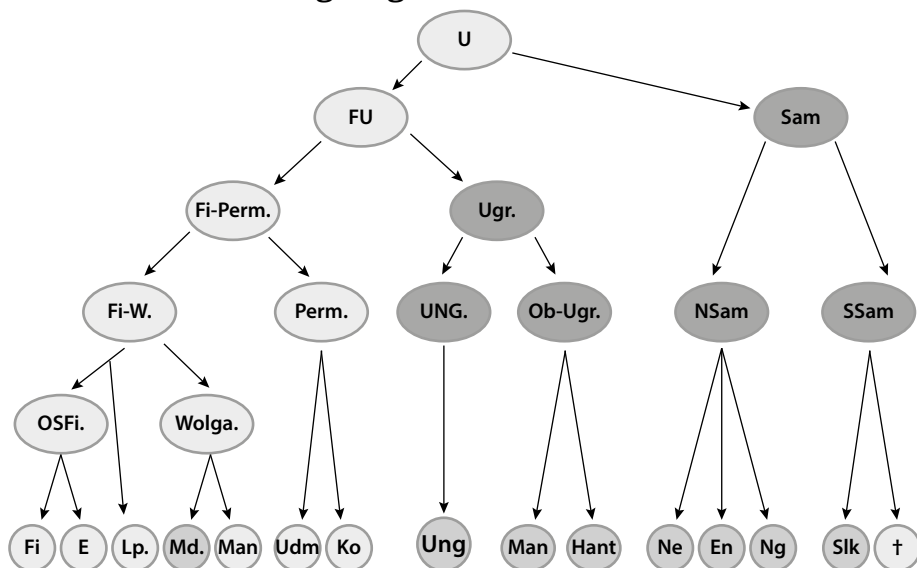
1. ábra A rekonstrukciós eljárás: incestus

A kettős szám rekonstuálása

2. ábra A kettős szám rekonstruálása

A két igeragozás rekonstuálása

3. ábra A két igeragozás rekonstruálása

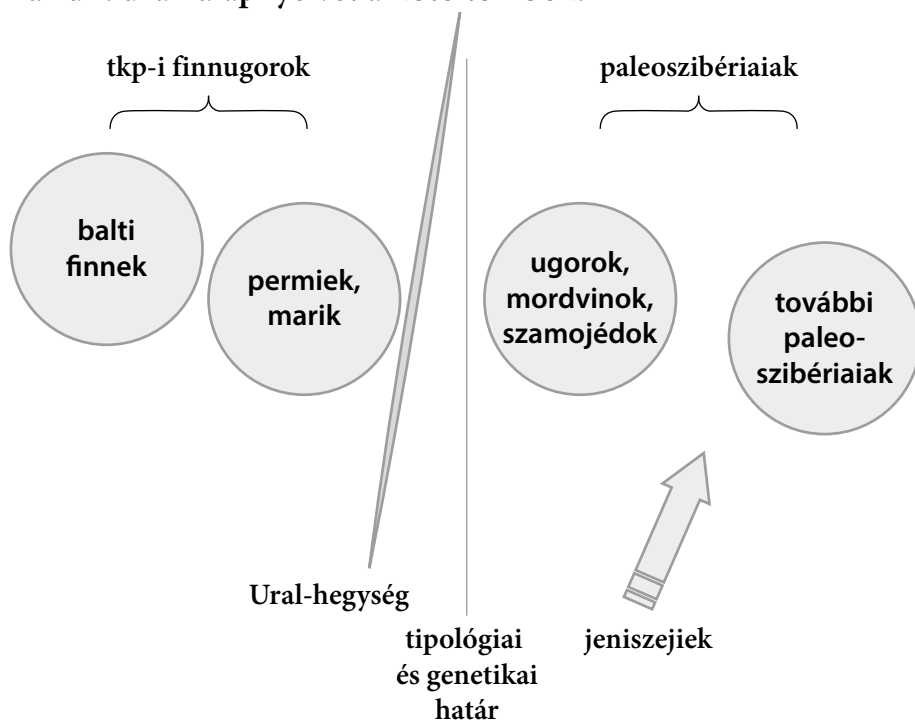
2.1. A magyar mint paleoszibériai nyelv

A morfológiát tartom a nyelvi rekonstrukciók legfontosabb elemének. Erre hatnak a legkevésbé az idegen nyelvek, ennek elemei alkotnak olyan szilárd rendszert, amely egyes építőköveinek kiválása után is fennmarad.

Az uráli nyelvek morfológiájának, s részben morfoszintaxisának elfogulatlan vizsgálata alapján arra az eredményre jutottam, hogy a hagyományos – fentebb is bemutatott – ágrajzzal ellentétben, egyszerűsített az uráli alapnyelv kialakulásának folyamatára is választ adva három nyelvi-etnikai tömböt kell feltételeznünk, amelyekből létrejöhetett a ma uráli alapnyelvnek tartott idióma.

Az uráli alapnyelv kialakulása/1

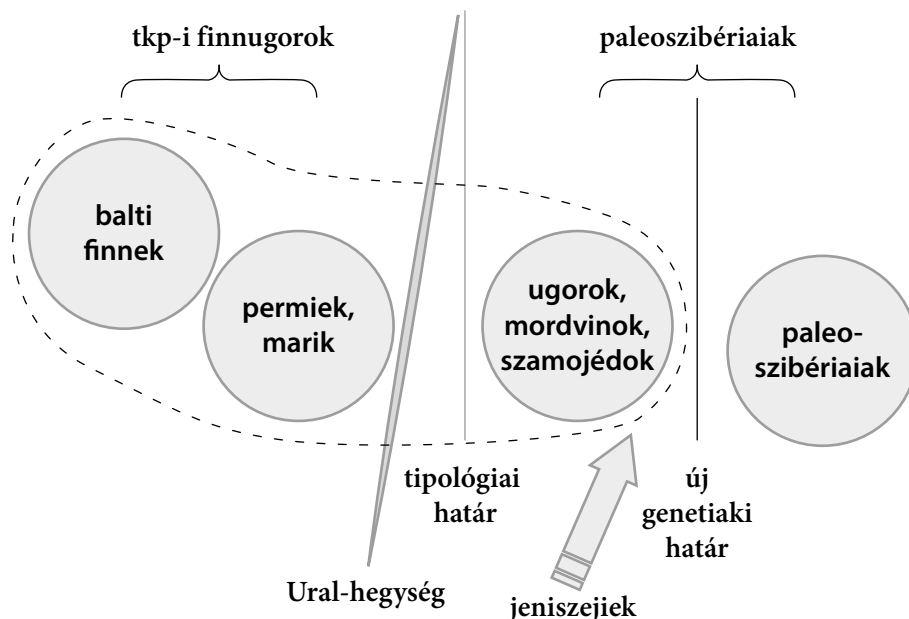
- az ún. uráli alapnyelvet alkotó tömbök:

4. ábra Az uráli alapnyelv kialakulása/1

Az uráli alapnyelv kialakulása/2

- az ún. uráli alapnyelvet alkotó tömbök:

5. ábra Az uráli alapnyelv kialakulása/2

(Az ábrán szereplő tkp-i finnugorok elnevezés, persze, hamis, hiszen az ugorok egy másik tömbben vannak; helyénvalóbb volna egyszerűen finn–permi–mari tömbökről beszélni.)

Milyen jegyek alapján választható le a keleti tömb, benne az ugorokkal, a mordvinokkal és a szamojédokkal? (Mondanom sem kell, hogy felzúdulás fogadta mind a három tömb feltételezését, mind pedig a mordvinoknak a keleti tömbbe való besorolását.)

Csak néhányat említek, időhiány miatt a részletek kifejtése nélkül:

- két igeragozás megkülönböztetése és ennek morfológiai megoldásai (a lényeg: nem a tárgy határozott-határozatlan volta dönti el a ragozási típus kiválasztását, hanem a fókusz-szerep; ezért használják a XVI. századi magyar nyelvben a két konjugációt a maitól eltérően);

- a tárgy kifejezése lokatívusszal (lásd *bennünk/et/*, *bennetek/et/*), a *-t* mint helyhatározó és tárgyjelölő egybeesése; ahogy a finn–permi–cseremiszi blokk hatására kialakul az akkuzatívusz, úgy szorul ki a *-t* helyjelölőként a paradigmából, s csak reliktumként marad meg (városnevekben, határozószókban)
- a cseremiszen is van nyoma: az ún. akkuzatívuszi *-m*-nek van időhatározói funkciója is (accusativus temporalis), de ez lehet egy általánosabb jelenség: van ilyen az indoeurópai nyelvekben is (német: *Anfang Mai, den siebten Dezember*, lett: *katru dienu* 'minden nap')
- a névszó predikatív ragozása (a magyarban csak a *-t-s* múltidő őrzi a nyomát)
- átmenet az aspektusos versus tempuszos nyelvi tömbök között (az európai nyelvek tempuszosak, a paleoszibériaiak aspektusosak, ezért időjelölésük is eltér: a múlt idő jelöletlen, a jelen idő jelölt; a szamojéd és az obi-ugor nyelvekben lehet redundancia, vagy kialakul másodlagos funkció: momentán igék esetén a múlt idő jelöletlen, frequentatív-duratív igék esetében a múlt jelölt; a magyarban a *lőn, tőn, vőn* ige őrizheti a jelöletlen múlt állapotát)

Mindezek a jelenségek megtalálhatók a paleoszibériai nyelvekben, a finn–permi–mari nyelvi tömbökben viszont nem.

2.2. A magyar mint finnugor nyelv

A legnyugatibb paleoszibériai tömb mintegy 8 ezer éve kerülhetett szorosabb kapcsolatba az Uráltól nyugatra élő nyelvekkel. Megkezdődik a kölcsönös nyelvi egymásra hatás. A paleoszibériai tömb nyelvei – eltérő mértékben ugyan, de – vesznek át szavakat, bizonyos morfológiai elemeket (például az akkuzatívuszt mint tárgyjelölő esetet a korábbi lokatívuszi használat helyett és mellett), a permi–mari tömb pedig a kettős igeragozás gyengített változatát. A lexikai átvételek különböző mértékére utal, hogy a szamojédban a 'fej', 'kéz', 'láb' szó eltér a finn–permi–mari tömbökben használtaktól, de az ugor nyelvek és a mordvin átvették a finn–permi–mari nyelvekből ezeket a testrészneveket.

A grammatikai kölcsönhatásokat megkönnyíti, hogy az ÉNYÖV nyelvei – a később, mintegy 8000 évvel ezelőtt betelepült jenyiszejiek flektáló nyelve kivételével – agglutinálók (az idők során a jenyiszeji nyelvekben is megjelen-tek agglutinatív vonások a morfológiában, ami az areális nyelvészetben honos felfogás – ti. az eltérő típusú nyelvek a morfológiában nem hatnak egymásra – újraértékelését igényli; minden csak idő kérdése).

2.3. A magyar mint közép-európai nyelv

A magyar nyelv jó ezer éve bekerült egy közép-európai nyelvi közegbe, s ez idővel jelentős változásokat indított el, ám ez a nyelv alapvető szerkezetét nem érintette. Csak a morfológiában, illetve a morfoszintaxisban bekövetkezett változások közül kettőt említve:

- az ún. finnugor (latívuszi, ablatívuszi) vonzatok semlegesülése lokatívuszbán (hasonlót találunk az észtbén is),
- a két igeragozás funkcionális átalakulása, s az átmeneti időre jellemző redundancia (ti. a határozott tárgy jelölésére egyidejűleg két eszközt veszünk igénybe: a határozott névelőt és az ún. tárgyaz igeragozást, holott a nyelv gazdaságossága szempontjából elegendő volna csak az egyik használata).

3. Zárásul

A fentiekben rövid betekintést adtam a magyar nyelv eredetének kérdésébe. A munka dandárja még előttünk van. Csak néhányat említve:

- az uráli nyelvek elfogulatlan vizsgálata,
- az alapnyelv új szempontú rekonstrukciója (figyelembe véve, hogy az alapnyelv az emberi nyelv fejlődésének egy kései, retrospektíve, önkényesen megállapított állomása),
- az ugor és a szamojéd népek genetikai vizsgálata (a *Roots* program keretében annyi kiderült, hogy a szamojédok eredetileg paleoszibériaiak, az (obi-)ugorok pedig hozzájuk közel álló népek);

- a mordvinok genetikai vizsgálata, hogy igazolható-e a mordvinok paleoszibériai eredete, ami a nyelvük alapján feltételezhető (szemben azzal a felfogással, hogy mindez önálló belső nyelvi fejlemény, ami nehezen képzelhető el);
- a paleoszibériai nyelvek összehasonlítása az uráliakkal és az altajiakkal, lévén, hogy a finn–permi–mari tömbök morfológiai-morfoszintaktikai szempontból közelebb állnak az altajiakhoz, mint az eredeti ugor–szamojéd–mordvin tömbhöz.

A SZERZŐ IDEVÁGÓ MUNKÁI:

Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische).

[Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43] Harrassowitz, Wiesbaden, 1995.

Közép-Európa: nyelvi konvergenciátáj. [Dissertationes Savarienses 30] Szombathely, 2003.

Gyökereink. Nap Kiadó, Budapest, 2011.

Convergent linguistic tendencies in the Bernsteinstrasse / Central-European linguistic area (Central Europe as a Landscape of Convergence). Constantine the Philosopher University in Nitra Faculty of Central European Studies, Nitra, 2015.

Még mindig ugor-török háború. Nap Kiadó, Budapest, 2020.

A TÖRTÉNETI NYELVÉSZET ŐSTÖRTÉNETI ALKALMAZHATÓSÁGÁRÓL: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

POMOZI PÉTER

ABSZTRAKT: A történeti nyelvészet két évszázados, modernkori történetének különböző irányzatai erősen eltérően viszonyultak a nyelvrokonság és etnikum viszonyához. Rövid tanulmányomban a szűk időkeret ellenére megpróbálom bemutatni, mi az, amit a történeti nyelvészet nagy bizonyossággal meg tud mutatni, és azt is, hogy különféle, részben innovatív kutatási módszerekkel milyen, az őstörténet szempontjából sem közömbös eredmények várhatók tőle. Másrészt röviden áttekintem az evolucionista összehasonlító nyelvészeti módszereket, melyek nézetem szerint intra- és interdiszciplinárisan is zsákutcát jelentenek. Azonban azt szintén hangsúlyozni kell, ha már korlátokról is esik szó, hogy a történeti nyelvészet és önmagában egyetlen másik őstörténetileg releváns tudományterület sem kínál őstörténeti varázsszönyeget. Rövid, kísérleti jellegű táblázatban próbálom meg összegezni, mik a történeti nyelvészet, a folklorisztika, a régészet és az (archo)genetika (ős)történeti erősségei és gyengéi, újlóag amellet érvelve, hogy a magyarság őstörténetére vonatkozó releváns új információt csak interdiszciplináris megközelítéssel, a társtudományok konvergáló és divergáló részeredményeinek mélyreható elemzésével nyerhetünk.

KULCSSZAVAK: nyelvtörténet, nyelvhasználat, őstörténet, inter- és transzdiszciplinaritás

ABSTRACT: Applicability of historical linguistics in the field of prehistory: possibilities and limitations. The different trends of the modern history of historical linguistics over two centuries have taken very divergent approaches towards the relationship of linguistic affinities and ethnicity. In this paper I will briefly try to present what historical linguistics is able to reveal with reasonable certainty, and what outcomes – relevant from the perspective of prehistory – this discipline is expected to achieve by using different and partly innovative research methods. I will also make some observations about the evolutionist comparative linguistic methods, which – in my view – definitely lead to an inter- and intradisciplinary impasse. However, speaking of limitations, it is important to underline that neither historical linguistics nor any other prehistorically relevant discipline offers a prehistoric crystal ball. I will try to summarise the (pre)historical strengths and weaknesses of historical linguistics, ethnography, archaeology and archaeogenetics in a short, experimental table, restating the argument that relevant new information about Hungarian prehistory can only be obtained via an interdisciplinary approach and with a thorough analysis of the converging and diverging results of the other disciplines.

KEYWORDS: language history, comparative linguistics, prehistory, inter- and transdisciplinarity

1. Nyelv és etnikum, nyelv és nemzet: bevezető megjegyzések a nyelvtörténet fontosságához

Az alábbi, rövid tanulmányban a történeti nyelvészet, különösen is a történeti összehasonlító nyelvészet néhány fontos vonására szeretném ráirányítani a figyelmet, elsősorban abból a szempontból, milyen őstörténeti relevanciája van, és – további, innovatív kutatások fényében – milyen relevanciája lehet ennek a stúdiumnak. A modern polgári nemzettudat részeként a nyelv kérdése meg-

határozóvá, a nemzeti identitást formáló tényezők egyik legfontosabbikává, ha nem a legfontosabbikává vált. Nem véletlen, hogy „nyelvében él a nemzet”¹ igazságát még az is ismeri, aki bele sem gondol abba, hogy az olyan, sok országra széttagolt nemzetek esetében, mint amilyen a trianoni békediktátum következtében a magyarság is, mindennapos jelentősége van e szólásnak.²

Talán nyelvünk különleges helyzete, kiegészülve a kölcsönösen megérthető nyelvrokonok hiányával, továbbá bizonyos történelmi tények és mítoszok tették a nyelvrokonság kérdését is kiemelt kérdéssé, Pusztay János szavaival élve „egyedülálló módon érzelmi kérdéssé”,³ olyannyira, mintha a nyelv, a magyarok anyanyelvének jövője szempontjából éppen a nyelvrokonság kérdése, ill. az ahhoz való viszonyulás lenne a kulcskérdés. Tegyük hozzá, a teljes magyar nyelvterületen megfigyelhető ez a szemlélet, beleszámítva a magyar diaszpórát is egészen Ausztráliáig. Az érzelmeket csak fokozta, hogy a szovjet rendszer hatalmi és ideológiai okokból háttérbe szorította a nomadizáció, a nomád állatartó életmód (és népek) kutatását, és ezzel az a látszat keletkezett, mintha a nyelvrokonság kutatása szembeállítható lenne a folklórban megőrzött hun-magyar eredethagyomány kutatásával, másfelől pedig mintha a magyar nyelv finnugor eredete kizárná vagy legalábbis bagatelizálná huzamos két- és többnyelvűség során a magyar nyelvet ért intenzív törökségi lexikai és grammatikai hatást.⁴ A helyenként érzéketlen hangvételű tudományos kinyilatkoztatások, továbbá a bonyolult kérdések tisztázását nem mindig segítő, hamis történelmi mítoszokra épülő, javarészt világhálós narratívák is erősen hozzá-

1 A szólást sokan eredeztetik gróf Széchenyi Istvántól. A reformkorban számtalan variációban elhangzott gondolat hosszas kifejtése szerepel Széchenyi 1842-es akadémiai évvértékelő beszédében és a később egybeszerkesztett Hunniában is: „Midőn 1825-ben felálló Akadémiánk eszméje újra megpendült [...] rég elismerték hazánknak messzebbre látó már most elhunyt hívei, hogy nyelvünk körül forogna nemzeti létünk” (Széchenyi 1981 (1842), 12, vö. még idem 12–22; 1858, VI–VIII., 1–7.) Ugyan más köntösben, de maga a gondolat azonban már Sylvester János 1539-es *Grammatica hungarolatina*jának előszavában is felmerült.

2 A magyar nyelv- és nyelvjárasterület a Magyar Királyság feldarabolásától függetlenül megmaradt, s ebben a helyzetben a közös nyelv vált a nemzet összetartozásának legfontosabb elemévé.

3 Pusztay 2011, 11.

4 vö. pl. Csáji 2007; Sándor 2011, 415–430.

járultak ahhoz,⁵ hogy a művelt közvélemény jelentős részében (még inkább) összegubancolódjanak egyes őstörténeti szálak. E körülmények magyarázzák az időnként forró közéleti vitákat és azt a gazdag pszeudofolklor-irodalmat is, mely a kérdést körülöleli sosem létezett kódexek anyagának világhálós közlésétől a sumér-magyar és az etruszk-magyar nyelvrokonság vissza-visszatérő tételeiig.

Nyelv és modern nemzeti identitás fennebb említett kapcsolata is magyarázhatja a felfokozott érdeklődést, mert az érvelők egy része úgy véli, a nyelv eredetével a nép eredetére is fény derül. Csakhogy néperedet és nyelveredet között egyáltalán nem szükségszerű az egyenes összefüggés, sőt! Ami az eurázsiai kontinens utóbbi néhány tízezer évét illeti, annak folyamatosan lakottá váló, összefüggő nagy területeinek nép- és nyelvtörténetében épp a bonyolult, áttételes összefüggések a gyakoribbak. Eurázsia több tízezer éves nyelvtörténetében a mai eurázsiai nyelvcsaládok „suhancoknak” számítanak, s ami ezek előtt volt, nyelvészeti alig-alig, és csak rettentő hipotetikusan kutatható. Szemben Eurázsia gén-történetével... Igencsak óvatosan kell hát bánnunk nyelv és etnikum kapcsolatának távoli múltba vetítésével.

A nyelv- és etnikum-történet közötti egyenes összefüggés hiányát a Kárpát-medence mai etnikai-nyelvi mozaikjának példáján is könnyű belátni, ahol genetikai szempontból számos „rokon nép” él: pl. a palócot a felvidéki szlováktól kizárólag a nyelv és bizonyos kulturális sajátosságok különítik el, de már a népzenében, népdalmotívumok területi elterjedtségében és a folklor egyéb műfajaiban ismét sok rokon vonást találunk közöttük. *Mutatis mutandis* ez számos nép viszonyában igaz a Kárpáti régió belül is. Vagyis egyfelől teljesen azonos génállományú populációk is beszélhetnek eltérő nyelvet és vallhatják magukat a modern polgári nemzetfogalom alapján más és más nemzethez tartozónak, másfelől pedig egy adott nyelvet beszélő populációnak is lehet igen színes a genetikai őstörténete. A jelenség nyelvi okát valójában nem is a történeti nyelvészet, hanem a korai modern többnyelvűségkutatás, s az annak nyomán kiala-

5 Elvi okból nem adatolom egyik „táborból” sem a vitázók hosszú sorát, mivel írásom célja nem a megbélyegzés, nem a parttalan viták további korbácsolása, hanem nyelvtörténet valós megítélésének, nyelvtörténet és őstörténet valós viszonya láttatásának elősegítése.

kuló, ún. kontaktnyelvészet (kontaktológia) fejtette meg: belátható, a nyelvek egymás mellett élése intenzív, alapesetben többirányú kölcsönhatásokkal jár, s e kapcsolatok kölcsönös interferenciákat okoznak. Ezek a változások, különféle gazdasági, hatalmi, szociális, kulturális okokkal társulva táptalajai a régebbi korokban is gyakori nyelvi dominanciaváltozásoknak és nyelvcseréknek. Ilyen ok lehetett többek közt az exogám házastárs szerző gyakorlat vagy egy sztyepei nomád civilizáció hatalmi szerkezetének változása: pl. új hatalmi keretekbe ágyazódás vagy nagyszámú idegenajkú népesség (törzs) betagozódása esetén.⁶ Ahol pedig nyelvcserével kell számolni az érintkező populációk között, akár az adott populáció(k) migrációs vagy „helybenlakásos” szakaszában, ott értelemszerűen nem fog megegyezni a nyelvek történeti mozgásáról megrajzolható (tér)kép az archeo- és populációgenetikai kutatások nyomán kirajzolódó (tér)képpel. Azonban ettől még mindkét (tér)kép tanulságaira, sőt, ezek egymásra vetítésére is szükségünk van ahhoz, hogy tisztábban láthassunk bizonyos őstörténeti kérdéseket. Nem nyelv és etnikum szembeállítására, hanem nyelv és etnikum tudományos tényeinek higgadt egymás mellé állítására és lehető összegzésére van szükség.

Mindezek miatt látszott célszerűnek számomra áttekinteni, milyen jelentősége van a nyelvtörténetnek az őstörténet szempontjából. Azonnal leszögezhetjük: olyan jelentősége semmiképp sincs, hogy abból messzemenő következtetéseket vonjunk le egy mai etnikum előtörténetére, még kevésbé géntörténetére.

-
- 6 Ezen folyamatos nyelvcseréknek számunkra szomorú, könnyen (be)látható példája a trianoni békediktátum következtében szétagolt, idegen államok fennhatósága alatt kisebbségi sorba került magyarság. Semmi sem változott genetikailag az érintett területek népességében, mégis drasztikus nyelvcserék kezdődtek az utódállami asszimilációs kényszer hatására. A kisebbségellenes politikai presszió premisszája éppen az volt, hogy nyelvében él a nemzet, tehát ha a nyelvét elveszük tőle, akkor a nyelvváltás is megtörténik. Tehát nagyon is „egyszerűen” végbemehet akár tömeges nyelvcseré is, mely tömeges identitásvesztést, de legalábbis identitásválságot okoz, mégpedig a legkisebb genetikai változás nélkül. Igaz, a felülről irányított, erőszakos asszimilációs politikát szintén nem lehet korlátlanul visszavetíteni korábbi korokba, különösen nem a nemzetállamok előtti korokba, sem pedig a tartósan spontán két- és többnyelvű területek nyelvváltó dinamikájára, azonban néptörténet és nyelvtörténet lényegi össze-nem függésére mégis beszédes példa.
- 7 Ez a „helybenlakás” egy nomád (nagy)állattartó társadalom esetében igencsak viszonylagos, semmi köze a letelepedett populációk tényleges földhöz-, netán röghöz kötöttségéhez.

Nem lényegtelen az sem, hogy egy etnikum bonyolult őstörténetében lehetnek egymással laza vagy épp látszólag, jelenlegi tudásunk szerint (még) semmilyen kapcsolatban sem lévő nyelvészeti, genetikai, régészeti szálak. Ráadásul itt van az előzőeknél többnyire kevésbé középpontba emelt folklór-szál is, melyet a magam részéről feltétlen hozzásorolok az őstörténet legfontosabb szálaihoz. Pontosán egy eredetmonda, vagy a hun-magyar folytonosság motívuma olyan elem, amely szájhagyomány útján öröklődhet akár századokon vagy ezer éven át, így egy adott etnikumnak hosszú időn át sajátja, identitásképző eleme lehet.⁸ A folklórhagyomány tehát bizonyos szempontból jobban is kötődik a néptörténethez, mint a három másik őstörténeti szál. Szemben a régészettel és a nyelv történetével (is), mely – ahogy a terminus is sugallja, a nyelv története. Nota bene, nem kevésbé izgalmas és nehéz a genetikatudományok természet tudományos egzaktsággal felvázolt eurázsiai génmigrációs útvonalainak társadalomtudományi értelmezése: maga a „nép” sohasem tudhatott ősei génállományáról a 20. század utolsó két évtizede előtt semmit, így a még nem létező információknak nem lehetett identitásképző szerepe sem. A DNS-alapú filogenetika a 21. század szülötte, s a genetikának az őstörténet szempontjából különösen releváns részterületei, mint amilyen az archeo- és részint a populációgenetika is, már csak emiatt is nagyon fiatal tudományágak.

2. Nép és nyelv másodszor: néhány szó a történeti nyelvészet hőskorának szellemtörténeti háttéréről

A történeti nyelvészet a nyelvek történetével, a nyelvek esetleges rokoni és egyéb kapcsolataival, a magyar nyelvtörténet pedig a magyar nyelv történetével és kapcsolataival foglalkozik. Ezt a triviális tényt a bevezetőben mondtak miatt érdemes *expressis verbis* rögzíteni. A mai (euroatlanti) értelemben

⁸ A folklórnak a nyelvtörténeti vizsgálódások kiterjesztése szempontjából is kiemelt szerepe lehet, erről a harmadik pontban még esik szó.

vett összehasonlító nyelvtudománynak (német *vergleichendes Sprachwissenschaft*, angol *comparative linguistics*), idősebb testvére⁹ a történeti összehasonlító nyelvészet. Mint látható, itt különböző elnevezések, tudományterületi illetékességek mosódnak egymásba. Hogy pontosan mi a történeti összehasonlító nyelvészeti kutatás és a nyelvtörténeti kutatás viszonya, azt alább, a 3. fejezetben egy színes ábrán próbálom világossá tenni. (Közöttük sem rész-egész, sem mellérendeltségi viszony nincs, inkább egyfajta „feladatmegosztás”.)

Mivel a magyar közgondolkodásban így vagy úgy, de a nyelvrokonság ügye központi kérdéssé vált, illő, hogy a történeti összehasonlító nyelvészet kialakulásának hátterére és mai eszköztárára a jobb megértés kedvéért külön figyelmet fordítsunk. E tudományszak számos korábbi európai¹⁰, köztük magyar előzmény¹¹ után iskolateremtő módon németföldi egyetemeken, pl. Göttingában alakult ki a 19. század elején, ahol több magyar nyelvről később publikáló tudós is tanult. A földrajzi helyzet természetesen azt is jelentette, hogy a korabeli német kulturális kontextus erőteljesen hatott rá. Amikor az indoeurópai nyelvek, köztük a germán nyelvek rokonságát kezdték kutatni német földön, akkor számos teoretikus úgy gondolta, az indogermán alap-

9 Fiatalabb testvére a nyelvészeti összehasonlító stúdiumoknak a nyelvtipológia (tipológiai összehasonlítás), habár ennek is vannak 19. század eleji, nem lényegtelen gyökerei.

10 Ezek közé tartozik a magyar szempontból sem érdektelen Martin(us) Fogel(ius) (1634–1675) és Peter Simon Pallas (1741–1811) munkássága: utóbbi II. Katalin cárnő támogatásával olyan szójegyzéket is összeállított az orosz birodalom népei közt tett utazásainak leírásai mellett, melyben 285 szót írt össze kétszáz (!) nyelvből. *Linguarum totius orbis vocabularia* c. művének első kötete európai és ázsiai nyelvek szavaival 1786-ban jelent meg Szentpéterváron. Az indoeurópai stúdiumok előfutárai közt Sajnovics kortársa, William Jones (1746–1794) érdemel említést, aki a szanszkrit, a görög, a gót és a kelta lehetséges rokonságával foglalkozott.

11 Sajnovics, Johannes: *Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Magyarul I. Sajnovics 1994. Sajnovics művében először közli a Halotti beszéd és könyörgés teljes szövegét betűhív változatban és Faludi értelmezésében, és rendkívül bő anyagot, közte szójegyzéket közöl a magyar és a lapp közötti hasonlóságokból; Gyarmathi Sámuel: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Magyarul Gyarmathi 1999. Gyarmathi már nemcsak lexikával és szóhasonlítással, hanem az alaktan és a mondattan jelenségeivel is foglalkozott, sőt kiterjedt finnugor nyelvi anyagán túl törökségi és szláv lexikai összevetést is végzett.

nyelv (indogermanische Ursprache) remélt megismerése egyúttal az érintett nyelveket beszélő népek eredetéről is felvilágosítást adhat. Egyszerűbben fogalmazva úgy gondolták, a nyelv történetével fény derül az azt beszélő etnikum történetére is, és e felfogást csak erősítette, hogy a nyelv-rokonságra, a nyelvek vélelmezett leszármazására is úgy kezdtek tekinteni, mint a vérrokonok leszármazását bemutató családfákra. E gondolati keret reminiscenciái ma is „elő-előbújnak” az indogermanisztikában, nemrég jártam a planet-wissen.de tudománynépszerűsítő honlapon, a germán nyelvek szócikkre vettem pillantást, melyet az alábbi mondat indít: „Jedes einzelne germanische Volk hatte seine eigene Sprache, zum Beispiel Gotisch, Alemannisch oder Fränkisch.”¹²

A dualizmus-kori Magyarországon dúlt ugor-török háborúban is megjelent ez a szemlélet: Hunfalvy Pál, egyébként Vámbéry Ármin érzékenyebb, nyelvi realitásoknak jobban megfelelő szemléletével szemben teljes egyenlőséget tett nyelv és *nemzet* [sic!] eredete között. Mint 1883-as akadémiai felolvasásában mondta „A nemzetek ethnikai eredetét, nem mai physikai összeolvadottságát, csak az illető nyelv határozhatja meg. A nemzetek ethnikai eredetét az illető nyelv eredetével kell egynek tartani.” Alább így folytatta: „Bármely nemzet eredetét kétféle eszközök segítségével kell keresni... A segédeszközök egyik fele a rokon nyelvek tárházában van lerakva, melyet azokból ki kell szedni; másik fele a történelmi emlékek és emlékezések, amelyekbe a szóhagyományt vagy örökölt hírt is számítjuk [...]”¹³ Hunfalvy később még kifejti, a nyelvi tények csalhatatlanok, a történelmi hagyomány megbízhatósága pedig kérdéses. Szempontunkból azonban most nem ez, hanem az érdemel különös figyelmet, ahogy Hunfalvy a nyelveredet őstörténeti jelentőségét abszolútizálja. Számára ez tűnik az egyedüli igazán hiteles forrásnak, ráadásul a „nem mai physikai összeolvadottság” egyébként helyes kitétele ellenére tipikus 19. századi egyenlőségjelet tesz akkori nemzet és az etnikum korábbi állapotai közé.

12 „Minden egyes germán népnek megvolt a maga saját nyelve, így pl. a gótoknak, alemánoknak, frankoknak is.” – a szerző fordítása.

13 Hunfalvy 1883, 35, 37.

Nép és nyelv közötti ilyen egyenlőségjeltevés, ethnosznak illetően értelmezése valójában a korábbi korszakok történeti és nyelvtörténeti realitásainak tökéletes figyelmen kívül hagyását mutatja, s nem más, mint a 19. század elején-folyamán megfogalmazódó nemzetelméletek önkényes visszavetítése olyan korokba, ahol ezeknek már nincs vagy alig van relevanciájuk.

Ez – legalábbis egyes társadalomtudósok, köztük e sorok írója szerint is – rendkívüli tehertétel minden történeti érdekű kutatás számára,¹⁴ s így magától értetődően a nyelv történetével bármily keretben foglalkozó kutatások számára is. A probléma jelentőségére való tekintettel érdemes még elidőznünk a nyelv és etnikum=nemzet fogalmak szoros összekapcsolásának kezdeteinél, és ki kell kitérnünk még két fontos momentumra s egy magyarázó körülményre, melyek érthetőbbé teszik, miért is kapcsolódott össze nyelvrokonság és néprokonság gondolata a módszeres történeti összehasonlító kutatások kezdetén, helyenként, mint Hunfalvynál is, rögeszmeszerű erővel.

2.1. *Kulturnation vs Staatsnation: A nemzet feljő*

A nemzeti romantika időszaka egyúttal a nemzetről, nemzeti azonosságtudatról folytatott viták hőskora is Európa-szerte, régióként persze jelentős időeltolódással. Németföldön a nemzeti eszmény, adott etnikum nyelvi-kulturális jegyei mellé nem lehetett állami keretet rendelni a 18–19. sz. fordulóján, tekintve, hogy szó sem volt egységes Németországról. Szemben Franciaországgal, ahol 1789. eseményei világossá tették, hogy egy szigorúan etatista keretekben gondolkodó hatalmi elit formálja a francia nemzeteszmenyt, klasszikusan megtestesítve a mindennek feletti Staatsnation-felfogást.¹⁵ Cseppet sem véletlen tehát,

14 Etnosz, etnicitás korszpecifikus problémáihoz, az evolucionista hagyomány és a nemzetelméletek retrospektív kezeléséhez érdemes fellapozni Csáji László Koppány néhány érdekes összegzését, vö. különösen Csáji 2007, 5–20; 2016, 40–51.

15 Ennek megfelelően már a forradalom időszakában módszeresen megkezdődött a nyelvi-kulturális másságok (a másság nem minden esetben jelentett kisebbséget) drasztikus felszámolása a köztársaság, majd a császárság területén. Bizonyos fokig ennek továbbélése a francia politika hagyományos érzéketlensége Európa őshonos kisebbségei irányában. (Vö. baszk, breton, gascogne-i kérdés Franciaországban.)

hogy a nyelvcsalád-teória, „a nyelvi eredet kulcs a népi eredethez” koncepciója német kulturális közegben fogant, hiszen itt az etnikai-nyelvi nemzetkoncepciónak (Kulturnation) az említett történeti-politikai okokból nem volt alternatívája. A magyar történelmet tekintve árnyaltabb a helyzet: a kora középkortól a romantika koráig, a Szent Istváni Magyarország alattvalóit többé-kevésbé jellemző hungarus-tudat azt jelentette, hogy az állam az őt alkotó lojális etnikumok közössége. Ebből eredően a török hódoltság hatására, az ország idegen zsarnokságok alatti feldarabolódása után a magyarság „Kulturnation”-státusza, – ha a jobb érzékeltetés kedvéért megengedhetjük itt ezt a retrospektív fogalmi játékot – még kézzelfoghatóbbá vált. Nem véletlen, hogy Itálián kívül éppen magyar földön születtek az európai szellemtörténetet tekintve meglepően korai írások nyelv és nemzeti azonosság, nemzeti felemelkedés összefüggéseiről. A Magyar Királyság területi integritása megszűnt. A kulturális azonosság identitásszervező erejéhez önmagában persze kevés lett volna a kedvezőtlen hatalmi fordulat. Kulturális „túlélésünkhöz” hozzájárult az európai méretekben is jelentős kiterjedésű nyelvjáróterület viszonylagos egységessége, mely segítette az egységes irodalmi nyelvváltozat-csírák korai létrejöttét. A magyar nyelv ezen, németföldi vagy épp itáliai szemmel különleges vonását, a nyelvjárások és a rétegnyelvek (!) közötti kölcsönös megértést már Galeotto Marzio, Mátyás király udvari történétírója és könyvtárosa is lejegyezte a Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyve XVI. fejezetében. „Hungari enim sive nobiles sive rustici sint, eadem fere verborum conditione utuntur et sine ulla varietate loquuntur, eadem enim pronuntiatio, eadem vocabula, similes accentus ubique sunt.”¹⁶

1920 után aztán a magyarság ismét kényszerből, immár a fogalom klaszszikus értelmében vált „Staatsnationból Kulturnationná”. Nem árt itt visszatulni Széchenyinek A Magyar Academia körül c. munkájára sem, ahol állam – nemzet – nép–nyelv témakörét jövőbe látó bölcsességgel járta körül. Ebben nemcsak a Széchenyi-Kossuth eszmei vita egy lényegi fejezetének nyelvi vetü-

16 „A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, körülbelül ugyanazon a módon használják a szavakat, nincs különbség beszédjükben, ugyanazok a kifejezések, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt.” (Galeotto Marzio: Kardos Tibor fordítása)

leteit látjuk, hanem valójában a Kulturnation–Staatsnation vita egyfajta korai megjelenését is. Széchenyi teljes közéleti munkásságában kitüntetett szerepe volt a magyar nyelvnek, mint a nemzeti identitás, a nemzeti kultúra és a nemzeti tudományok elsődleges hordozójának. Széchenyi kristálytisztá érzésével szemben, aki látja, hogy kulturális és gazdasági felemelkedés nélkül álom Magyarország integritásának megőrzése, Berzeviczy Gergely 1817-ben bécsi szakfolyóiratban értekezik arról, hogy nyelv és kultúra identitásképző ereje lejárt, a különféle nemzetiségeket az egységes állami keret tereli közös akolba, s ez lesz az új egyesítő erő. Mintha jakobinusokat hallanánk, s ez Berzeviczy élettörténetét ismerve nem is meglepő.

Ebben a forrongó, Európa új nemzeti felosztásának hajnalára eső korban születik a történeti összehasonlító nyelvészet, éppen egy akkor már erős, ám saját államisággal nem rendelkező nemzetének fiai körében.

2.2. Az interdiszciplináris kutatási környezet hiánya a XIX. században

Más aspektusból is megérthetjük, miért gondolhatta számos nyelvész a 19. század első felében és közepén is teljes jóhiszeműséggel, hogy a nyelvészet az őstörténet „királycsinálója” lehet. Igaz, ez az előző és a következő oknál kisebb jelentőségű, de mint magyarázó körülmény, mégis idevág. A történeti összehasonlító nyelvészet hajnalán ugyanis még csak elvben sem volt a nyelvészetnek ehhez interdiszciplináris kontextusa (bizonyos történettudományi és kezdetleges folklorisztikai kutatásokon kívül). Nem volt még kialakult régészettudomány, és magától értetődően nem volt genetika sem, így a tudományközi párbeszéd lehetősége, szemben a 20–21. század fordulójával, egyáltalán nem volt adott. Az előző alpontban részletezett társadalomtörténeti kontextusban, kiegészülve a nyelvek történeti vizsgálatakor használt biológiai metaforákkal, valóban úgy tűnhetett, hogy a nyelv története a nép története is. A darwini evolucionizmus társadalomtudományokba hatolása csak tovább erősítette ezt a vélekedést.

2.3. Az evolucionizmus hatása a nyelvtudományra

Az Ursprache 'ősnyelv' terminus, ill. a leánynyelvek ősnyelvből való levezetése már Darwin színrelépése előtt előlegezte a darwini evolucionista metaforát,¹⁷ amelyet a történeti nyelvészet, szintén németföldi (Lipcséből eredeztethető) újgrammatikus iskolája teljes egészében magáénak is vallott. Darwin főművének ide vonatkozó passzusait hosszabban idézzük, mert igen tanulságosak: „If we possessed a perfect pedigree of mankind, a genealogical arrangement of the races of man would afford the best classification of the various languages now spoken throughout the world; and if all extinct languages, and all intermediate and slowly changing dialects, were to be included, such an arrangement would be the only possible one... The various degrees of difference between the languages of the same stock would have to be expressed by groups subordinate to groups; but the proper or even the only possible arrangement would still be genealogical; and this would be strictly natural, as it would connect together all languages, extinct and recent, by the closest affinities, and would give the filiation and origin of each tongue.”¹⁸ A fajok és nyelvek közötti darwini megfeleltetés újabb lehetőséget teremtett arra, hogy egyes kutatók nyelvek és népek története között merész párhuzamokat vonjanak. A darwini evolucionista metafora nyelvészeti (vad)hajtásai¹⁹ a mai napig fellelhetők

17 Valójában Darwin főművében szó sincs metaforáról, Darwin gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a fajok leszármazásának és a nyelvek leszármazásának módja között, l. a Darwin idézetet eredetiben és a következő lábjegyzetet is!

18 Darwin 1859, 423. „Ha az embernek egy teljes leszármazási táblázata, vagyis családfája állna előttünk: az emberi válfajoknak genealógiai beosztása a legjobb osztályozást szolgáltatná az egész világon használatban lévő különböző nyelvekre nézve; és ha valamennyi kihalt nyelv és valamennyi közbenső és lassan változó tájnyelv szinte befoglaltatnék, csupán ezen beosztás volna az egyetlen lehetséges. [...] Az ugyanazon törzsből származott nyelvek közötti különbség különböző foka az egymásnak alárendelt csoportok által volna kifejezhető; azonban a leghelyesebb, sőt egyedül lehetséges berendezés mégiscsak a genealógiai lehetne; ez pedig szigorúan természetes lenne, amennyiben az valamennyi, már kihalt, és még élő újabb nyelveket a legközelebbi rokonság útján kötne össze egymással, és mindenik nyelvnek kifejlődési menetét és eredetét is kimutatná.” Magyarul: Darwin 1873, 244–245.

19 Két megjegyzés Darwin és a társadalomtudományok kapcsolatához: a darwini biológiai tanoknak nem megjelenése, hanem összefoglalása *A fajok eredete*, az ebben összegzett eszmerendszer egyes elemei már a nyolcvanas évek közepétől elkezdtek bekerülni a nyugat-eu-

egyes munkákban, ezek érdemi kritikai elemzését Harri Moora észt őstörténész indította el 1956-ban, majd Ago Künnap tömören rendszerezte a családfa-kritikusok addigi nézeteit és új elképzeléseit a kilencvenes évek második felében.²⁰ Jelen sorok írója a családfa mellett külön figyelmet szentelt a szintén evolucionista gyökerű rekonstruált alapnyelv értelme(zhete)tlenségének, mint a történeti nyelvészetben meggyőződése szerint elavult és teljességgel szükségtelen elemnek. Családfa és alapnyelv problémáinak részletes elemzését a *The impossibility of the evolutionary metaphor: Neogrammarians and family trees* c. tanulmányomban adom.²¹ Ehelyütt röviden csak annyit említenék meg: az alapnyelvi rekonstrukció normatív, a tényleges nyelvi variabilitástól, továbbá morfológiai és más kivételektől mentes, teljesen életszerűtlen nyelvállapotot tükröz, olyan képet sugall, mintha egy nyelvcsalád minden leánynyelve valóban egyetlen posztulálható ősrre menne vissza. Egy ilyen retrospektív keret premisszái önmagukban is erősen vitathatók Eurázsia nyelvi történetének utóbbi húsz-huszonöt ezer évét tekintve, a rekonstrukció tautologikus felhasználása a nyelvrokon nyelvek belső kapcsolatainak ábrázolásában, ill. a hangtörténeti folyamatok leírásában pedig még inkább.²²

Tudománytörténeti szempontból vitathatatlan, hogy néperedet és nyelveredet összekapcsolásának a biológiai családfák nyelvészeti metaforája, a nyelvi családfa újabb lökést adott, ráadásul az egységes alapnyelv premisszájával a valós nyelv(történeti) folyamatoktól idegen vizuális és gondolati keretbe terelte a vizsgálódást. Mintha a modern nemzetállami keretek között használt standard nyelvváltozatokhoz hasonló nyelvekkel lehetett és kellett volna számolni a mai nyelvek előtörténetében. Mintha a mai eurázsiai nyelvcsaládok vélt alapnyelvei előtt a *homo sapiens sapiens* némán tátogott volna ezen az óceántól óceánig terjedő hatalmas kontinensláncon. Mintha az alapnyelvek *deus ex machina*,

rópai tudományos köztudatba. Jelen sorok írója nem kompetens és nem is kívánja értékelni a természettudományok evolucionista metaforáinak létjogosultságát, fenntartásai a társadalomtudományi alkalmazásra, azon belül is főleg a kritikátlan nyelvészeti alkalmazásra vonatkoznak, legyen szó hagyományos vagy számítógépes filogenetikai közelítésekről.

20 Moora 1956, 45, Künnap 1998, 8–10, 27–65.

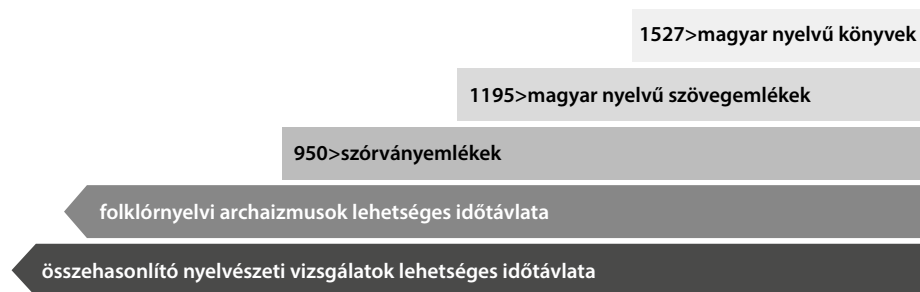
21 Pomozi 2018.

22 Vö. Künnap 1998, 9; Pomozi 2018, 107–121.

vagy ismét Puszta János szóhasználatával élve „*lingua ex machina*”²³ megjelenése után a nyelvek mindmáig csak divergens változásokon mentek volna át, ahogy azt az családfamodell is sugallja, anélkül, hogy külső kapcsolatok befolyásolták volna a különféle folyamatokat. Nyilvánvaló, hogy mindez képtelenség, ellentmond mind a történeti, mind a hétköznapi nyelvi tényeknek, mind pedig a nyelvek kapcsolatairól és egymásra hatásáról, a nyelvi variabilitásról gyűjtött óriási empirikus tudás- és adatanyagoknak.

3. A nyelvtörténeti vizsgálatok rétegei

Most köszönjük el a 19. századi összehasonlító nyelvészet művelődés- és tudománytörténeti korrajzától, és szenteljük figyelmünket a továbbiakban a modern nyelvészeti kutatásoknak! Miként a bevezetőben említettem, nyelvtörténet és történeti összehasonlító nyelvészet mai viszonyát egy ábrával próbálom szemléltetni.

1. ábra A nyelvtörténeti vizsgálatok egyes ágainak időtávlatai

Bár az ábra elsősorban az időtávlatokat próbálja érzékeltetni, – a balra tartó nyilakhoz rendelhető valós időtávlat messze túlfutna a margón – alkalmas egyfajta diszciplináris elkülönítésre is. A felső három vonal a magyar nyelv esetében a nyelvemlékes kor. Ebből az időszakból vannak magyar nyelvű for-

23 Puszta János, 2011, 31.

rásaink, kezdetben ezek szórványemlékek, később, az 1195 körül keletkezett Halotti beszéd és könyörgéstől kezdve pedig teljes szövegemlékek. Görög- és latinbetűs forrásokról van szó, a magyar rovásírásos emlékek vizsgálata további témakör további lehetőségekkel, azonban jelenlegi tudásunk szerint rovásemlékeink (egyelőre) nem tágítják érdemben a magyar írásbeliség időtávlátát, ráadásul egyes emlékek olvasata gyakran a legkiválóbb kutatók között is vitatott vagy egészen bizonytalan, ez az MKI Fehér Bence szervezte Ősi írásaink a Kárpát-medencében c. konferenciasorozat 2019-es előadásai segítségével is körvonalazódott.²⁴

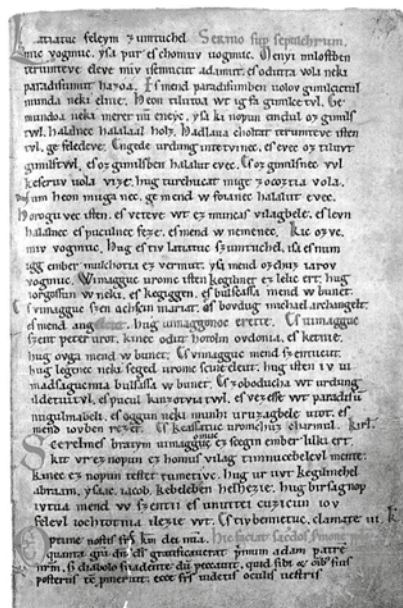
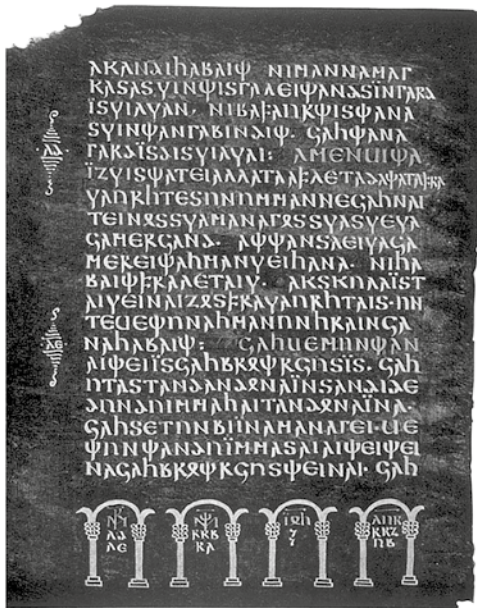
Az alsó vonal a felső hárommal szemben a történeti összehasonlító stúdiumok időkereteit mutatja. Olyan vizsgálati formát jelöl, amellyel tetszőleges nyelveknek akár recens alakjait módszeresen, egy sereg lexikai, grammatikai, szemantikai elvet követve összevetünk. Ha ennek során nyelvrokonokra bukkanunk, vagy – amint ez az eurázsiai nyelvi közegben gyakoribb, – bizonyítottan nyelvrokon nyelveken végzünk további vizsgálatokat, akkor ezek az interlingvális módszerek a legtöbb nyelv esetében jóval nagyobb időtávlatot nyitnak, mint amekkora az egyes nyelvek írásos forrásokkal adatolható története. Fontos, hogy a nyelvrokon nyelvek közti lehetséges időtávlat nagysága egyáltalán nem függ attól, posztulálunk-e valamely evolucionista szemléletű családfát és alapnyelvet vagy sem. Nem az evolucionista metaforák, hanem a nyelvek valószínű összetartozása a fontos. Fontos megismételni, hogy adott nyelvek „nyelvrokonság-tesztjénél” pl. *x*, *y*, *z* nyelv összevetése során azt, hogy *x*, *y*, *z* nyelv nyelvrokoni kapcsolatban áll-e egymással vagy sem, megfelelő mennyiségű és minőségű recens anyag vizsgálatával is el lehet dönteni. Más kérdés, hogy előrehaladottabb, árnyaltabb összevető vizsgálatok során feltétlen szükséges az egyes nyelvek legrégebbi adatainak, valamint az összevetendő nyelvek nyelvjárási va-

24 Természetesen aligha van valamirevaló nyelvtörténész, aki ne álmodna arról, hogy az ismerteknél régebbi nyelvemlékekre bukkan. Ugyanakkor ennek elég minimális az esélye. Mindenesetre, ha már eljártunk e gondolattal, annak lehetősége, hogy új, a jelenlegieknél régebbi rovásírásos emlék kerüljön elő, talán nagyobb, minthogy lappangó kódexlapra, töredékre bukkanjunk, a hordozó közeg háborúknak, viharoknak ellenállóbb volta miatt, és amiatt is, hogy a rovásemlékek nem, vagy legalábbis jellemzően nem az adott korok hivatalos írásbeliségének helyét adó, pusztításoknak leginkább kitett központjaiban voltak.

riabilitásának figyelembevétele. Az olvasó már csak ebből is fogalmat alkothat arról, micsoda tudásmennyiség szükséges egy-egy komolyan vehető nyelvtörténeti következtetés levonásához.

A magyar nyelv története, habár a finnugor nyelvcsalád legrégebbi írásos emlékeivel rendelkezik, könnyen belátható, hogy korántsem bontható ki teljesen nyelvemlékei kizárólagos kutatásával, hiszen a magyar mint önálló eurázsiai nyelv, jó eséllyel 2500-3000 éves múltra tekint vissza. Ezért a piros vonallal jelzett történeti összehasonlító stúdiumok eredményei, miként az intenzív történeti összehasonlító kutatások folytatása is kiemelt jelentőségű(ek).

Ezzel azonban még nem fejeztük be az első ábra értelmezését, vissza kell térnünk annak alulról második vonalához. Ez a folklóremlékek (régí stílusú

2. ábra Balra: A legkorábbi jelentős germán szövegemlék a gót Wulfila-Biblia. Szövegét a IV. században, sajátos betűkészletet alkotva, ezüsttel-arannyal írva, görögből fordította Wulfila püspök. Jobbra: A legkorábbi, teljes magyar szövegemlék az 1195 táján keletkezett Halotti beszéd és könyörgés. Korábbi nagyterjedelmű magyar szövegemlékek hiányában előtérbe kerül a nyelvhasonlítás

népballadák, népdalok, kiszámolók, találósok) világába vezet bennünket. A prozódiai kötöttségekkel átszőtt folklórműfajok gyakran őriznek igen archaikus szóalakokat és nyelvtani szerkezeteket, ún. folklórnyelvi archaizmusokat. Ezen archaizmusok vizsgálatára szórványos 19–20. századi előzmények után Erdélyi Zsuzsanna első archaikus népi ima közlései után irányult figyelem, de a kérdés nyelvészeti vetülete később mintha feledésbe merült volna, holott több érdekes kérdés is felvetődik, magától értetődően nemcsak a magyar népköltés vizsgálata kapcsán. Az első: mekkora időtávlatra lehet egyes folklórműfajoknak, beleértve azok esetleges szerves műfaji előzményeit is? A második: mennyi, milyen régi, milyen típusú nyelvi archaizmust (nyelvtörténeti) adalékot őrizhetnek az archaikus folklórműfajok? E válaszok keresése közben pedig folyamatosan ki kell tekintenünk a vizsgált szerkezetek lehetséges nyelvtipológiai kapcsolataira, a magyar folklóranyagban fellelhető morfológiai és mondatszerkezeti archaizmusok tipológiai párhuzamaira. Nos, ha mindezekre sikerült perspektivikus válaszokat adnunk és kiterjedt korpuszelemzéseket végeznünk, akkor teljes joggal feltételezhetjük, hogy mindez az ősmagyar nyelv szempontjából releváns nyelvi övezetekben (pl. a Volga–Káma–Belaja areában) kiszélesítheti a magyar nyelv történeti vizsgálgatás látóhatárát, és ennek őstörténeti jelentősége is lehet.

Összefoglalva az 1. ábra alapján mondottakat: a történeti nyelvészet kutathatja a nyelvek írásos emlékekkel adatolt (írott), valamint a nyelv íratlan korszakait. Előbbivel foglalkozik a történeti nyelvtudományon belül a szó elsődleges értelmében vett nyelv történet, utóbbival pedig a történeti összehasonlító nyelvészet. A túlnyomóan az utóbbi száznyolcvan év során rögzített szájhagyomány (népköltészeti műfajok) történeti folklórlingvisztikai kutatása némiképp az írott vs íratlan vizsgálata közé ékelődik, hiszen belső nyelvi korpusz alapú akkor is, ha magukat a dalokat, balladákat, mondókákat jóval később vetették papírra, mint amennyi első nyelvemlékeink kora, mégis képes lehet ezeknél nagyobb időtávlatot nyitni. Végezetül, ha különböző nyelvek összevetéséből nyerünk történetileg releváns információkat, az az ún. külső rekonstrukció²⁵, ha pedig adott nyelv belső lexikai vagy grammatikai elemzé-

25 Külső és belső rekonstrukció terminológiailag szigorúan elválasztandó a fentebb bírált alapnyelvi rekonstrukciótól.

sével jutunk el ide, az az ún. belső rekonstrukció módszere. Czuczor Gergely és Fogarasi János találó, 19. századi szakszavaival élve az első a kül-, a második pedig a belhasonlítás.

3.1. A történeti összehasonlító vizsgálat lehetőségei és korlátai

Mint arról már szó esett, bármely két vagy több nyelv között, megfelelő mennyiségű-minőségű adat esetén megvan a lehetőség arra, hogy egyértelműen eldönthessük: nyelvrokon vagy nem nyelvrokon idiómákkal állunk-e szemben? Eurázsia nyelveinek túlnyomó többsége kimerítően adatolt, tehát nincs technikai akadálya annak, hogy a kellő számú lexikai és grammatikai összevetést tetszőleges számú nyelven elvégezhessük. Az egy vizsgálaton belüli nyelvek számának inkább csak technikai, mintsem elvi korlátai vannak, és ez még a számítógépes filogenetikára is igaz. Talán az nem szorul bizonyításra, hogy nyelvtípustól függetlenül vannak olyan elemek a lexikában és a grammatikában is, melyek nélkül egy nyelv egyszerűen nem funkcionálhat. Ilyenek a szókészlet területén azok az éghajlatfüggetlen > életmódtól nem vagy alig függő elemek, amelyek megnevezése mindig, mindenkor, mindenhol szükséges történeti kortól, gazdasági fejlettségtől függetlenül. Például ilyenek az alapvető számnevek, a legfontosabb, a társadalmi berendezkedés különbségeire kevésbé érzékeny rokonságnevek köre, alapvető tárgyak és alapvető igék, melyek valóban környezetfüggetlenül szükségesek: minden emberi lény születik, él, létezik, hal, táplálkoznia-mozognia kell, mindennapi cselekvéseket végez, és ne feledkezzünk meg a fajfenntartásról, a betegségekről és gyógyításukról sem, ezek is elkísérik a nyelvi közösségek tagjait életútjukon, bármekkora, nyelvekkel belátható távlatban gondolkodjunk is. Mivel a nyelvrokonságot bemutató példákhoz többnyire néhány tárgy és testrész nevét szokták előhozni, én az alábbi táblázatomban a változatosság kedvéért inkább sok alapvető cselekvést jelölő szót mutatok be. A kiválasztáshoz különösebb kommentárt nem fűzök, ahogy a táblázatok üzenetét sem fejtem ki mikrofilológiai részletességgel. Azt remélem ugyanis, hogy az üzenet hangtörténeti elemzés nélkül is jól felismerhető minden olvasó számára. Az első három kiválasztott nyelv adatainak ro-

konsága ekkora adatmennyiségnél (47 adat) már ránézésre is feltűnő, igaz, a magyar *iszik* észtl és mari megfelelésének felfedezése már nyelvészeti alapműveltséget igényel, ahogy a magyar *eszik* és az észtl párjának kapcsolata is. Ahol a mari vagy az észtl példasorban a magyar mellett hiány van, az annak a jele, hogy az adott jelentéstartalomra adott nyelvben más lexéma használatos. (Sőt, az alábbi táblázatban a hiány azt is jelzi, hogy más jelentésben sincs biztos megfelelése az első sorbeli magyar igének.)

Összességében balról jobbra haladva az első három oszlop adatainak egyezése látványos, a lehetséges $3 \times 19 = 47$ szóadatból 41 megfelelés mellett 6 hiány mutatkozik, tehát a találmra kiválasztott 17 alapige esetén a megfelelés mértéke 87,23 %. Az első három oszlopban (magyar, észtl, mari) a magyar mellett két, viszonylag távoli rokonnyelv szerepel, mégis igen meggyőző a szóegyezések aránya.²⁶ A táblázat negyedik és ötödik oszlopa két olyan nyelvet mutat, mely a makro-altáji nyelvcsalád – ennek pontos belső kapcsolatrendszeréről az altajisztikán belül sincs teljes egyetértés – tagja. Esetükben a magyar jelentésből kiindulva minden megfelelést megadtam, tehát nincs üres kocka akkor sem, ha nincs etimológiai kapcsolat. Látható, hogy itt nemhogy az 1–3 *versus* 4–5 oszlopok között nincs számottevő egyezés, de még 4 és 5 között is alig, amit magyaráz az a tény, hogy ha el is fogadjuk a makro-altáji nyelvcsalád létét, akkor ezen belül itt két igen távoli rokonról van (lenne) szó. A mongol oszlop nem véletlenül, hanem pontosan a lehetséges magyar őstörténeti relevancia miatt került be a táblázatba. Elmondható, hogy csak a *van*, *vol-* létigénk esetében képzelhető el alaki és szemantikai megfelelés, igaz a török és esetleges mongol megfelelőket a magyar *lesz* ige mellett találjuk, de ez nem jelent problémát.

26 Mind a marival, mind az észttel összevetve számos másodlagos egyezést mutat a magyar lexika és a grammatika: ezek az észtl esetében elsősorban közös közép-európai hatásra utalnak (a magyar és az észtl nyelvjáróterületen elsősorban a konvergens változásokat, pl. ige-kötőrendszer kiteljesedését indukáló német hatás a jelentős), a mari esetében pedig hosszan tartó, párhuzamos török hatás az ok, *nota bene* vannak alaktani és mondattani jegyek, amelyek alapján akár a magyar-mari közvetlen érintkezés kérdése is szóba jöhet (vö. Pomozi 2002, 86–87). Meglepően azonos pl. a történeti magyar és mari múltidőrendszer váza tipológiai szemmel, de a funkcióikban is számos közös vonást mutatnak (idem, 34–35, 50–53.).

1. táblázat: 19 magyar, alapszókinsbe tartozó ige szemantikai megfelelői két finnugor és két altáji nyelvben

magyar	észti	mari	török	mongol ²⁷
szül(etik)	sün-	šoč-	doğ(ur)-	tör(üül)-
él	elä	ila	yaşa-	amidra-
van, vol-	ol-	ulo	var	baina
le(sz)	lee-	lij-	ol-	bol-
e(sz)	söö-		ye-	ide-
i(sz)	joo-	ju-	iç-	uu-
te(sz)	te-		yap-	xii-
mond	man-	man-	de-	ge-; xele
megy	men-	mija	git-	yav-
ú(sz)	uju-	uj-	yüz-	sele-
fut		pokta-	koş-	güi-
repül			uç-	nise-
fon	punu-	pun-	ör-	tomo-; sulji-
szó			doku-	nexe-
nyal	nooli-	nul-	yala-	doloo-
nyel	neela-	nel-	yut-	jalgi-
hugyoz-	kuse-	kəž-	işe-	šee-
szar-	sit-	šor-	sıç-	baa-
hal	kool-	kola	balık	jagas

27 A mongol és török megfelelők megadásáért köszönetem fejezem ki Tóth Zsoltnak, az MKI tudományos segédmunkatársának.

A matematika nyelvén szólva 17 tetszőleges magyar, alapszókincsbe tartozó ige mellett 87,23 %-os finnugor, viszont mindössze 6,83 %-os magyar-altáji megfelelést találtunk. Úgy gondolom, ami a magyar alapszókincs-réteget illeti, a táblázat eredménye valóban nem szorul hosszas magyarázatra, sőt azt gondolom, ha a táblázat sűrű fejlécét kitörölnénk, akkor a pusztán nyelvi adatok elemzése nyomán mindenki ugyanerre az eredményre jutna, az is, aki egyébként „nem hisz” a finnugor nyelvrokonságban. Hangsúlyozzuk itt még egyszer, hogy a szókincs alaprétégének egy tetszőleges szeletét emeltük ki, ám épp ez a lényeg: ha ötször ismételnénk a tesztet más-más alapszavakkal, akkor is statisztikai hibahatáron belül hasonló végeredményre jutnánk.

A magyar nyelv alapszókincsére eszerint egyértelműen a finnugor nyelvek szókincsével rokon (és nem más nyelvekéivel). A magyar nyelv eredetének kérdése néhány ezer éves távlatban – 2500–3000 éves távlatról beszélhetünk – ezzel adott, az ez előtti nyelvészeti vizsgálódások már igen hipotetikusak, és időben korunktól távolodva egyre inkább a paleolingvisztika tárgykerébe csúsznak, ahol már nem az adatértelmezés, hanem a feltevések relevanciája és possibilitása játssza a főszerepet. Ezekbe az időkbe itt és most bizonyosan nem kalandozunk, azonban gondoljunk a nem is oly távoli ősmagyar múltban a dél-uráli átjáró hatalmas területére: itt a Kr. e. első század(ok)tól kezdve alán kapcsolatot tételeznek fel a régészeti kutatások és ezeknek erőteljes nyelvi nyoma is van, egészen konkrétan az ősmagyar szóeleji és intervokális spirantizáció, melyek abszolút innovatív elemek a nyelvrokonság nyelvek hangtanával összevetve, s amelyek közül a szókezdő $p > f$ hangtani újítás nem is eredhetne altáji forrásból, azon egyszerű oknál fogva, hogy egyetlen, később szóba jöhető törökségi kontakt nyelvnek sincs szókezdő f fonémája. Egyszerűen e ponton beszélhetünk egyfajta interdiszciplináris őstörténeti többlétről (az ősmagyar nyelvű (nyelvet is beszélő)) etnikumok térbeli elhelyezkedéséhez régész szemmel.²⁸ Ugyanakkor az uráli átjáró érintkezési pont lehetett a IV. századtól kezdve nyugati hunok és ősmagyarok között is. Végül ne feledjük, Fodor István már évtizedekkel ezelőtt

28 vö. Csáji 2007, 35–42

felhívta a figyelmet:²⁹ az ősmagyar és az obi-ugor nyelvek között ősi egyezések vannak a lórtartó terminológiában, tehát nemcsak régészeti, nyelvi nyoma is van annak, hogy az ősmagysárság már a sztyepei nomadizáció kialakulásakor is jelen lehetett, más szóval az ősmagyar lórtartásnak bronzkoriak a nyelvi előzményei is. (Ez azért sem mellékes körülmény, mert a magyar-törökségi nyelvi kapcsolatok tanúsága a legtöbb szóbajöhető altáji nyelv esetében ennél nagyságrendekkel későbbi.) Tanulmányom második részében hevesen érveltem a homogén, kis területre lokalizálható őshazák, darwini módon végletekig sematizált nyelv(család)-eredetek és alapnyelvek feltételezése ellen, és itt a sztyepei népvándorlás rejtélyekkel teli országútjához érve mindenképp meg kell említenem László Gyula régészetileg e nyelvtörténeti felfogással „rímelő” nézetrendszerét Eurázsia etnogeneziseinek hálózatos összefüggéséről, az ősmagysárság folyamatos etnikai alakulásáról, a honfoglalást megelőző magysárság kapcsolatrendszeréről annak tükrében, hány és hány népnek összeolvadásából keletkezhetett Árpád népe.³⁰ Tény, hogy a lászlói gyulai felfogás nyelvészeti adatolása, vagy mondjuk semlegesebben, kontrollvizsgálata rendkívüli nehézségekbe ütközik.

Mindenesetre láthattuk néhány apró jelét, hogy a magyar nyelvtörténet történeti összehasonlító „meghosszabbítása” is képes lehet érdemleges őstörténeti fogódzókat nyújtani akár az ősmagyar nyelv eredete körüli századokból is. Ami pedig a magyar nyelv hatalmas, egyes törökségi nyelvekkel közös szókincsét, a lexikális érintkezések intenzitását illeti, az teljesen világosan mutatja, hogy a magyarul beszélő etnikum(ok) tartós, legalább részben többnyelvűségi kapcsolatban kellett álljanak valamely törökségi nyelve(ke)t beszélő etnikumokkal. E kérdéseknek, jobban mondva ezeknek a lexikális rétegeknek a további elmélyült kutatása is szolgáltathat még további őstörténeti adalékokat, a társ-tudományokkal együttműködve nemcsak a magyar nyelvtörténet fehér foltjainak csökkentésében. A magyar-törökségi kapcsolatok vizsgálatakor, egykorú írott források híján szintén kínálkozik olyan recens összehasonlító kutatásokat végezni, melyeknek nyelvtörténeti tudásunk alapján relevanciája lehet a korai

29 pl. Fodor 1975, később Fodor 1996, 22–23.

30 vö. László 1983, 28–29.

törökségi-ősmagyar kapcsolatok jobb megértése szempontjából. Itt azonban emlékeztetnék arra, amit a magyar nyelv Kárpát-medencei nyelvi kapcsolat-történetek kutatásakor szüntelenül hangsúlyozok: lehet, hogy mi a magyar nyelv-történetre és a magyar történelemre fókuszálunk, de a rendelkezésünkre álló nyelvi cserepeket akkor tudjuk igazán hitelesen és eredményesen összeilleszteni, ha a két- és többnyelvűségen alapuló huzamos nyelvi kapcsolatokat nem egyirányú utcaként, hanem kölcsönhatásaiban szemléljük, és ennek megfelelően nemcsak más nyelvekből származó magyar jövevényszókra összpontosítunk, hanem más nyelvek magyar jövevényszavait is a lehető legintenzívebben kutatjuk. A magyar nyelv háromezer éves fennmaradása elég erős jele annak, hogy nem lehetett alávett presztízsű, ebből pedig egyenesen következik, hogy életszerűtlen, mégha kutatástechnikai szempontból³¹ sokszor teljesen érthető is az egyirányú etimológiai közelítés.

Meg kell jegyezni végezetül, hogy az alapigés szókinccstáblázathoz hasonló képet kapnánk a grammatikai alapok összetételükre is, ha a magyar nyelv legősibb ténylegesen kimutatható elemeire lennének kíváncsiak, azzal a különbséggel, hogy itt a finnugor-török megfelelések százalékos aránya valamivel magasabb lenne. (Többek közt primér esetragokra, a mutató és kérdő névmások rendszerére gondolhatunk itt). Azonban a finnugor-török százalékos arány emelkedése ezen esetekben, ha nem is feltétlen nosztratikus jellegű, de mindenképp tágabb eurázsiai összefüggésekre utal: pl. magyar *én* ~ délszét-finn *m(i)nä* ~ vjatkai mari *miń* ~ udmurt *mon* ~ csuvas *epě* ~ tatár *mim* ~ oszmán-török *bin* ~ kirgiz *men* ~ üzbeğ *men* ~ kazah *men* ~ jakut *min*³². Bővebben a magyar-törökségi összehasonlításához Pusztay János legfrissebb könyvéből található érdekes adalékokat.³³

31 Bizonyos helyeken és időkben nem a szimmetrikus vagy kétirányú etimológiai kutatásoknak az erős politikai (el)nyomás is gátat szabott, elsősorban Ceaușescu romániai uralma idején.

32 A germán, szláv és neolatin nyelvek hangsúlyos és/vagy ragozott egyes szám első személyű személyes névmásainál „köszön vissza” a szókezdő *m-*, pl. angol *me* ~ német *mich*, *mir* ~ olasz *me* ~ lengyel *mi*, *mnie* ~ orosz *меня*, *мне*. A magyar *én* fenti megfelelési sorba tartozása vitatott, a csuvas idetartozása kizárható.

33 Pusztay 2020, 100–129.

Összefoglalva: azt nagy biztonsággal meg lehet mondani Eurázsia nyelvtörténetében, hogy mely nyelvek alapszókinccsei rokonok egymással és melyekéi nem, más szóval az egyes nyelvek közötti rokonságok rendszere kirajzolódik. Ezek alapján, ill. más nyelvészeti, relatív kronológiát megengedő „csodafegyverek” alapján, melyek részletes ismertetése messze meghaladná írásom kereteit, kirajzolódhatnak erősebb és gyengébb kapcsolódási pontok Eurázsiai nyelvei között, továbbá ezeknek valamifajta migrációjára is lehet következtetni, ha az említett csodafegyverekből (nyelvi kapcsolatok tényei, jövevénytörzsrétegek, hang- és egyéb változások viszonylagos időrendje) összeáll egy teljesebb mozaik a vizsgált nyelvekről. Továbbra is fennmaradnak azonban bizonyos, az őstörténet szempontjából cseppet sem mellékes nyitott kérdések: és éppen ezek a mind nyelvileg, mind etnikailag bonyolultabb képletek azok, amelyekben további válaszok lapulnak a kontinens nyelvi és etnikai történetére, köztük az ősmagyarságára is.

Ezen alpont zárásaként essék még szó arról, mik a történeti összehasonlító nyelvészet őstörténeti korlátai. A fentebbi második pont tudomány- és művelődéstörténeti háttérrel már érzékeltette a legfontosabb korlátot: tévedés a történeti nyelvészet bármely ágától közvetlen, etnogenezishez, etnikai átrendeződésekhez, magyarán néptörténethez egyenesen köthető bizonyító anyagot várni. A történeti nyelvészet őstörténeti korlátja „körútiasan” egyszerűsítve az, hogy a szavakhoz és nyelvtani elemekhez nem lehet egyenesen népet rendelni. Ennek fordítottja a régészet és a genetika legfőbb őstörténeti korlátja: sem az egyes tárgyak³⁴, sem a gének nem szólnak meg semmilyen nyelven. A nyelvek ősi emlékei térhez is korlátozottabban köthetők: míg a régészeti lelet jó esetben onnét kerül elő, ahol valaha használói éltek, a nyelvek vándorlását térben és időben kissé nehezebb modellálni. Nem kis korlát az abszolút idő megállapításának nehézsége sem: arra, hogy pontosan mikor lett önálló az ősmagyar nyelv, hogy egy régi jövevénytörzsréteg mikor került valahonnan a magyarba,

34 Ettől függetlenül sem reménytelen azonban, különösen szerencsés, gazdag leletanyag esetében egy leletegyüttes etnikumhoz kötése, azt azonban már számtalanszor tisztáztuk, hogy a nyelvtörténet nem egyenlő a néptörténettel, így az továbbra is fennáll, hogy a régészeti tárgyak „ősnnyelven” megszólaltatása csaknem ugyanolyan reménytelen, mint pl. a nyelv génekhez kötése.

csak közvetett, relatív kronológiát megrajzolni képes adataink és módszereink vannak, s az egész annál inkább igaz, minél régebbi, írott nyelvemlék nélküli múltba merészkedünk. A szavakhoz ugyanis nem lehet a régészet történetéből vagy az archeogenetika legújabb természettudományos kormeghatározó módszereiből „csodafegyvert” rendelni, hiszen nincs matériánk a szó szoros, kézzel fogható anyagi értelmében.

3.2. Újabb kutatási irányok a történeti nyelvészetben

Hely híján egészen röviden emelek ki itt három lehetséges irányt, mindegyik jó eséllyel lehet interdiszciplináris őstörténeti kutatások nyelvészeti komponense. Fontos, hogy három lehetségeset említek, és nem három kizárólagosat. Az első a már fennebb is szóba kerül történeti folklórlingvisztika, mely azt vizsgálja, létezhetnek-e olyan archaikus orális műfajok, melyek emlékezete az írásbeliségnél régebbi? Nem (feltétlen) maga a műfaj, hanem az ahhoz kapcsolódó szöveglisék lehetnek régebbiek. Ha egy pogány tudattartalmú szöveg varázsénekekben, gyermekmondókában, vagy a reneszánsz korától kivirágzó balladairodalomban hagyományozódik tovább, akkor erre a rétegzettségi kérdésre más és más válaszok kínálkoznak. Jelen szempontunkból legfontosabb, hogy létezhetnek olyan folklórnyelvi archaizmusok, melyek az írásbeliség előtti időkre (is) mutathatnak, és mondanom sem kell, hogy mindennek a nyelvtörténeti jelentőségén túl őstörténeti hozadéka is lehet.

A második irány az etimológiai kutatások aranytartalékának tekinthető. Ez pedig a túlnyomóan (de nem feltétlenül) intralingvális szócsaládosítás, a szavak oldalági rokonsági rendszerének feltérképezése, mely valójában korlátozott számú gyökre vezet vissza egy nyelv eredeti szókincsét (de nem feltétlenül csak azt). Ennek értelmében, hogy a magyar szakirodalomban legelterjedtebb példával éljek, *kerek*, *kerék*, *kör*, *karika*, *karima*, *gurul*, *görög* stb. szavaink, mint egymás nem egyenes, hanem oldalági rokonai egy közös g/kVr- gyökre vezethetők vissza. Ezt a módszert követte a magyar szókincs történeti jellegű vizsgálata közben első akadémiai nagyszótárunk, a Czuczor–Fogarasi-szótár, és *mutatis mutandis* ezt a módszert ma is alkalmazza a kognitív szemantika, elsősorban annak holisztikus ága. Az etimológiai vizsgálódásokban azonban a gyökelmé-

lettől mereven elzárkózó, a pozitivizmust a végletekig fejlesztő lipcsei újgrammatikus iskola követői világos cezúrát jelentettek a módszerrel szemben. Holott ebben a vizsgálati módszerben tényleges etimológiai aranytartalék van, egyfelől az ismeretlen etimológiák további kutatását, másfelől a meglévő etimológiák intra- és interlingvális összefüggéseinek, szemantikai hálózatának pontosabb feltérképezését segítheti. Ez pedig nemcsak a magyar szófejtésben, hanem pl. az egyes rokon és nem rokon nyelvekkel való összevetésben is új ismeretekhez vezethet. Pl. a gyökelemzés alapján teljesen nyilvánvaló, hogy a magyar *pör-ög* ugyanúgy ősi magyar, finnugor nyelvekkel közös szó, mint a *for-og*, csak ehhez túl kell lépni az újgrammatikus iskola merev hangváltozás-értelmezésén,³⁵ és fölösleges szkepszis nélkül el kell fogadni az adott szó esetében kínálkozó rokon nyelvi megfeleléseket, pl. a finn *pyör-*, észt *pöör-* alakokat.

A harmadik említendő irány a számítógépes filogenetika. A nyelvek közötti távolságot mérő, statisztikai programokkal operáló analízis is érdekes eredményekre vezethet többek között nyelvek közötti kapcsolatok feltérképezésében: a társadalomtudományok teljes spektrumában alkalmazható módszer, és alkalmazzák is lexikai, grammatikai vizsgálatokról a népzeneiekig. Ennek a módszernek azonban vannak olyan digitálisan kódolt hátrányai, mint a binaritás elvének kizárólagossága (az elágazások minden esetben binárisak), amelyek teljességgel életidegenek az olyan társadalmi jelenségek hálózatos kapcsolatrendszerétől, mint a nyelv. (A binaritás miatt (is) ezek a modellek, kétségtelen újszerűségük és látványosságuk ellenére részben újratermelik a családfa-központi kutatások metodológiai problémáit,³⁶ ezért annak ellenére vagy azzal együtt is némi szkepszissel szemlélem az egészet, hogy magam is részt vettem ilyen nemzetközi kutatásban.)

35 A sok szempontból egyébként jó, új finn etimológiai szótár is elutasítja a magyar *pörög* felvételét az adott szócikkbe, noha a manysi-hanti változatokat idesorolja. „A további távoli rokonnyelvekből [értsd magyar] idevont megfelelések hangtani okokból elutasítandóak.” (SSA II: 455 – a szerző fordítása).

36 A családfa elágazásai is binárisak, ez is fokozza életidegen voltukat. A nyelvi rendszerek leírásában is gyakori problémákhoz vezet, ha mindent dichotomikus oppozíciókban kívánunk szemlélni: mind a nyelvi rendszer, mind a nyelvek közötti hálózatok, ill. azoknak változásai lényegesen bonyolultabbak ennél.

4. Az interdiszciplináris őstörténetkutatás tudományágainak őstörténeti relevanciaindex

Befejezésül szeretnék megosztani egy gondolat kísérletet. Az alábbi táblázatban az őstörténetkutatás szempontjából kiemelt társtudományokat próbáltam néhány kritérium alapján jellemezni. Az egyes kritériumoknak való megfelelés szerint értékeltem is az egyes szakágakat egytől (igen gyenge) ötig (kitűnő). Az így kapott összpontszám adja a táblázat alsó sorában az egyes diszciplínák őstörténeti relevanciaindexét. Természetesen nem állítom, hogy egyes tudományágaknál ne lehetne még fontos kritériumokkal tovább árnyalni a képet, azonban én csak olyanokat vettem itt figyelembe, melyek mind a négy felsorolt terület szempontjából értelmezhetők és értékelhetők.

2.táblázat: Őstörténetileg releváns tudományozakok becsült őstörténeti relevanciaindex

Kritériumok	Nyelvtörténet	(Archeo)genetika	Régészet	Folklorisztika
Történeti korpuszalapú vizsgálati eredmény bizonyossági foka	jó	kitűnő	közepes	jó
Recens adatok történeti alkalmazhatósága	jó	közepes	gyenge	közepes
Nem recens adatok korának meghatározhatósága	gyenge	jó	kitűnő	gyenge
Társadalomtörténeti interpretálhatóság	közepes	Igen gyenge	közepes	jó
Őstörténeti integrálhatóság	közepes	közepes	közepes	közepes
Összpontszám	16	16	16	16

Nyilván élénken lehetne vitatkozni arról, hogy minden „érdemjegy” a legadekvátább-e? Valójában ezt is, meg az egész táblázatot egy interdiszciplináris vitanap keretében lehetne tovább árnyalni. Az, hogy mindegyik „versenyző” 16 pontot ért el, nem „diplomáciai” elvárás volt részemről, sokkal inkább véletlen, mivel a táblázat születése folyamat volt, és utólag nem írtam át „osztályzatokat”. Azt gondolom, a legérdekesebb, de egyben a legtriviálisabb különbség archeogenetika vs összes többi tudományág viszonyában figyelhető meg. Noha a régészetnek is van matériája, ahol a leletek kormeghatározása természettudományos módszerekkel történik, alapvetően módszertanát tekintve mégiscsak egy teljesen természettudományi, sőt élettudományi diszciplína áll szemben három másik, inkább társadalomtudományi beágyazottságú tudományterülettel. Ezért érthető talán, hogy a megfogalmazott kritériumokban az archeogenetika kissé hektikusabban teljesít, mint a másik három. Van, amiben az archeogenetika verhetetlen, és a megismerés olyan bizonyossági fokát kínálja, ami történeti társadalomtudományi vizsgálat esetében képtelenség: Eurázsia géntörténetében abszolút időrendben is relatíve pontos migrációs útvonalakat tud meghatározni. Ilyen egzakttsági fokra őstörténetet kutató társadalomtudományi diszciplína *ab ovo* nem lehet képes. Ugyanakkor meglehetősen problematikus a génmigrációs útvonalak társadalomtörténeti interpretálhatósága, a nyelvtörténeti interpretálhatóság problémáiról nem is beszélve. Mindenesetre a genetika 21. századi forradalmával azonban létrejött egy olyan kutatási irány, az archeogenetika, amely olyan új szereplőt és lehetőséget jelent az interavagy transzdiszciplináris őstörténet-kutatásban, melyről korábban álmodni sem tudtunk. Az általa kínált új lehetőségek mellett Janus-arcúsága is újabb, határozott érv számomra amellet, hogy bármely nép (ethnosz) őstörténetének kutatásához elengedhetetlen az interdiszciplináris közelítés. Különösen is az egy olyan, nem kevés ponton igen összetett, sőt bonyolult nyelvi-etnikai-régészeti-folklorisztikai képet mutató etnikum esetében, mint amilyen a magyarság.

Az interdiszciplináris közelítésnek ugyan komoly hagyománya van, ennek alapvető fontosságát már a Roots-konferenciasorozat szervezői (Kyösti Julku, Kalevi Wiik, Pusztay János, Ago Künnap) is vallották negyedszázaddal ezelőtt.³⁷

37 Julku–Wiik 1998.

Az elmúlt évek tartui, Richard Willems professzor által szervezett konferenciái, számos kapcsolódó észt projekttel egyetemben már nemcsak az egyes őstörténeti tudományterületek közös seregszemléire, hanem a diszciplinák közötti folyamatos együttműködésre helyezték a hangsúlyt, felismerve, hogy egyetlen nyelvész sem válhat képzett genetikussá vagy régésszé, – az állítás *vice versa* igaz – ám csak egymás eredményeinek értő figyelembe vételével, a szinoptikus kutatói attitűd és látásmód erősítésével tudunk őstörténeti relevanciájú kérdésekben előrehaladni. *Nota bene*, ha valóban haladni akarunk, akkor ezen elvárás saját, szűkebb tudományterületeinkre is vonatkozik.

Ennek fényében remélem, hogy Neparáczi Endre 2019-es Őstörténeti Műhelyének, s az azt összegző kötetnek, melyet kezében tart az olvasó, érdemi folytatása lesz a közeljövőben. Annál is inkább, mert a Villems-professzor megcélozta „transzdiszciplinaritás” kutatói gyakorlatának kedvezői feltételei vannak, éppen közös munkahelyünkön, a Magyarságkutató Intézetben is. A Villems hangsúlyozta „transz” talán éppen abban tér el (nemcsak terminológiai) az „intertől”, hogy az alkalmankénti közös gondolkodásnál többet, folyamatos kutatói munkakapcsolatot jelenthet az érintett tudományterületek képviselői között. Kedves főnököm volt a Tartui Egyetemen, magyar vendégtanár koromban, 1993 és 1998 között Ago Künnap professzor, aki vehemensen érvelt az őstörténet komplex megközelítése mellett már akkor, és lingvo-archeo-genetikáról beszélt. Ha a Magyarságkutató Intézet szakmai portfólióját és a genetika tudományának fejlődését nézem, ma is mindenben egyetértek vele, azzal a kicsiny kiegészítéssel, hogy ez a lingvo-archeo-genetika ma már lingvo-folk-archeo-archeogenetika lehet.

FORRÁSOK

- Berzeviczy 1817:** Berzeviczy G.: Etwas über Nationen und Sprachen. In: von Hormayr J. (hrsg.): *Archiv für Geschichte, Statistik und Literatur* 8. Wien. 287–289.
- Csáji 2007:** Csáji L. K.: *A sztyepei civilizáció és a magyarság*. [Ómúltunk Tára 1.] Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Budapest, 2007.
- Csáji 2016:** Csáji L. K.: A természettudományos adatok társadalomtörténeti olvasatának lehetőségei és korlátai. In: Pamjav Horolma et al. (szerk.): *Genetika és őstörténet*. [Ómúltunk Tára] Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, Budapest. 2016. 33–72.
- Czuczor–Fogarasi 1860–1874:** Czuczor G. – Fogarasi J.: *A magyar nyelv szótára I.–VI.* Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, Pest/Budapest, 1860–1874.
- Darwin 1859:** Darwin C.: *On the Origin of Species*. John Murray, London, 1859.
- Dixon 1997:** Dixon R. M. W.: *The rise and fall of languages*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Fodor–Diószegi–Legeza 1996:** Fodor I. – Diószegi Gy. – Legeza L.: *Őseink nyomában. A vándorló, honszerző és kalandozó magyarok képes krónikája*. Magyar Könyvklub–Helikon Kiadó, Budapest, 1996
- Gyarmathi 1799:** Gyarmathi S.: *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fenicae originis grammaticae demonstrata.*–Magyarul: Gyarmathi S. 1999: A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Constantinovitsné Vladár Zs. – Koszorús I. (ford.); Szij E. (szerk.) [Bibliotheca Regulyana 3.] Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Hunfalvy 1883:** Hunfalvy P.: *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* Az M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1883.
- Julku–Wiik 1998:** Julku K. – Wiik K. (eds.): *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia I.* Szótörténeti elvel Societas Historiae Fenno-Ugricae, Turku, 1998.
- Künnap 1998:** Künnap A.: *Breakthrough in present-day Uralistics*. Tartu, 1998.
- Künnap 2013:** Künnap A.: *Eesti keele päritolu*. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2013.

- László 1983:** László Gy.: *Őstörténetünk*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest, 1983.
- Marzio 1979:** Marzio G.: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Magyar Helikon, Budapest, 1979.
- Pomozi 2002:** Pomozi P.: *Cseremisz-magyar nyelvhasználat*. [Budapesti Finn-ugor Füzetek 17.] ELTE, Budapest, 2002.
- Pomozi 2013:** Pomozi P.: Szótörténeti elvek A magyar nyelv szótárában. A belső rekonstrukció és nyelvhasználat viszonyához. In: Horváth K. (szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2013. 139–182.
- Pomozi 2018:** Pomozi P.: The impossibility of the evolutionary metaphor. Neogrammarians, family trees and linguistic affinity. In Angela Marcantonio szerk. *The state of the art of the Uralic studies. Tradition vs innovation*. La Sapienza Editrice, Roma, 2018. 107–128.
- Pusztay 1995:** Pusztay J.: *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)*. [VSUA 43.] Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 1995.
- Pusztay 2011:** Pusztay J.: *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest, 2011.
- Pusztay 2020:** Pusztay J.: *Még mindig ugor-török háború*. Nap Kiadó, Budapest, 2020.
- Sajnovics 1770:** Sajnovics J.: *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviae. – Magyarul Sajnovics J. 1994: *Demonstratio. Sajnovics János bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos*; Constantinovitsné Vladár Zs. (ford.), Szij E. (szerk.). [Bibliotheca Regulyana 2.] ELTE, Budapest, 1994.
- Széchenyi 1858:** Széchenyi I.: *Hunnia*. Heckenast Gusztáv, Pesten, 1858.
- Széchenyi 1981 (1842):** Széchenyi I.: *A Magyar Akadémia körül*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- Siegler–Endres:** Siegler J. – Endres F.: Germanische Sprachen. forrás: <https://www.planet-wissen.de/kultur/voelker/germanen/pwiegermanischesprachen100.html> letöltés ideje: 2020.11.27. 16:26.
- SSA 1995:** *Suomen sanojen alkuperä 2. Etymologinen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, KOTUS, Helsinki, 1995.

A KÖTET SZERZŐI

Agócs Gergely, PhD: néprajzkutató, a Hagyományok Háza tudományos munkatársa, a Magyar Néprajzi Társaság Néptánc-Népzene Szakosztályának elnöke és a Debreceni Egyetem docense.

Fülöp Réka: régész, a Magyarságkutató Intézet Régészeti Kutatóközpontjának ügyvivő szakértője.

Gáll Erwin, PhD: régész, a Román Akadémia „Vasile Pârvan” Régészeti Intézet munkatársa (senior researcher II).

Juhász Zoltán, PhD: kutatómérnök és népzénész, az Energiatudományi Kutatóközpont MFA tudományos főmunkatársa és a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Népzene Tanszék oktatója.

Langó Péter, PhD: régész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet tanszékvezető docense és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet tudományos segédmunkatársa.

M. Lezsák Gabriella, PhD: régész, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport kutatója.

Marcsik Antónia, PhD: antropológus, a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének nyugalmazott tanszékvezetője.

Pomozsi Péter, PhD: nyelvész, a Magyarságkutató Intézet Magyar Nyelvtörténeti Kutatóközpontjának igazgatója és az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyetemi docense.

Pusztay János, DSc: nyelvész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzor emeritusa.

Sántha Attila: irodalomtudós, nyelvjáráskutató (Bühnagy székely szótár), a Moldvai Magyarság című folyóirat volt felelős szerkesztője és a Kelet Kapuja című történelmi folyóirat szerkesztője.

Sipos János, PhD: népzene kutató, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet kutatója és a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Népzene tanszék oktatója.

Somfai Kara Dávid, PhD: etnológus, az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa

Szabados György, PhD: történész, Magyarságkutató Intézet László Gyula Kutatóközpont és Archívum igazgatója, a Siklói Gyula Várostitörténeti Kutatóközpont és a Szent István Király Múzeum kutatója.

Tihanyi Balázs, PhD: antropológus, a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos munkatársa és a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének kutatója.

Török Tibor, PhD: genetikus, a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa és a Szegedi Tudományegyetem Genetikai Tanszékének docense.

Türk Attila, PhD: régész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet mb. tanszékvezető adjunktusa és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport vezetője.

A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

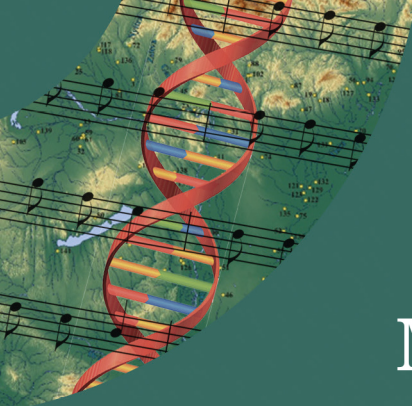
Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés

A Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja 2019. december 6–7-én konferenciát rendezett *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés* címmel. E kötetben a konferencián részt vevő, korai magyar történettel foglalkozó kutatók – az archeogenetika, az embertan, a népzene, a régészet, a történettudomány, az etnológia és történeti nyelvészet művelői – tanulmányai olvashatók.

Honnan jött Árpád népe? Mennyien voltak? Milyen nyelven beszéltek? Az ilyen kérdések megválaszolásához bizony akarat is kell, ha pedig megszületik egy válasz, nem biztos, hogy az mindenkinek elnyeri a tetszését. A tanulmányok bemutatják azt is, hogy meg lehet fogalmazni közérthetően, más tudományterülettel párbeszédre vagy vitára törekedően a legújabb tudományterületi modelleket és azok korlátait.

9 786156 117205 >